

आचार्य भागवत संकलित वाङ्मय

खंड दुसरा

: संपादक :

अच्युत केशव भागवत

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई

आचार्य भागवत संकलित वाङ्मय

खंड दुसरा

: संपादक :

अच्युत केशव भागवत

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई

प्रकाशक :

श्री. सु. डा. देशमुख,

सचिव,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२

प्रथमावृत्ती : प्रकाशक दिन, २६ जानेवारी, १९८७

© सर्व हक्क सुरक्षित

मुद्रक :

नाना ईंगळे

साधना प्रेस

४३०-३१, दानिवार पेठ,

पुणे ४११ ०३०

किंमत : रुपये ३५/-

निवेदन

आचार्य भागवत यांच्या संकलित साहित्याचा दुसरा खंड प्रसिद्ध करताना साहित्य संस्कृती मंडळाला विशेष आनंद होत आहे. हा खंड प्रा. अ. के. भागवत यांच्या सह-कार्यामुळेच प्रसिद्ध होत आहे. याबद्दल त्यांचे आभार.

पहिल्या खंडात आचार्य भागवत यांच्या लिखाणापैकी इस्लामची शिक्षण, अध्यात्म आणि विज्ञान, स्त्रीचे समाजातील स्थान, ध्येयवादाचे विवेचन, समाज धारणेची नवी मूल्ये इत्यादी विषय येऊन गेले. त्यांच्या काही कविताही त्यात प्रसिद्ध झाल्या आहेत. थोडक्यात, आचार्यांची जीवनरचणी आणि त्यामागे असलेले तत्त्वज्ञान याचरच्या लेखांचे संकलन पहिल्या खंडात झाले. या दुसऱ्या खंडात प्रा. भागवत यांनी आचार्यांच्या साहित्यविषयक लिखाणाचे संकलन केले आहे. एका रीतीने हे आचार्यांचे साहित्यसमीक्षाशास्त्रच होय. आचार्य भागवत यांची जीवन व साहित्य यांच्याकडे पाहण्याची विशिष्ट छद्दी होती. त्यामुळे आचार्यांच्या लिखाणाचा हा दुसरा खंड महाराष्ट्रातील नवीन पिढीला नेहमीच स्फूर्तिप्रद होत राहील, याविषयी मला शंका नाही. पहिल्या खंडाप्रमाणेच हा दुसरा खंडही प्रसिद्ध करताना साहित्य संस्कृती मंडळाला आनंद होत आहे, हे सांगणे नकोच. आचार्य म्हणजे महाराष्ट्राचे एक ऋषी. त्यांचे साहित्य प्रकाशित करणे हे कथिक्कणच होते. ते कर्तव्य आमच्याकडून पुरे होत आहे ही भाग्याची गोष्ट.

२ ऑक्टोबर, ८९

४२, यशोधन

दिनशा बाच्छा रोड, मुंबई-४०० ०२०.

सुरेन्द्र वारलिंगे

अध्यक्ष,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

प्रास्ताविक

— १ —

आचार्य भागवतांच्या संकलित वाङ्मयाच्या पहिल्या खंडात त्यांची जीवनदृष्टी आणि तीव्र आबरलेले त्यांचे तात्त्विक विचार आलेले आहेत. हे विचार महाराष्ट्रातील व भारतातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक घडामोडी, टिळक-गांधी यांसारखे विचार व आचार क्षेत्रातील नेते, त्यांनी केलेली आंदोलने व तत्संश्लेषीचे त्यांचे विचार व मूल्यकल्पना यावर आधारलेले आहेत. संकलित वाङ्मयाच्या ह्या दुसऱ्या खंडात आचार्यींच्या मुख्यतः साहित्यविवेक लिखाणाचे संकलन आहे पण त्यापेक्षाही महत्त्वाचे म्हणजे आचार्यींनी स्वतःच्या काही मूल्यविवेक कल्पना मापदंडासारख्या बापरून काही साहित्यिकांच्या कृतींना त्या लावून त्यांचे मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यातल्या काही कल्पना आपल्या समोरील साहित्यकृतीवरून आचार्यींनी काढलेल्या आहेत, तर काही त्यांच्या स्वतःच्या संस्कृत, मराठी, इंग्रजी किंवा थोड्या साहित्यिक किंवा समीक्षक यांचा वाचनानुन अथवा विवेचनानुन घेतलेल्या आहेत.

पहिल्या खंडातील दुसऱ्या भागात 'महाराष्ट्राचा मूल्यविचार' ह्या विषयावरील आचार्यींच्या लिखाणाचे संकलन आहे. त्यात मराठी साहित्य अथवा सामाजिक इतिहासातील काही पंथांचा किंवा आंदोलनांचा परामर्श घेतलेला दिसतो. उदाहरणार्थ महानुभावपंथ, संतकवी, संयुक्तमहाराष्ट्र आंदोलन इत्यादी. हे लेख किंवा भाषणे साहित्य किंवा भाषा यांसंबंधी असली तरी त्यांचा हेतू साहित्याचे परिशीलन, रचप्रवृत्ति किंवा मूल्यमापन करण्याचा नाही. साहित्य हे थोडे साधनभूत मानलेले असून त्यातून जी जीवनदृष्टी किंवा ज्या मूल्यकल्पना प्रतीत होतात त्यांचे सामाजिक, समाजशास्त्रीय किंवा सांस्कृतिक अंगांनी परिशीलन केलेले दिसते. याउलट दुसऱ्या खंडात आपण जे साहित्याचे निष्प

निधारित केले आहेत त्यांचे उपयोगन करून साहित्यकृतींचे समीक्षण करण्याचा किंवा त्यांचा रसास्वाद घेण्याचा प्रयत्न आहे.

आचार्यांनी स्वतःच्या लिखाणासंबंधी म्हटले, “माझी लेखनाकडे प्रवृत्ती कमी असल्याने माझ्या वैचारिक जीवनाचा विकास कसा होत गेला त्याचे व्यवस्थित निरूपण करण्याचा माझा विचार आहे.” (प्रस्तुत खंड पृ. १११) हा विचार प्रत्यक्षात आला असता आणि आचार्यांनी स्वतःच आपल्या विचारांचा मागोवा घेतला असता तर त्यांचा अस्सल दस्तऐवजाचे स्वरूप आले असते. आचार्य स्वतःच्या विचारांची कठोर, वस्तुनिष्ठ, चिकित्सा करू शकत असत. किंबहुना स्वतःचे आत्मनिरीक्षण व परीक्षण करून जे निष्कर्ष त्यांनी काढले त्यांचेर आधारून आपल्या मूलप्रश्नात व आचारात परिवर्तन करण्याचे ध्येय त्यांनी आयुष्यभर दाखविले हे त्यांचे वैशिष्ट्यच आहे. त्यांनी केळोवेळी केलेल्या साहित्य-निर्मितीवरून त्यांच्या लिखाणाच्या उत्क्रांतीचा मागोवा घेणे शक्य आहे. आचार्यांचा जीवनविषयक विचार म. गांधींप्रमाणेच साक्षरपवादी होता. तत्त्वज्ञान, धर्म, राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, व्यक्तीचे अथवा साहित्याचे मूल्यमापन या कोणत्याही विषयावर लिहीत असता त्या त्या विषयाची तात्त्विक पार्श्वभूमी आचार्य प्रत्यक्ष विशद तरी करतात किंवा ती त्यांच्या लिखाणांमार्गे अभिप्रेत असते. त्यामुळे त्यांनी कोणत्याही विषयावर लिहिले तरी त्यामागील तात्त्विक, वैचारिक पार्श्वभूमी लक्षात घेण्यास अडचण पडत नाही. त्यांच्या मूल्यकल्पनाही स्पष्टपणे प्रतीत होतात. त्यामुळे त्यांच्या लिखाणात एक तऱ्हेचा श्वेत्सुद्धणा दिसून येतो. विपुल व विस्तृत लिखाणादध्ये ज्या विचारधारा असतात त्यांतही एकवाक्यतः दिसून येते. असे असले तरी काही अडचणी येतातच. एक म्हणजे त्यांनी प्रकट केलेले विचार एकमेकांशी इतके एकजीव झालेले असतात की त्यांचे अभ्यासासाठी काटेकोर वर्गीकरण करणे कठीण पडते. दुसरी अडचण अशी की आकड्यांच्या सोयीसाठी विषयवारीने केलेले हे वर्गीकरण त्यांच्या विचारांच्या उत्क्रांतीचा मागोवा घेण्यात अडथळे निर्माण करते. कारण असा मागोवा घेण्यासाठी ज्या काळात लेख लिहिले गेले त्यांचा कालानुक्रम लक्षात घ्यावा लागतो. विषयवारीने वर्गीकरण करवाने निरनिराळ्या काळातले विचार एकत्र येऊ शकतात. म्हणून आचार्यांच्या विचारप्रवासाचा मागोवा घेताना काळाचे भान ठेवणे अगत्याचे ठरते. तसे करण्याचा प्रयत्न या प्रस्तावनेत केला आहे.

विचार प्रवासाचा मागोवा व स्थित्यंतरे

“जीवन व साहित्य यांच्याकडे पाहण्याची माझी एक मूलभूत व विशिष्ट दृष्टी आहे. पण ती काही नवीन नाही. पूर्वाचार्यांनी ज्या गोष्टी सांगितल्या त्याच मी वेगळ्या शब्दात मांडीत आहे.” असेही आचार्यांनी विनयाने उद्गार काढले आहेत (प्रस्तुत खंड पृ. २१७). साहित्याकडे पाहण्याची त्यांची मूलभूत दृष्टी समजून घेण्यासाठी त्यांच्या विचार-प्रवासाचा मागोवा घेणे अवश्य आहे. तसेच त्यांच्या विचारांतील स्थित्यंतरेही लक्षात घेतली पाहिजेत. ही स्थित्यंतरे पहिल्या खंडातील लिखाणात दिसून आलेली आहेत आणि

त्यांचा उल्लेख पहिल्या खंडाच्या प्रस्तावनेत केलेला आहे. येथे पहिल्या खंडातील, स्थित्यंतरांची व मूल्यकल्पनांची दुसऱ्या खंडातील साहित्यविचारांशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न करावयाचा आहे.

आचार्य भागवतांचा जीवनप्रवास १९०३ ते १९७३ हा बायबलने सांगितल्या प्रमाणे 'तीन विसा आणि दहा' वर्षांचा. त्यांच्या विचारांच्या जडणघडणीच्या पाटीमाने संस्कृत भाषेचे व हिंदू धर्मशास्त्राचे सलोड अध्ययन, एंग्लोसिद्धांत शतकातील सामाजिक व राजकीय स्थित्यंतरे आणि मूल्यविचार यांची पार्श्वभूमी आहे. विसाव्या शतकात विद्यार्थी-दशेत वाचलेले पूर्वाचार्य लोकहितवादी, चिपळूणकर आणि आगरकर, तसेच प्रत्यक्ष पाहिलेले ऐकलेले आणि वाचलेले लो. टिळक आहेत. ज्यांचा प्रत्यक्ष निकट सहवास घडला असे शिवसम महादेव परांजपे आहेत तत्कालीन इंग्रजी शिक्षण वेतलेल्या मुशिक्षितांप्रमाणे त्यांनी इंग्रजीतील तत्त्वज्ञान, शेक्सपियर, शॉसरप्ले नाटककार, इमर्सन, थोरो इत्यादींचेही सलोड वाचन केले होते. लोकमान्यांच्या आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या जागृकत्व देशाभिमानाचा, इंग्रजांशी लढा देण्यास त्यांनी दाखविलेल्या अतुलनीय धैर्याचा आणि त्यागाचा परिणाम होऊन जनतादेवीने स्वयंवरात लोकमान्यांना माळ घातल्याची कल्पना आचार्यांनी बऱ्याच्य सतराव्या वर्षी केलेल्या काव्यात गोवली आहे, हे आपण पाहिले. बरातील कर्मठपणाचे वातावरण, सोंबलेपणा, 'उच्च' जातीत जन्म झाल्यामुळे अंगी बाणलेला अहंकारी जात्य-भिमान व ह्या सर्वांवर भारतात म. गांधींच्या झालेल्या उदयामुळे आणि प्रभावामुळे झालेले आघात^१ व त्यामुळे घडून आलेली स्थित्यंतरे फार महत्त्वाची आहेत. पूर्वीच्या कर्मठपणाची जागा सामाजिक दृष्टीने प्रगत अशा सर्वधर्मसमवायाने घेतली हळूहळू त्यांच्या अध्यामाने सुद्धा इहवादाचे स्वरूप घेतले आणि ईश्वरभक्तीपासून नव्या ईश्वराच्या निर्मितीच्या आवश्‍यकतेवर त्यांनी भर दिला. देवदानवा नरे निर्मिले ह्या केशवमुनांच्या विचारसरणीचा त्यांनी स्वीकार केला. मोक्षकल्पना ही कोणतीही परलोकालातील मुक्ती नसून ती ह्याच देहा, ह्याच डोळ्या अनुभवण्याची एक अवस्था आहे व तिचे साधर्म्य जीवनमुक्तीच्या कल्पनेशी त्यांनी १९४९ च्या सुमारास मांडून दाखविले हेही आपण पाहिले (पाह खंड १, प्रस्तावना पृ. प्रवृत्ति-संचाचीस) आचार्यांच्या जीवनात दोन महायुद्धे होऊन गेली. म. गांधींच्या अभिनव सत्याग्रह युद्धात त्यांनी प्रत्यक्ष सैनिक म्हणून भागच घेतला. जनतेने निकसाने दिलेल्या लढ्यामुळे व जागतिक परिस्थितीच्या रेट्यामुळे भारताला मिळालेले स्वातंत्र्य त्यांनी पाहिले. त्याबरोबरच देशाची झालेली फाळणी व तिच्यातून उद्भवलेले हस्याकांड, त्याला जोडूनच झालेली म. गांधींची निर्गुण हत्या, या सर्व गोष्टींचे आचार्य साक्षी होते. या आपत्तींवर मात करून स्वतंत्र भारताला समतेवर व सनन्यायावर आणालेली राज्यचटना व ती अमलात आणण्यासाठी जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली झालेले प्रयत्न, पाकिस्तानशी झालेली दोन युद्धे, संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन व संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना, विनोबा भाब्यांचे भूदान आंदोलन, पक्षीय राजकारण सोडून जयप्रकाश नागयण यांनी भूदान, आंदोलनात स्वतःला जीवनदानाी असे संवोधन वाहून घेणे इत्यादी महत्त्वाच्या घटना आहेत.

ह्या संज्ञावादी पद्धतीतील मोठ्यात मोठी आणि सूक्ष्मात सूक्ष्म अशी स्पन्दने दिपण्यात आचार्योच्चा संवेदनशून्य मनाने साहसमोघाकच्या सुईची तत्परता दाखविली. आपल्या बुद्धिबलाने त्यांनी ह्या सर्व पद्धतींमधील छाननी केली. हे कस्ताना विचार, कल्पना, माकना ह्यावर आधारलेले काव्य, नाट्य, कथा, कादंबरी हे उल्लिखित प्रकार बहुसंख्य इतर राजकीय कार्यकर्त्यांप्रमाणे त्यांनी दुर्लेखिले नाहीत. आपल्या स्वतःबरोबरच समो-
वतालच्या समाजाच्या मानसिक, आध्यात्मिक व सर्जनशील शक्तींचे परिपोषण व्हावे, नवनवीन जाणिवांचे अंकुर रुजावे, सहानुभूतीच्या कथा तळागळीतील जनतेच्या दुःखा पर्यंत रेंद बघाव्या ह्यासाठी त्यांनी आपली आत्मादत्तमत्ता नव्याच सतत स्वागत करण्यासाठी उल्लुख व टक्करीत ठेविली. टागोर, इक्बाल, खलिल जिब्रान यांसारख्या परभाषी किंवा परदेशीयांच्या तसेच अनेक महाग्राह्य किंवा यूरोपीय साहित्यज्ञांच्या आणि त्यांच्या कृतींचा त्यांनी परिचय करून दिल्या पत्रांचेच नव्हे तर त्यांचे भाषांतर-अनुवाद मराठीत व्हावे ह्यासाठी र. ग. जोशी, श्रीपाद जोशी, डॉ. ना. ग. जोशी ह्या व दुसऱ्या समर्थ लेखकांना प्रोत्साहनही दिले. त्यांच्या रसिकतेचा आवाज, गतिमानता आणि नव्याचे ग्रहण करण्यात त्यांनी दाखविलेली तत्परता बिस्मयकारक आहे. विशेषतः १९२०-४५ व १९४६-७० ह्या काळात मराठी वाङ्मयनिर्मितीत अशा आस्थावर व नवनवे प्रयोग करण्याची साहित्यिकांनी ईर्ष्या बळावल्यावर, आरग व्हा परंपरेत वाढलो त्यापेक्षा अगदी वेगळ्या वाटा आणि कठगे अवलोकन करण्यात, व त्या आत्मघात करण्यात त्यांनी जो उल्लास दाखविला तो निमित्तच स्वागतार्ह होता. राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात म. गांधींच्या प्रभावाने गुन्हा कमंडपणाची जागा सर्वधर्मसमवायाने घेतली, सन्मदायावर आधारलेल्या सत्ताधिरहित समाजरचनेची त्यांनी आचार्य जावडेकराबरोबर तरफदारी केली. महासत्तातील मध्यमवर्गाचा प्रथम न पचलेला गांधीवाद त्यांनी बुद्धिवादी भूमिकेवरून अत्यंत हिरीरीने व आवेशाने मांडला. गांधीजींच्या अभिनव जीवनशिक्षण पद्धतीमध्ये सक्रिय भाग घेऊन ह्या पद्धतीच्या विचार व आचारधर्मात त्यांनी मोठ्याची भर घातली. 'गांधीवादी अहिंसेचा त्यांच्यातून हिंसात्मक प्रकार दुसऱ्या कोणी केला नाही' ही चादुकी सार्थ वाटावी अशा तऱ्हेचे त्यांचे विवेचन असे. पण गांधीजींचे गुदा त्यांनी अंधानुसरण केले नाही. मोठे ईश्वरकृपेचा, सन्मद-इत्यादी महत्त्वाच्या बाबतीत १९३५-४१ च्या सुमारास त्यांनी निव्व, स्वतंत्र, स्वराज्य अशी भूमिका समर्थपणे मांडली, हेही आरग पडल्या खंडात पाहिले.

शेवट्यादी जीवनाचे आरग उपासक असूनही तत्त्वज्ञाने येणाऱ्या कठोरतेचा आणि म्हाजनेमुळे येणाऱ्या दुर्दैवतेचा आरग त्याग केला. संवसारीक भावनांची कोमळता व मंगलत्व आरग समजू लागले. हे त्यांनी मुगलिनी देवार्हता १९४४ मध्ये लिहिले. आचार्योच्चा विचारातले हे परिवर्तन पार महत्त्वाचे आहे. (पाह खंड १ पृ. २८६-८७).

ह्या दुसऱ्या खंडात तर त्यांनी गांधीजींच्यापेक्षा वेगळी, स्वतंत्र व अधिक समावेशक

अशी भूमिका साहित्यविचारात व साहित्य-कृतींच्या समीक्षणात मांडली. गांधीजींची भूमिका कलेच्या व साहित्याच्या वाच्यतेत उघडपणे बोधवादी होती. संगीतामध्ये मीराबाई, कबीर किंवा तुकारामादि संतांचे भक्तिसंगीतच केवळ त्यांना द्यावे असे. आपण स्वतः निसर्गापासून आनंद घेऊ शकतो तेव्हा आपणास कोणाही चित्रकाराच्या मध्यस्थीची आवश्यकता नाही असे गांधीजी प्लेटोप्रमाणे म्हणत. साहित्याने अद्रोभनाचे कार्य करणे असे आचार्य भागवत मानीत, तरीही द्रयोपान्या काव्याचे कलामोह ते मानीत असत व त्यातील सौंदर्य ते रसिक आस्वादकाच्या भूमिकेतून प्रकट करीत. सामाजिक व आर्थिक बाबतीतही गांधी-वादाने समाजवादाने रूढ व्याप्ते हा स्वतंत्र विचार त्यांनी आणि आंबेडकरांनी १९३४ नंतर मांडला. स्वातंत्र्यसंपादनानंतर काँग्रेसपक्ष राजकीयदृष्ट्या विखर्जित करावा आणि काँग्रेसपक्षापासून लोकसेवकांची भूमिका घेऊन जनशिक्षणाचे वत पुढे चालवावे हा गांधीजींचा विचार बाबडेकर आणि भागवत ह्या दोघांनीही आग्रहाने प्रतिपादन केला.

आ भागवतांच्या चिंतनाला आणि विचारांना एक विशिष्ट दिशा लाभली ती बऱ्याच प्रमाणात प्रसिद्ध विद्वान् श्री. के. ए. दत्तरी यांच्या सहकाराने. १९२६ साली आचार्य नाशिकमधील पंचवटीमध्ये दोहाराचार्य डॉ. कुतुंबोटी यांनी स्थापिलेल्या संस्कृत विद्यालयात संस्कृतचा सलोल अभ्यासासाठी गेले होते. श्री. दत्तरी हे त्या वेळेस विद्यालयाचे प्रमुख होते. तेथे असताना, पहाटे उठून आचार्य काही ध्यानधारणा करीत असत. दत्तरींनी आचार्यांना विचारले, 'हे तुम्ही काय करता?' आचार्यांनी, आपण जे करीत होतो त्याचा तपशील सांगितला. तेव्हा दत्तरी म्हणाले, 'मी एखादा सामाजिक किंवा आध्यात्मिक मुरा घेऊन त्याचे चिंतन करतो. त्यामुळे विचारांना आणि आचारांना अधिक नेमकी दिशा मिळते.' तेव्हापासून आपल्या विचारांना आणि आचारांना वेगळी व नेमकी दिशा मिळाली व आपण बदलले असे आचार्यांनी आपले माचे मठातपूरचे डॉ. दत्ता जोशी यांच्याकडे उद्गार काढले.

प्रस्तुत खंडात साहित्यविचार हा प्रमुख अवस्थामुळे त्यांचा अधिक विचार करावयाचा आहे, परंतु त्या आधी आचार्यांनी साहित्याभिरुचीचे संवर्धन करण्यासाठी आणि इष्ट मूल्यांच्या संवर्धनासाठी जो प्रसार व प्रचार केला त्याच्यावर येथे एक विहंगम दृष्टिकोप टाकणे योग्य होईल. आज केवळ ग्रंथालयांच्या कपाटात वेदित होऊन पडलेल्या व विस्मृतीच्या पडद्याआड गेलेल्या अनेक कवी आणि तरुचित्तज्ञांच्या तसेच देशसेवकांच्या चरित्रां आणि चारित्र्याची त्यांनी वाचकांना नव्याने ओळख करून दिली. उदाहरणार्थ, १९४३ मध्ये लिहिलेली 'राष्ट्रमरणांचे काव्यस्वरूप' (प्रकरण २१) ही प्रस्तावना किंवा स्वातंत्र्यलढ्यातील त्यांचे एक सहकारी नाना काणे (प्रकरण ३६) यांच्या समर्पित जीवनाचा त्यांनी करून दिलेला ह्या परिचय (१९३८). त्यात उल्लेखनीय मोठे म्हणजे बुन्याच्या प्रेमाने त्यांनी आपल्या नव्याच्या आकलनाला आणि स्वीकाराला कधी बाधा येऊ दिली नाही. नव्या साहित्यिकांच्या वेगळ्या मूल्य-कल्पना, आशय-आविष्काराचे

[illegible][illegible]

अथ हिमालयः । अरुणस्य पश्चिमोत्तरे हिमालयः । अत्र हिमालयः नृपस्य
वर्णनस्य अन्तर्गते । अत्र हिमालयः नृपस्य अन्तर्गते । अत्र हिमालयः नृपस्य

ਦੰਗੀਲ

[illegible][illegible]

वार्धक्य

[illegible]

१. **संविधान-संशोधन** : संविधान के अन्तर्गत 'संविधान' शब्द का अर्थ है 'संविधान-संशोधन'। संविधान के अन्तर्गत 'संविधान' शब्द का अर्थ है 'संविधान-संशोधन'। संविधान के अन्तर्गत 'संविधान' शब्द का अर्थ है 'संविधान-संशोधन'।

[illegible]

ਦੇਖੀਓ

[illegible][illegible]

ਖੋ-ਰਿ-ਠ

[illegible]

शिवरात्रि महानवमी यावत्ता सावनेन कथयन्तीति प्रवृत्तिः सा । तत्र शिवनिगद्यन्तः
पातञ्जल्य मुक्तये शिवः । अतएव सावनेन कथयन्तीति शब्दः (१. २४०). महानवमी
मेषे म्यादवर्ग्ये मन्त्रात् तत्र अष्टाशतसप्ततिसंख्यायां सावने कथयन्तीति उच्यते । अतएव
मेषे नैव मुक्तये सावनेना महती । अतएव मुक्तये सावनेनामेषेन कथयन्तीति पूर्वनिगद्यन्तः
अनेन केषमेव सावनेनेति शेषः । ते शिवेति शेषे कथयन्तीति शिवेति च सावनेन सावनेन
तीव्र सावनेनातएव कथयन्तीति शेषः । अतएव मेषे सावनेनेति शेषः । अतएव सावनेन
कथयन्तीति शिवेति शेषः । अतएव शिवेति शेषः । अतएव शिवेति शेषः । अतएव शिवेति शेषः ।
दूर्ध्वनाभां ते पट्टान् उपवृत्तं शास्ते (१. २४०).

साहित्यिक व वैयक्त्याच्या सादरपत्रात

[illegible]

पञ्चाय

मेन रे विधाता पापाण देन,
 पारि दिके तार बीषन मेन ।
 भाइ रे हृदय भाइ रे बीषन,
 राध रे आजिके प्राणेर साधन

११३५

ओरि पारि दिके मोर
 ओ नी पासगार मोर,
 भाइ भाइ करी, आवाते आवात कर ।

[illegible][illegible]

ਅਧੀਸ

[illegible]

महामानव किंवा अतिमानव

[illegible]

आत्मिकी आत्मिकता से सम्बन्धित विचार सम्बन्धी आत्मिकी अर्थों में मनुष्यी केन्द्रों
आदि 'शिवयोग' के सम्बन्धी की आत्मिकी आत्मिकी 'आत्मिकता आत्मिक' के सम्बन्धित मनुष्यी
विशेषी आत्मिकी विचारों के सम्बन्धित आत्मिकी आत्मिकी आत्मिकी आत्मिकी आत्मिकी आत्मिकी
विचारों के सम्बन्धित आत्मिकी आत्मिकी आत्मिकी आत्मिकी आत्मिकी आत्मिकी आत्मिकी

एःमोपतीस

[illegible][illegible]

पदहीन

[illegible][illegible]

सहस्रं ज्ञानं भवति केवलमस्मृतं, सर्वोन्मुक्तमायं तपोऽग्नौ भाज्यं सर्वलोके विज्ञातम्

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

जीजीय

[illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

विद्युत-जीवि-विचारधारा (Existentialism)

[illegible][illegible]

संशोधनार्थ विज्ञानसंग्रह मण्डलाधीन है. यहाँ पर निर्दिष्ट विषय पर सम्पूर्ण स्तर पर या आंशिक स्तर पर 'सर्वोच्च', सम्पूर्ण स्तर पर अतिउच्च स्तर पर, मध्यम (मध्यमस्तर या मध्यम) स्तर पर या अतिउच्च स्तर पर, उच्च, उच्च या उच्च स्तर पर उच्च स्तर पर विज्ञानसंग्रह मण्डलाधीन है. विज्ञानसंग्रह मण्डलाधीन है (पृ. २५५). आचार्यजींच्या या याचनेच्या मागणीत ज्ञानसंग्रहाच्या विज्ञानसंग्रहाधीन पत्ती निवडले.

[illegible][illegible]

५. 'मित्र' नामक समस्तों के समूह से प्रत्येक एकलव्य के गौरी नामक नाम के साथ
प्रत्येक प्रत्येक के अर्थ के गौरी नाम, समस्तों के समस्तों के गौरी नाम के साथ

[illegible]

अनायासा सात्त्विकायुक्त भूमिके संस्था निवर्त

[illegible][illegible][illegible]

बेचाळीस

[illegible][illegible]

बदलेनालीस

[illegible][illegible]

—अन्युत केशव भागवत

संदर्भ व टीपा

१. आनर्न सी. ए. कार्लिकर, 'पुणेवासी महात्मा', पुणे १९४१
२. नमोत अणुसद, 'हीडमिह साहित्यमहात्मा', (मुंबई १९८१) पृ. ४८-४९.
३. Louis Fischer, *Life of Mahatma Gandhi*, Pt. One (Bombay 1965) pp. 64-66
४. Nirmal Kumar Bose, *Studies in Gandhism* (1953), महात्मा अणुसद, सी. ए. कार्लिकर, 'महात्मा : माहिती व विचारप्रवाही' (मुंबई, १९७३) पृ. २०-३१.
५. Erick Erickson, 'Gandhi's Autobiography: The Leader As a Child', in Norman Cousins (Ed.), *Profiles of Gandhism*, Delhi 1969, pp 182-187
६. म. भा. पांडुरंगकर : 'उपेक्षित साहित्यिकता', 'साहित्य मीमांसा' (मुंबई, १९७४) पृ. १५६-१६०.
७. र. म. जोशी, 'महात्मा दंडी' ('साहित्य'चा महात्मा अणुसद, पुणे १९५१) पृ. १३
८. दिनेश पांडुरंगकर, 'महात्मा गांधीची भूमिका, साहित्य मंडळ' (पिंपरी १९४८) पृ. ४८-४९
९. डॉ. सी. ई. कोल्हापुरकरांच्या निवेदनातील मंदी सांगण्या पुढील लेखनात विचार देण्यात आला आहे : 'महात्मा गांधी या महात्मा' ('साहित्य', सप्टेंबर १९८८ पृ. ४१, ४८) 'महात्मा गांधी या महात्मा' (पुणे १९७७), 'महात्मा गांधी', 'महात्मा गांधी' (मुंबई १९४०, १९४४), 'महात्मा गांधी' (मुंबई १९८१) पृ. २६१, २६२, ४४५.
१०. डॉ. सुखदेवजी सखेकर व माहिती विभागाच्या डॉ. बाबा, म. ए. कार्लिकर, 'साहित्यमंडळ अभिरंजिते' (पुणे १९८०) पृ. ४५
११. डॉ. बा. ई. कोल्हापुरकरांच्या निवेदनातील मंदी सांगण्या पुढील लेखनात विचार देण्यात आला आहे : (1) Barbara Young, *A Study of Kahlil Gibran*, New York, 1936. (2) Joseph P. Ghourianian, *Kahlil Gibran, Wings of Thought*, (New Jersey, 1973). (3) Anthony R.

शेहनालीस

Ferris, *A Second Treasury of Kahlil Gibran* (New Jersey, 1973). (4) Andrew Deb Stegan, *A Third Treasury of Kahlil Gibran*, (New Jersey 1973). (5) Jean Gibran and Kahlil Gibran, *Kahlil Gibran, His Life and World, A Definitive Biography*, (New York, 1984) (6) श्रीवाद बेदी, 'जिब्रान, खलील जिब्रान' (पृष्ठा १९७६)

१२. *Tagore & America*, New Delhi, 1961

१३. प्र. के. बेदीकर, 'के.एन.मुन्शी काव्यरस' (मुन्शी १९६६), पृ. ३९-४०

१४. शिवदासदास राय, 'रवीन्द्रनाथ आनि आधुनिक भारत', बनारस, अमृतक अकादमी, 'नवभारत', (पृष्ठा, जाने. १९६१) पृ. ९-१९

१५. किस्त

१६. J. Brownowski, *The Ascent of Man*, (B. B. C. London, 1977) p. 438

१७. मंगेश पाटगावकर, टीप ८ पादा.

✱

● आचार्य भागवतांनी या मूर्तिमंदात भाव, अंगेची अदातय त्यांनी निरूपव
मूळ मूर्तिच्या अनुवादातूनच

अनुक्रमणिका

(प्रकरणापुर्वीक आठवे पृष्ठांचे)

मास्तविक : एक ते शेंद्रेआलीस

भाग १ ला : साहित्य तत्त्वचिचार

(१) जीवन व साहित्य ३, (२) जीवन आणि रंगभूमी १५.

(३) चरित्र, चारित्र्य आणि साहित्य १८.

भाग २ रा : साहित्यिक आंदोलने-विचार, विचारगणन साहित्यिक संशोधन

(१) साहित्यगणन विचार ३१, (२) साहित्यगणन ३५, (३) साहित्य

गणनीय साहित्य ३९, (४) साहित्यगणनीय विचार ४३, (५) साहित्य

गणनीय ४७, (६) साहित्यगणनीय विचार ५१, (७) साहित्यगणनीय साहित्य

गणनीय ५५, (८) साहित्यगणनीय साहित्यगणनीय ५९, (९) साहित्यगणनीय

साहित्यगणनीय ६३, (१०) साहित्यगणनीय साहित्यगणनीय ६७, (११) साहित्यगणनीय

साहित्यगणनीय ७१, (१२) साहित्यगणनीय साहित्यगणनीय ७५, (१३) साहित्यगणनीय

साहित्यगणनीय ७९, (१४) साहित्यगणनीय साहित्यगणनीय ८३, (१५) साहित्यगणनीय

साहित्यगणनीय ८७, (१६) साहित्यगणनीय साहित्यगणनीय ९१, (१७) साहित्यगणनीय

साहित्यगणनीय ९५, (१८) साहित्यगणनीय साहित्यगणनीय ९९, (१९) साहित्यगणनीय

साहित्यगणनीय १०३, (२०) वि. द. साहित्यगणनीय १०७.

भाग ३ रा : कवी, काव्य, काव्यग्रंथ

(१) कवी ११३, (२) काव्य ११७, (३) काव्यग्रंथ १२१, (४) काव्यग्रंथ

१२५, (५) काव्यग्रंथ १२९, (६) काव्यग्रंथ १३३, (७) काव्यग्रंथ १३७, (८) काव्यग्रंथ

१४१, (९) काव्यग्रंथ १४५, (१०) काव्यग्रंथ १४९, (११) काव्यग्रंथ १५३, (१२) काव्यग्रंथ

१५७, (१३) काव्यग्रंथ १६१, (१४) काव्यग्रंथ १६५, (१५) काव्यग्रंथ १६९, (१६) काव्यग्रंथ

१७३, (१७) काव्यग्रंथ १७७, (१८) काव्यग्रंथ १८१, (१९) काव्यग्रंथ १८५, (२०) काव्यग्रंथ

१८९, (२१) काव्यग्रंथ १९३, (२२) काव्यग्रंथ १९७, (२३) काव्यग्रंथ २०१, (२४) काव्यग्रंथ

२०५, (२५) काव्यग्रंथ २०९, (२६) काव्यग्रंथ २१३, (२७) काव्यग्रंथ २१७, (२८) काव्यग्रंथ

२२१, (२९) काव्यग्रंथ २२५, (३०) काव्यग्रंथ २२९.

भाग ४ था : व्यक्तिविशेष

(१) व्यक्तिविशेष २३३, (२) व्यक्तिविशेष २३७, (३) व्यक्तिविशेष २४१, (४) व्यक्तिविशेष

२४५, (५) व्यक्तिविशेष २४९, (६) व्यक्तिविशेष २५३, (७) व्यक्तिविशेष २५७, (८) व्यक्तिविशेष

२६१, (९) व्यक्तिविशेष २६५, (१०) व्यक्तिविशेष २६९, (११) व्यक्तिविशेष २७३, (१२) व्यक्तिविशेष

२७७, (१३) व्यक्तिविशेष २८१, (१४) व्यक्तिविशेष २८५, (१५) व्यक्तिविशेष २८९, (१६) व्यक्तिविशेष

२९३, (१७) व्यक्तिविशेष २९७, (१८) व्यक्तिविशेष ३०१, (१९) व्यक्तिविशेष ३०५, (२०) व्यक्तिविशेष

सूची : ३१३

आभार प्रदर्शन

मनःपूर्वक आभार :

* आचार्य भाषाण संस्कृतभाषायाः । का. वाचस्पतिः शब्दार्थः । अत्राचार्यः ।
 का. वाचस्पतिः विष्णुः । विष्णुः । अत्राचार्यः । अत्राचार्यः । अत्राचार्यः ।
 अत्राचार्यः । अत्राचार्यः । अत्राचार्यः । अत्राचार्यः । अत्राचार्यः ।

[illegible][illegible]

महाराष्ट्रमार्ग १३३ पं. १३३.

नरिन्तु मन्त्रिणा मी नरगो आदि.

4111

भाग १ ला
साहित्य - नृत्यविचार

१. जीवन व साहित्य
२. जीवन आणि रंगभूमी
३. चरित्र, साहित्य व साहित्य

जीवन व नास्तित्व

1911

[illegible]

[illegible]

मनसा जीवना हे उदरभुक्तीच्या जीवनाच्या पर्यायकोण आहे. मानसकामात आनंद आहे, त्या मानसात नाराज, निराश, स्वार्थी, शत्रुता, पापकामांचे धारण करणे या त्या मानसाची अवस्था असू शकते. त्या मानसकामात जिवितभूत हे मृत्युव्यवस्थेत प्रवेशाला जाणारे वैयक्तिक मुक्त समाजात असणे जर मनुष्य या क्षण मूर्खी यात विवेक प्रत्येक मानस मानसकामात आनंद काय आहे ?

[illegible]

पशुपुत्र जेव्हा आहे, त्याच्या सुखरचिण्या काळातच त्याच्या मागेच जेव्हा आलेला असतो तेव्हा तर त्याची काळी- हनीडास पोचता नाही असा काळी सुटा-संगडी म्हणून असलेल्या मनुष्याच्या प्राणपेक्षा जेव्हा होता, त्याच्यापेक्षा त्याच्या ज्ञान मनुष्याच्या पोचा. त्या पोचात मनुष्याची माणसातून ही पोचा असताना तो ते ज्ञान मागेही घेऊन तिथे जेव्हा आहे.

असा मनुष्य जेव्हा पोचा त्याच्यापुढे त्याच्या : मनुष्य आणि मनुष्य. पशुपुत्रात मनुष्यी मनुष्य आहे, त्याच्यापुढे मनुष्य आणि मनुष्यी पोचा आहे. मनुष्य हा सुटा एक पशुपुत्र आहे- असाच तो हे त्याच्या अर्थात म्हणतो. 'पशुपुत्र हा पशु' पण माणसासारही पशुपुत्रा काही अधिक आहे. हे काय अधिक आहे ? मनुष्य मनुष्य करतो, पशु मनुष्य करतो नाही. काही प्राणी सोडलीच आहेत, नाहीत असे नाही. पण माणसा-प्रमाणे पशुचा विचार करून ते मनुष्य करतो नाहीत, पशुही त्यांचा, मनुष्यही त्यांचा. पण माणसाची तुम्ही जाणिते तर पशुपुत्रा मनुष्यातून तो अधिक आहे. मनुष्य त्याच पण तो त्याच आनंद उभय संपन्नता प्रयत्न करून काढतो. पशु पशु असल्यासाठी त्यांचे, मनुष्य माणसाचे तो निव्वळ पशु माणसासाठी नाही त्यांचे. माणसात आनंद आहे, मनुष्य आहे, म्हणून तो त्यांचे. पशु असले तो पशु असाच तोच काळवार नाही, पण पशु असलेले असले तरी माणसाची तुम्ही एकदा माणसातच आहे. आज माणसाची तुम्ही आली म्हणजे आनंदता माणसाची तुम्ही आली असे समजावया म्हणता नाही. आरोग्यात आनंदता आनंदता आज माणसाचे पशुपुत्र नाही, पण माणूस ? आरोग्य कितीत असले तरी माणूस नाहीत. माणसाच्या आनंदतासाठी त्यांचे हे माणसातच आहे. माणसाचा हा अधिकता, फाजीलता म्हणता काढले तर, तो आहे त्याच माणसाचे माणूसत्व आहे. अर्थात तो हे परमाण्याने घेतलो.

विज्ञानाच्या प्रारंभीचे काही एकतरात तोच ते जीवित्ये होते ही म्हणता होते, मानव्ये होते की अज्ञानत्व, कुणास टाऊक पण तो तराती 'आहे हे पुरे' अशी तुम्ही नव्हती. 'एकदा उठे म्हणून प्रजापतेय' - ही एक आहे, मनुष्य पुष्कळ जाऊ का, अशी ती तुम्ही होती. ही अधिक होण्याची तुम्ही आहे. म्हणून पाठीमागे तो एक रेखा आहे तो पाठीमागे होण्याचा आहे. हा पाठीमागे होण्याचा स्वभाव होण्याच्या निरनिराळ्या होण्या होऊन होऊन, त्याच निरनिराळ्या काळ, साहित्य निमाणा होते. जीवन हे फक्त जीवनासाठी असे होणे तर ते जीवन निघावे होणे. जगाचे कदापती ? केवळ जगासाठी, म्हणून भयान उभार दुसरे नाही. जीवन हे अधिक होण्यासाठी, अधिक जगासाठी आहे. अधिक होण्याची शक्ती आहे त्याच माणूसत्व आहे. म्हणून पशुपुत्र पशु नाही, मनुष्य नाही, पशुपुत्र नाही, कदा नाही, साहित्य नाही. ते विचार एका प्रसंगे ज्ञान सावरणेचे प्राणी आहेत. ज्ञान आहेच असा, ज्ञानाची ज्ञानी मनुष्य हीच तेच तेच आहे. निघावेच ज्ञान प्रिया दित्या तेच तेच करणार. पण मनुष्य निघावेच प्रियांनामुळा माणूस उठू जाऊ, निघावेच ज्ञाने त्याच अधिक होण्याची

घडयत करी. जे जे आत्मव्यवस्थेची आहे त्यातून अधिक योग्य ही मनुष्याची प्रती आहे. यात त्याच्या शक्य आहे तो पुढे जाईल, मुक्तता तर दुसरा प्रयोग होईल.

मनुष्यामध्ये या त्या जास्तीतगाच्या प्रवृत्ती आहेत त्यांतून काय निर्माण होतात; अधिक होणे शक्य आहे, या या होतूनच मानवाने स्वर्गाचे मोठी निर्माण केला. माणसात ज्ञानाची झळझळ कशी उदयेत शास्त्री ? अर्थात जगण्यासाठी. जतणे कशासाठी ? आनंदासाठी. म्हणून जगण्यासाठी त्याने निरनिगळ्या प्रकारचे प्रयोग केले, हा पाया त्या, ते पाळ जाणून घ्या, अशा तऱ्हेचे प्रयोग त्याने केले. त्या प्रयोगातून त्याच्या काही 'जड' होऊ लागले. तेव्हा आनंदासाठी जगाचे, जगण्यासाठी त्याने, आणि जाण्णाकरिता म्हणजे शेवटी जगण्याकरिता किंवा आनंदाकरिता ज्ञान अशी उपरची लावली आहे. अर्थात ही उपरची कामचलाऊ आहे, पण काही मर्यादेपैत ही लावू शकते. अशा रीतीने जाण्णासाठी म्हणजे मुक्तासाठी जर ज्ञान मिळविणे असेल तर त्याच्या मिळवतानंतर माग्याची ज्ञानाची प्रवृत्ती थांबायला पाहिजे. जे मिळाले आहे त्याचाच आस्वाद घेणे त्याने वास्तविक राहायला पाहिजे. पण तसे होत नाही. त्याच्या मिळवतापुरतीच माग्याची ज्ञानप्रवृत्ती थांबत नाही. दुसरी याचा स्वतःची अनुभव घेऊन पहा. याचावरील मने असमाप्त पडा. अर्थात मतमोठणी केली तर काय होईल सांगता येणार नाही. पण मग असे पाहते की, सर्वांचेच मत बहुधा असे पडेल की त्याच्या जाण्णा, अंशजाण्णा यांमधल्या, निवाण्याला पुरेसे मिळाले की 'आता आपल्याला काही नको' असे मागण्याला वाटू लागते असे होत नाही. 'आणखी काही हवे,' 'आजची काही पाहिजे' ही माग्याची कुराखी तरी मूक थांबतच नाही. पशूच्या अशा मर्यादांच्या गरजा आहेत त्या भागवता म्हणजे ती जगा स्वस्थ वगैरे, तसे माणसाचे होत नाही. पशूला गरज करून घाली की तो मोडू लागतो. मनुष्यही शरीराच्या गरजे-करिता शोध करतो. शोधातून गरजे सासो, त्यातून त्याला काही ज्ञानाचा लाभ होतो, पण तेव्हा ज्ञानावरच तो थांबत नाही. उपयुक्तीपेक्षा जास्त ज्ञानाची हान मागसामध्ये आहे. मागसाने आकाशाचे स्तर मिळविले ते आपल्या जवळून मिळविले असे म्हटले तर सारी वेदांची जंगल्यातून जाणाऱ्या शिक्षाव्याख्या, पाण्यावरून वाढणाऱ्या लवडाशाला उपयुक्त असा बुक्ताच्याचा शोध त्या ताऱ्यापुढाचे राखिला असता. प्रवास करताना संशोधित आपल्या बरोबर असणाऱ्या आकाशात जे नमन करणारे अनंत ठिकाणे आहेत त्यातून एके ठिकाणी स्थिर राहावा आणि आपल्याच दिशादर्शनाची मदत करणाऱ्या तारा त्यांनी शोधून काढाय आणि त्याचा उपयोग करून घेतला. उपयुक्तीच्या दृष्टीने तेवढ्या ताऱ्या-पुरतीच त्यांनी विज्ञानाप्रवृत्ती राखिली अशी. पण नाही. माणूस एकदा ध्रुवाकडेच वळत नाही; तो केवळ उतर दिशेकडेच वळून थांबत नाही, तो वर डोक्यावरही धबतो. पशूच्या वाचतेत उपयुक्तीच्या दृष्टीनेच धबणे आहे. पशू समोर वळत. त्याचे चारी पाय जमिनीवर आणि शरीर व डोके जमिनीला सनंतर असल्यामुळे आपल्यासमोर वळण्यावाचून त्याला मर्यातच नाही. पण मागसाचा विकास होऊन त्याच्या पुढच्या दोन पायांचे जेव्हा दोन

हात झाले आणि ते तर उचलून घेव्हा तो तांड झाड, आडवा होता तो उभा झाड घेव्हा माणूसकरी पळून पोटी कांती झाली. तो सगोरव न बनता बरही कपू लागला. तेथे त्याला जमल आकाश दिगळे, आणि त्याच्या जीवघात पक्ष उभा राहिला. हे काय आहे ? हे अजून कायकारे ठिके काय आहेत ? हे ठिकाणचर आहेत की साक्षात आहेत ? हे फले आहेत आहेत ? कुठे जात आहेत ? हे त्याच्या उद्युक्तीच्या आवाजघाच्या पत्तीकडचे पक्ष त्याच्या टोमघात आहे. हे 'काय आहे' अशा आकाशाकडे वळून उभय हाथिला पक्ष हा फाकी उरगाचा पक्ष आहे. शरीराच्या नरमेवारी त्याचा काही उपयोग नव्हता. पण जरी उपयोग नव्हता तरी तर बर्याच त्याचे जेव करून नेण्याचे, त्याचा आनंद सुट्याचे सोडावडा नव्हा तयार नाही. उरलेला नव्यानामुखा मी तर बरगार, पुनः बरगार, पुनःपुनः बरगार आणि बरगार इतकेच नव्हे तर ते वळून जो आनंद होतो तो तुझाच गांवात. हे ठिकाणची तारे काय आहेत, त्यांचा उदय काय, अस्त काय यांचा शोध लावताचानून माणसाचा जैन नाही पडणार. कनकशिखर म्हणतो—

“Starry heavens above and Moral laws within.”

आता हा माणूस आकाशात वना वगळ यात्र काय म्हणणार ? या वगळ्याचे केवळ शरीराच्या भौतिक उद्युक्तीच्या दृष्टीने नृप म्हणू अर्थ आहे, तरी मनुष्याला आकाशाची उपासना केल्याचानून स्वस्थ बसत नाही. याच काळ म्हणणार ? वाढाच काळ म्हणायची. माणूस अखंड शोध घेत राहतो. त्याच्या मागे शोधाचा जो गडबड लावून दिला आहे तो त्याच्या स्वस्थ वगळ देत नाही. केवळ शरीर स्वस्थ राहिल परज्यापुरीच तो माणसाला पाहू देत नाही. तो आहून त्याला अवैक करणारा ठारतो. हे जे अधिक त्याला इतकीत Surplus म्हणतात, किंवा संचित म्हणा, हे जे जडतेपेक्षा व्हाडा माणूस गोळा करतो ही माणसाची माणुसकी आहे. असा संवप त्याच्याजवळ नाही तो स्वतःला माणूस म्हणून ध्यायला लायक नाही. उपयोगिताच्या उरतीने ज्ञानाच्या प्रेरणेची उरती लागणार नाही. ज्ञान ही प्रेरणा आहे. साधारी माणूस जिव्याची आरापिथी करतो, आरती घेतो. या प्रेरणेमुळेच नाइत नरीच्या, गंगा नरीच्या, उगमांचा शोध लागला. नदी पाहिली की ही निवते तरी कुठून हे तो चालला बघा. या गोष्टी पश्चात अवश्य वाटल्या नाहीत, माणसाला मात्र वाटल्या. जीवनाचे हे Surplus संचित आहे, त्यातच मानवी जीवनाची कृतार्थता आहे अशा रीतीने भावनांचे, बुद्धीचे, आत्म्याचे Surplus वाढते म्हणजे मानवाची संस्कृती तयार झाली. Surplus वाढायचे म्हणजे केवळ चांगल्याचेच वाढेल असे नाही, चांगल्या-चेही वाढणार, वाईट्याचेही वाढणार.

अहो, असे पहा, माणसात स्मरणाची एक शक्ती आहे. पशूतही ती आहे पण माणसात त्याच्यापेक्षा जास्त आहे. या स्मृतीने मुन्नेही वाडतात, दुःखेही वाडतात. स्मृति हे दुसरी शक्ती आहे. पशूंमध्ये कठोर असतात, एका नयनासून अनेक माथांच्या पोथी संतती

निर्माण होते. पण त्याला हा भासा मुळ्या, ही भासी वडींग असे स्मरण नसते. पूर्वांनी पित्राधान समाजव्यवस्था (Patriarchal society) था. त्या कुटुंबाचा जो मुख्य पुत्र्य असतो त्याला ही भासी मुले असे स्मरण आसतच असते. पणसुद्धे 'भासी प्रजा' ही भाषा नाही. ती मागसात जाण आहे. तो स्मरण ठेवतो. भासी मुळी कोणती, भासी बायको कोणती हे तो विस्तर नाही. म्हणून तो मुलीशी निराळ्या रीतीने वागतो, बायकोशी निराळ्या रीतीने वागतो. असे स्मरण हे संस्कृतीचे लक्षण आहे. ही संस्कृती प्रेमाभयून निर्माण होते. या प्रेमाचा संग्रह करता येतो, त्याचे वर्णन करता येते, त्याची गीते गाता येतात. पण जसा प्रेमाचा संग्रह करता येतो तसा देवाचा संग्रह करू नसता येत नाही ? देवाचाही संग्रह करता येतो. मनुष्यदेवावर देवाच्या काळ्या रेणोच्या ही कायम ठेवता येतात, एकाच व्यक्तीच्या अंतःकरणावर त्या कायम राहतात असे नव्वे तर वाचावायूला मुळ्याला, मुळ्यासून नातवाला असे त्याचे लोग पोचविता येते. ज्या अस्वस्तानात महामंद पैंगेवर जन्माला आला आणि त्याने लोकांमध्ये प्रेमाभावना- ऐक्य भावना निर्माण केली, त्या अस्वस्तानात महामंद्याच्या जन्मापूर्वीच वैरे पित्रान् पित्र्या भावा येत असत. एका कळमातडी मेंढी दुसऱ्या कळपात गेलेली बसिलेली की, 'भासी मेंढी नू करी पोच्यीस' म्हणून माराणाच्या गुरू व्हायच्या. त्यात एकमेकांनी होकी कुटायची आणि मरायचे.

त्यात एकजण भेडा तर मरताना तो आपल्या पुत्र पीतार्दीना जन्मून त्यांच्याकडून शपथ घेवची की, या रक्ताच्या प्रत्येक पेंचाचा सूड आम्ही घेऊ आणि हा द्वेष पित्रवान्पित्र्या साहील असे करू. अहो, काय संग्रावे ? वैगनी मुद्दा एक संस्कृती आहे. मिच्यातही काही उपयुक्तता आहे हे मी कबूल करतो. मनुष्य प्रेमाही शिकतो, द्वेषही शिकतो. कोणी मला आपत्तीच्या काळी हृदयाशी धरले तर त्याचे असे स्मरण ठेवता येते तसेच कोणी मला मारले तर त्याचेही स्मरण ठेवता येते. मग त्या मारणाऱ्यावर काय करायचे, हा पडा आपला पित्रवान्पित्र्याचा शत्रू म्हणून त्याची प्रतिभा करून ठेवायची, माला आपल्याला मारायचा आहे- टोकायचा आहे अशा रीतीने द्वेषाची शक्ती विरग्याची करावची, त्यावर पोवाडे करावचे, वगैरी लिहायच्या इ. करता येते. हेही साहित्यच आहे, हे मी नाकबुळ करीत नाही. साहित्याच्या क्षेत्रात नंदनवनही आहे आणि गैरन नरकही आहे. या दोन्ही भावना साहित्यात निर्माण झाल्या आहेत. देवाच्या नागाने मनुष्य मोठा होईल, पण त्या मोठे होण्यास मर्यादा आहे, हे मी मुग्धाच मांगू रुचिलो. मनुष्य देवाने जगाचा काही भागच जिंकला पण प्रेमाने तो सारे जग जिहू शकतो हे लक्षात ठेवा. प्रेमाचा मोठेगाला मर्यादा नाही. प्रेमाची लज्जत एकदा का समजली म्हणजे मनुष्य त्याला पोडगारच नाही. अडचण फक्त समजण्याची आहे. ती समजली की मनुष्य मग द्वेष करू शकणार नाही. त्याचा समजूत येईल की, 'A tooth for a tooth and a nail for a nail' 'टोयास टोया' यथेष्टा प्रेमाच्या सक्तीत जात काही आहे. प्रेमाने पित्रान्पित्र्या चाळणारा द्वेष सुद्धा विरगळून नाहीच होतो हे जेव्हा मनुष्य पाहील तेव्हा देवाच्या संस्कृतीचे वाटोळे झालेच म्हणून

समया. मग त्या मतेमदाराचे ते 'हृत्कलन' म्हणणार, त्याची देखून म्हणून पूजा करणार, त्याची स्तुती-स्तोत्रे गाणार.

पण जरी मतेमदाराचा गीत कला आणि प्रेमांगीने माथिल्ली तरी ती अस्वस्थानापुर्तत्वाच राहाणार. अस्वस्थानाच्या आतील जोकांवरून प्रेमांगीने, अस्वस्थानाच्या जोकांवरून प्रेमांगीने, कारण प्रेमांगीने तोच अमूर्त मोठे काढी नाही. हे मोठे होण्याचा वाच नाही काय ? आहे. माथिल्ल्या पुढे जाण्याची कोणाच्या इच्छा नाही तर तो अवश्य पुढे जाऊ शकतो. मात्र त्याचा तो विवेक अनुभव साधू पाहिजे. आता हिंदूधर्माचे नेरडे सारे एक असे तुम्ही नाही म्हणजे, पण आम्ही हिंदू नेरडे एक या भावनेची जरी तुम्हाला अनुभूती आली तरी मी तुमचे स्वागत करीन. असे, ते तरी आमच्यात कुठे आहे ? त्या महाशय, मांगला, मांगला अस्वस्थ म्हणून आम्ही दूर ठेवलेच आहे. 'ते आमचे' असे तुम्ही म्हणायला लागला तरी मी म्हणून, आहे, मांसे प्रेम वाढले आहे. 'तुम्ही आम्ही सकल हिंदू धर्म' ही भावना जर तुमच्या मनातला भावू लागली, शूद्रांशी जे आज तुमचे पुण्यस्पर्धे वर्तन चालले आहे ते जर गेले तर मी म्हणून काही करू नको, सत्तांच्या देवाचेतन अविचल हिंदूधर्माची तुमच्यात प्रेम उजळ होताना गेली तर तुमचा तो प्रेमांगी मी सहन करीन. मात्र तुम्हाला सत्ता प्रेमांगी अनुभूती लागून शाही राहिले, तुमच्या मनाला अंतःकल्याणामुल बरेचसे वाढले पाहिजे की, हे अस्वस्थ सुद्धा आमचे आहेत. या प्रेमांगी जे सत्य आहे ते माथ केल्याचा काहीच करू नको. पण हिंदूधर्मा बरेचसुद्धा ज्याच्या प्रेमांगी गेला आहे शकतो, 'आम्ही मागते सारे एक' असे जो म्हणू शकतो-अंतःकल्याणामुल ज्याला तरी अनुभूती आली तो 'आम्ही हिंदू नेरडे एक' म्हणणाऱ्यांपेक्षा अधिक पुढे गेला यात काही शंका आहे काय ? मानवाच्या आदर्शांवरून मानवी समाज चालला आहे. 'आम्ही ज्ञानगते एक' असे म्हणणाऱ्यां 'आम्ही हिंदू सारे एक' म्हणणाऱ्या मानव संस्कृतीचे एक पाऊल पुढे गेले आहे, तो पुरोगामी आहे हे बरे पण सत्ता मानवजातीला हृदयाशी घेणारा तो पुरः पुरोगामी आहे हे विचकन चालवार नाही. आणि ही प्रेमांगी प्रगाती केवळ मानवापुरतीच थांबत नाही, परंतु आणि सत्यनिर्वात त्याची धाव जाते. आपल्या जीवनासाठी सुद्धा दुसऱ्या जीवनाचा विचार करणाऱ्या कल्याणाची त्याला अवकाश होतो. ज्याच्या पोटात वाढलेचे बरे ओरडा नाही त्याच्या कडेला, माथिल्ल्या वक्तव्याची म्हणजे पशूची हिंवा हा विषय होऊ शकतो. त्यात शिक्षणेचे वर्गाने येईल, यंत्रण म्हणून जोकांजाल मात्ताना तो ओरडाची कला याचे वर्गाने येईल, यंत्रणा संहार करणाऱ्यांच्या पण-क्रमाने पोटाचे होतील. पण याही अनुभवाचावर तुम्ही गेल्या, पशूसुद्धा तुमच्या दयेचा आणि प्रेमांगी विषय साधत तर जे काथ्य निर्माण होईल ते पूर्वीच्या स्थाने व्यक्त होणार नाही. जो जीव मी निर्माण करू शकतो नाही त्याचा मी मारू कसा, या भावनेची अनुभूती ज्याला शाही त्याची कला आणि त्याचे साहित्य निराळ्या प्रकारचे अमूर्त शकते. जीवन हे अशा प्रकारच्या कसेवाडी, ज्ञानासाठी, नीतीसाठी, आनंदासाठी आहे. त्या साहित्यांत,

कहेत, नीतिन, शास्त्रात पुनः जीवनाची अनुभूती स्वतः साधी पाहिजे. ज्या व्यक्ती अनुभूती साधली नाही तो आपल्या साहित्याचा विषय साधत तर तो साहित्य अमर नाही होऊ शकणार.

मनुष्याची अधिकता—Surplus—शाळासाठी असते. सत्य काय आहे याचा विरंतर शोध घेण्यासाठी शाळाची आवश्यकता असते. असे शोध घेतात माणूस निरगिराळता अनुभववांतून सात बनतो. या अनुभूतीसाठी एकत्र होऊन तो एका निराळ्याच मूर्तेचा प्रवेश करतो. ती मूर्ती कसेती खूबी आहे, ते कळणे सत्य आहे, ते नवे भाग्यमाने जीवन आहे. अशा एका शाळा जीवनातून आवेकल्या जीवनात जन्माची जी श्रद्धा वा माणसाची संतुष्टी होते.

कलेमधून मनुष्य सौंदर्याचा आस्वाद घेतो. समाजाला जे सत्य आहे ते सुंदर आहे, त्या सौंदर्याचा आस्वाद तो कलेमधून करतो. कोणी साहित्यात समभाग होताना, कोणी शास्त्रीय विचिंतना आनंद घेतात, कोणी गणित. लोकसभ्यांची एक मोठ्ठा सांगतात—हरिभक्त-परायण सांगतकर हे मोठे सत्त्व गुण्य होते. साहित्याचा-कलाचा त्यांचा अभ्यास मोठा होता. त्यांचे ते गुण्य ज्ञान असत. ते एकदा टिडकांच्याकडे गेले. टिडका काही गणित करीत होते. आणि ते त्यात गुंतून येऊ लागले. त्यांच्या हातातील कागद मंथलावर पांगारकर त्यांना म्हणजे, 'तुम्ही गणित काय तुमच्या ?' ते का काय आहे की साहित्य आहे ? टिडकांनी उत्तर दिले, 'साहित्यात आणि काव्यांत जे तुम्ही समात त्याच मी गणिताने समते.' सादंग गणित काय, साहित्य काय, कला काय मात मनुष्य इतका धूळ जातो, की तो देशभान निघून जातो, समाधिस्थ होतो. प्रतीमायुक्त ज्ञान कल्ले शोध लावणारे शास्त्रज्ञ पडा. त्यांच्या एकामेरेतूनच कलाचा शोध स्वतः असतो. मात शास्त्रज्ञांचे प्रेरणा आतून साधी पाहिजे. अशा आपल्या प्रेरणेत प्रयोगाताने स्वतःच निराकरण होऊन आपल्या शोधांनी जगाचा थक कल्ले टाकतो. पण 'अँटम काँव निर्माँव कय', 'अनुक्त शब्द निर्माँव कय' ही शास्त्रज्ञांची प्रेरणा आतूनच नव्हे. ती बाहेरून आणून घ्यायची आहे. शास्त्रज्ञ शोध लावताना ते केवळ मर्यादा शास्त्राच्या अखोलातून लावतात. अनुक्त शब्द तयार करण्यासाठी बाहेरचे लोक ते जगाला शोधक नव्हेत. ते बाहेर बाहेर आहेत. जे कागदाच्या सांगण्यावरून नव्हे, कोणत्याही स्वायत्ताक ठेवून नव्हे तर स्वतःचा निराकरणे साधल्याने मागे नव्हे आहेत, ते अट होत. संवत्तीचा टीगिर पुढे मोठ्या किंवा आरतीची खाई जरी पुढे आली तरी आपली आंतरांतरा सांगणार नाही तो कसेचो पुढे समजा. त्याच सत्य हेच सौंदर्य, सत्य हीच त्याची कला. सॉफ्टिवाचे नाव मात स्वतः हाके आहे पण त्याचा विचार पेश मात स्वतः हाके नाही. सॉफ्टिव सत्यारायक होता. सत्य अँटमे आणि सत्य सांगणे साधनीय त्याने कोणाची— म्हणजे नकाराचीमुद्रा— कितीर बाळगली नाही. पण त्याच विचार पेश प्याचा त्याच; आणि कलाची उदात्ता त्याने विचार पेशाने पुरी केली. त्या काळात हा सॉफ्टिवासारखा असला पाहिजे— तो तसा असतो. 'मला जी अनुभूती आहे ती मी

प्रकट करणारच 'हे' शैली कधीत्याच्या शेती अगळे साहित्ये. यशाची अनुभूती वेळानंतर ते सत्य अनुभवले तसे बाहेर काढतात, निघतात, प्रतिभेपूर्व प्रकट करतात। निघता येऊ पुढे जाऊ तरी तो उगव नाही नोव त्या कधीच, नोव त्या साहित्यक. साक्षात खुलू करणाराही, किंवा पैसाच्या लोकांनी की काय मुक्त हाती त्याचा नी साहित्य म्हणणार नाही. त्याच्या कांदे-सांडही त्याच्या अनुभूतीची गरज आहे.

हा, या अनुभूतीन सत्यता सात आहे. एखाद्या ज्या यशाची दर्शन साडे तेच दर्शन दुसऱ्याला होईल असे नाही. त्यांच्या अनुभवात फक्त मोठे असेल. त्यामुळे सत्यता आविष्कार निरनैसर्गिक प्रकाशही होऊ शकते. पण तो सत्याचा आणखार असेल, सत्याची ही अनुभूती आधी तीन त्यांच्या साहित्यातून-होईल निर्माण झालेली असेल. अनुभूतीपूर्ण, केवळ तालांनी भरपटवले साहित्य ते अगणार नाही. आख्या अनुभवाचा प्रसार कव्याच्या कर्मा असाय देणारा आणि असाय सत्यचे, त्याच्या वे आणि असे दर्शन झाले तसे, दर्शन यशांयोगात काही एक करी आणि आख्या नागायकारच्या तालांवि, जेतांनी असाय उच्च कोटीच्या आचरणात कव्यातून दर्शन करणारा हाती एक करीच. पण दोघांच्या अक्षान शरीकर प्रकट आहे. एखाद्या काळाची स्फूर्ती त्याचा आचार ही आहे. तर दुसऱ्याचा काळाची स्फूर्ती अनुभवपूर्ण दर्शनी आहे. एकत्रच ते सांगतो ते आचरणातून मिळालेले सांगतो, दुसरा असेच उकटवले तालांनी की उंची निर्माण होते ती नीतीच्या गोंडय शब्दांत झळगे. पण मी तुम्हांला सांगतो, नीतीच्या दर्शनेका जालीतीचे आचरण झेड आहे, कारण त्यातून केव्हा ना केव्हा तय काय आहे याची अनुभूती तरी मिळेल. इंद्रियपूर्ण झाले आहे, आनंद देणारे आहे, अशी तुम्हाला अनुभूती असेल तर तसे सत्य शब्दांनी मोकटेश्याने सांडा. पावित्र्य हे शोभाते आहे हा तुम्हाला जीवनाचा अनुभव असेल तर तो अनुभव दुःखी अवस्था जगातुडे सांगा. पण फार पच्च योशयचे, इंद्रियपूर्ण हे कधी दर्शने आहे असा अनुभव अनुभूती कदाच्या तरी कोनाले सत्य झालून देत त्या इंदिराच्या आलीय 'मेम' असे गोंडय तार देऊ त्याच्यामोर्ती हिरे ओतायचे ही महाभरकर गोंड आहे हे मी तुम्हांला सांगू उडिगे. फार उच्च योशयचे, सत्यता आचरणात कधीच येत नाही असे योशयचे, लिपूयचे हे काय साहित्य झाले ? मी त्याचा 'साहित्य' म्हणायला तयार नाही.

आपल्याच जे वाटते ते उगडे योशयचे असा एक संकल्प आज निघायला आहे. युरोममधून तो जाऊ आहे. ही चांगली गोष्ट आहे. पण आम्ही जे योशय, उगडे सत्य मांडले तीच जीवनाची पराक्राश आहे. असे म्हणजे हे बराबर नाही; सत्यताकाळाचा दर्शने ते अगुरे आहे. कारण तुम्हाला युरोवरच दुसरीही माणसे समाजाल जगण आहेत, तीही अनुभव वेत आहेत. तीही विचार करता आणत. त्यांना जर निघता काही अनुभूती असेल तर ती तुम्ही लक्षात घेतली पाहिजे. त्याचा विचार केला पाहिजे. तसे केले तर तुम्हांला आडखून येईल की, तुम्हाला त्यांची कथा, त्यांचा धर्म हे झेड उरतात. सत्यत्वच करीत

गेलो तर आज जे बरे वाटने ते उद्या वाईट वाटने, जे वाईट वाटने ते दाखून आणत पुढे जाये अशी नी घेरणा नी नी ति नी घेरणा आहे. एके काळी साम्राज्य देशापुढे श्रीकृष्णाची वळी देणे हे बरोबर वाटत होते, असुरास मरणून काही लोकंना आधी आजपर्यंत दूर ठेवता होती. पण आज वेकडाना वळी देणे हे अकरीचे, छलके काय आणत मागती; मागतामागती मागते असमाना खांना असुरास मरणून दूर ठेवणे आज आवल्यास अन्यायाचे, अभागाचे वाटते, मागतामागता निरास आहे. हा निरास सत्ताच्या सोभातून, न्यायाच्या प्रेरणेतून आज सत्ताची, न्यायाची, घेरणा हे नीतितत्वांचे मूलस्थान आहे. नीतितत्वांचे, आचारीतून गेल्याने सारळत नाहीत. ज्यांना Social Traditions (सामाजिक रूढी) किंवा Traditional Morality (परंपरागत आचारधर्म) म्हणतात ते महत्त्वाचे नाहीत. कोणत्या मोठीमुळे मला मोठे होता येईल, 'अलन्' हाय येईल ते पाहून ती मोठ्ठा अनीयायकात मानवाचा मोठेपणा आहे. 'अलं' या संस्कृत शब्दाचे दोन अर्थ होतात. एक अल म्हणजे 'पुढे' म्हणजे सर्गीर असून काढणे असा अर्थ, आणि दुसरा 'अलं' म्हणजे पुष्कळ, मान अर्थ, अलं म्हणजे फाडीत होण्यात मानवाचा मोठेपणा आहे.

मानवमंडळाच्या कल्पने-तरी विकास होत आला आहे. मानवाची सेवा म्हणजे ताच्या मानव समाजालाी एकत्रिते नी मानव अनुभवाचे आहे. माझा आत्मा फेकत प्रकटा-प्रत्यक्षाच्या कुडीच्या मोठ्यादात, किंवा जालीच्या, देशाच्या उदकातून सुवसा देण्यात समाधान पावत नाही. त्याला मानवतेची विधीन होण्याच्या मोठा होण्याची वाजमळ लागली आहे, असाट मानव समुदाय मिळून जाये त्याच वाटत आहे. याचा 'Oceanic feeling' म्हणतात. विदूष सागर होण्याची कल्पना पात आहे. ती सुद्धा मनुष्याची एक अनुभूती आहे. ती मनुष्या अरेशाच्या वेळत तसची तसे मानवताकडत पिता स्थान आहे. आणि मानवशास्त्र हे अर्थशास्त्रापेक्षा मोठे आहे.

अशा रीतीने साहित्याच्या क्षेत्रात नीति, विज्ञान, कला, अध्यास आणि मानव आणि मानवता यांचा समावेश होतो. "Morals, Science, Art, Mysticism and Humanity is the Kingdom of Art" असे रवींद्रनाथानी म्हटले आहे कला ही उत्तमतर जीवन देते. कला हा सौंदर्याचेयत्त्व साधना आणि साधुसाध्या परिपक्व कर्तव्य, सत्य, सौंदर्य, साधुता ही तिची जीवन जीवनाच्या मूलकाच्या इडीने एकत्र साधित. शेवटी त्यांच्या संगत एकत्रित होत. ती असा ठिकाणी एकत्र होताना त्याच्या 'परमेश्वर' म्हटले आहे.

प्रत्येकास वेगवेगळ्या प्रकारची अनुभूती येईल. ज्याला जी अनुभूती येईल ती त्याने सुभाट लोकांपुढे मांडली, मानवाच्या सर्गीर आहे; शरीरपुढती वाचना जोईल तेव्हा शरीरपुढतीच कला होईल. पण शरीरपुढतीच दुसरे काही आहे, मनुष्याचा मन आहे. सुखी आहे. भावना आहेत, आत्मा आहे. हे सर्व शरीरपुढती मोठे आहेत, सानीही अनुभूती आहेतच.

केवल व्यवसाय, 'आमरी Realist' रह्योने वास्तववादी आशेन। बरमान उद्योगा शेज्यांनी आगुल्ल्या जे निरुपे, चानांनी जे लेकू येने, स्वर्गानि जे कळ्यो ते 'आमरी वर्णन कळ.' अशी, पण वास्तववादी म्हणजे काय ? अनुभव म्हणजे होणे, काय ज्ञान एवढेच आहे काय ? सोना जे अतस्त झाडे तेवढेच वास्तव काय ? वास्तववादाची अनुभूती हाती तेवढीच मर्यादा काय ? शेज्यांना ते खरे खरेच आहे असे आटुझू येत नाही. वास्तववादा जे खरे भाग्ये ते मन, बुद्धी इ. या गोष्टे आटुझू येऊ शकते. मग वास्तव कुठे राहिले ? इतिहासाचा, मनाचा, बुद्धीचाही परीक्षेचे हृदय आहे. अनुभवाचा आत्मा आहे त्याच खरे म्हणून जे पडते तेच वास्तव आहे. ही अनुभवाची सोड आहे. पण आज वास्तववादी म्हणविलेले स्वोच्छा सोडी मुझा मीळीने मज्या करून दावावेना, पण स्वोच्छा सोडीवर मीळीने लिहिले तरी त्या मज्या कशा होतील ? मीळी म्हणजे साहित्य नव्हे. एका शब्दाचे अनेक अर्थ होतील, असे शब्द वास्तवे ऐव फाटी साहित्य नव्हे. त्या फेकत मज्यांच्या मजती एवढेच. प्राचीन संस्कृत ग्रंथात आणि आमरी अशा मज्यांच्या फासही आटुझू येनात, लिहिल्याची, वाटण्याची मीळी, फेके लिहिले एवढाच साहित्याचा विषय नाही. काय लिहिले हाती त्याचा विषय आहे. गंटेने 'मोड' हे नावक अक्षर लाके आहे. कारण त्याच्या मज्याच्या अनुभूतीत ते लपलेले आहे. अर्थान् मीळीचीही अनुभूतीच जोड मिळाली आहे. यात संका नाही. पण स्वोच्छाची अनुभूती प्रकट केल्याचा तरी मीळी निर्माण झाली आहे, हे लक्षात ठेवा. मी मी अनुभूती मज्याचा येने मी ती आरज आकार घेऊन येने. मग त्या आकाराचा अभ्यास करून त्या मीळीचे तंत्र शोधले जाते. शास्त्री लोक त्या तंत्रावर एक मोठा संघ लिहिलेला, आख्याया वाटते की, या प्रबंध ग्रंथात मी तें आकृत दिवी आहेत ती आरज आख्याया केरी की आरंभी साहित्य तयार अक्षर होईल ! पण मी मुझाच आख्याया देतो की या आख्याया समजती तें वाच्य आख्याया नाटकात आणि हाकाच मज्या एक मोड तयार करून ! तंत्राची अक्षर-तत्त्व काव्य निर्माण होत नाही. अक्षर काव्यातून तंत्र शोधले जाते, याचा जोड त्या काव्याची विविधेका केल्यात, विरहाड केल्यात. पण जर त्या काव्याचा, जन्म देणारी अनुभूती मज्याच तयार तर अगदी जगात तसे गंटेने, रवींद्रनाथचे तंत्र, उद्योग मुझा फाटी बुझी गंटे किंवा रवींद्रनाथ होऊ शकणार नाही. अनुभूती असेल तर ती नाटकात, शब्दरुपात, चित्ररुपात एक होईल, तें वाटेल्यासाठी निर्माण होतील मग अगोदर निर्माण करा, अनुभूती, अगोदर निर्माण करा. त्या अनुभूतीबरोबरच तंत्रही निर्माण होईल. History of Art and History of Criticism are parallel. आधी कथ निर्माण होते, मग तंत्र तयार होत. शास्त्र निर्माण होत. कथ आणि मन यांचा वेद आणि आत्मा असा संबंध आहे. निर्मणी अथा आत्मा असेल तर शरीराची निर्मणी गंटीत इतके मन जर स्वच्छ, निर्मणी असेल तर पुनरुत्पा कलेतून निर्मक, जोजवती, लेखायांचा प्रवाह वाहू लागेल. मृगवासात पुनरुत्पा साहित्यात स्थान नसावे असे मी म्हणत नाही असे मृगवासा एक राख आहे. त्याला 'समनां सखा' म्हणजे आहे. साहित्यात त्याचा वक्षिणार का म्हणून असावा ? मुझी त्याचा वक्षिणार केल्या असे आनचे मुठीच म्हणजे

माही. पण आचार्य म्हणजे ते आहे की, त्याला त्याच्या माही ठेवा, त्याला त्याच्या कोंदगात दमवा. माणवी हुदपात तुम्हाच भुंगार नाही. इतरही भावना, इतरही रस मानवाच्या अंतःकरणाला त्रास करीत आहोत. ती 'रसानां राजा' मंत्री, रीतापती, दुसऱ्या बांध्यासमूह वगैरे एकदाच पडला तर त्याच्या ऐवज्यांनी काय धोभा ? माणवी हुदपात वीरस आहे. कळगरस आहे. वायव्यस आहे. या रसांच्या बरोबर भुंगाररसाचा आळसा. मनुष्याच्या जीवनात शिथिलता रस्त्या आहे. पण माणवे त्याच त्याहुनी इतक आहे. शिथिलता आश्रितानाच बद्ध न राहता वैराग्यानेच्या हाकेने जी शिथिलता घेतून देते त्याच्या अंतःकरणामागील वीररसानाही पुढेकार करा. पण असा वीरस आळसाच्या परिस्थितीत अर्थात् राजपत्नीची छटी अनुकूल नाही. सामाजिक अन्त्यापासून पाहण्यास कळगरस आता कोकणा फारसा आवडत नाही. मग राहता राहिला एकत्र रस ! तापण्याच्या उन्हासार अन्त्यापाशी उभार देणाऱ्या हुदपात, अन्त्यापासितांनी जी बघी उघडते तशीच भोगवृत्तीची उघडून घेत अगळे. त्या भोगवृत्तीला केवळ आनंदून वाणडून, अर्थात्का-गोत्राकन, आरवता साक्षिअन भोगवावची, तिचाच प्रकाशी उडोउडी करायला एवढेच एक काहीतय आनंदा साक्षिअनपुत्रांता उरते, वैराग्याची छट्टी की सरकारची अदकता आलीच, ती गीत याचा ताकद मगच्यामुळे कोकणांमधील, भोगवृत्तीला 'भुंगारस' म्हणून उभेका देगे एवढेच काही उरते, कोकणाची कमी अशा री तिने काही काळ पुन्ही उभेकात काळ जकात, काही काळ तयग तुमची भावे, तुमच्या कथा आचारी, कोकणाचे तानवीड, पण असा एक काळ येईल की, त्याच तानवीड तान नी रसादीन भुंगार, तान ती भोगवृत्ती यांचा नीट वेईल, निटकाय वेईल आणि ते त्या साक्षिअ्याचा द्वैप कळ लागतील.

म्हणून जीवनात व्यक्ती अनुकूली अशी तीन साक्षिअ्याचा विषय मग्य पाहिजे. ती अनुकूली येत अन्त्यानाच आरंभे काय वेईत का अगळे. ते काद कथा म्हणून प्रकट होणे. असा कोकणापासून मनुष्यचे जीवत नीरस होईल. मनुष्य म्हणजे केवळ अरीरच नव्हे. अरीरमग्या गरजेअसिअरित की अधिक भूत असे ते कसेच अशिशान आहे. म्हणून मी प्रथम म्हटले की, 'कोकणासाठी काय', 'कोकणाची जीत', 'कोकणाची कला' हे काद व्यक्ती आहेत. या पद्वीतिये नमून त्या एकदयन आहेत. महाकवी रवींद्रनाथानी काय अन्त्यानाचा वैदय अन्त्यानाचा दिव्य असे. तोच मी मग्या भाषेमांडणी कलन आन्त्याना साक्षिअ्या. कोकणाची उभेका कथाची माही इच्छा नाही. पण भावनाच्या जीवनात जर तसे शब्द मांडून तोडू गेले अन्त्यानीड तर मग्य आनंदा होता करा. आरग म्हणे माणस अंत चित्ताने घेतून तसेच साक्षिअ मी आवडे आभार मानतो.

जीवन आणि रंगभूमी

जीवन आणि कला यांचा संबंध सर्वातच आणि निवारणीय आहे. जीवनाचे प्रत्यक्ष आणि परोक्ष असे दोन भाग पडतात. रंगरंगवलेल्या प्रत्यक्षाचे पर्यायाने मूर्तत्व अर्थातच आर्ट. पर्यायाने प्रकृतीतून कल्पनासाठी प्रत्यक्षाचा स्पर्श होत असतो. या परोक्षाच्या प्रस्तावना जीवनाची रंगभूमी-कलाची आदर्शरूप-जन्म होत असतो. या परोक्षात जीवनाच्या प्रेरणेतून प्रत्यक्षात आख्यासाठी प्रत्यक्ष जन्म घेतो. ही रंगभूमी म्हणजे जग आख्यांच्या असेल अशांच्या होत. या आख्यांच्या प्रकटीकरणाच्या द्वारे आख्यांच्या आर्थाचे स्वरूप स्पष्ट होते. आख्या रंगभूमीत त्याच्या स्वरूपावर होते, आणि आख्या साधनेची त्याच्या अनुभूती लागते. त्यामुळे निवारणीत जीवनाच्या हा परोक्षाच्या स्वरूप मर्यादा मांडलेल्या आदर्शात. आख्यांच्या या परोक्षाच्या प्रत्यक्ष जीवनात निवारण कलांच्या द्वारे स्वतः होत असतात. निवारणाच्या माध्यमांचा स्वरूप कला प्रत्यक्षाच्या अंतर्गत असतो. कला, चित्र, शिल्प, नृत्य, संगीत यांपैकी एक एक कला दिसते तरी निवारण माध्यमां मर्यादा मुख्य करून आख्यांच्या अन्तर्गत स्वरूप असते हे अवगत पाहिले. नाटकक्षेत्रात या रंगभूमी कलांच्या सधन्य स्वरूपात अन्तर्गत होत जीवनाची स्वरूपाची स्वरूपाची आहे. 'रंगभूमी' या शब्दात ही नाटकक्षेत्राचे येथे विवक्षित आहे.

'रंगभूमी' या शब्दात नाटकक्षेत्र, नट आणि प्रेक्षक या तिघांच्या परस्पर सहकार्याने निर्माण होणाऱ्या एका विशाल कलाभूमीचा स्वरूप कल्पना आहे. या अनुभूतीमध्ये या तिघांचे सहकार्य काय पथ मधून त्यांच्या अन्तर्गत असते. हातकेंच नव्हे, तर नाटकक्षेत्र, नट आणि प्रेक्षक यांपैकी प्रत्यक्षात जीवनाची तिघांचे अन्तर्गत आदर्श होत. नाटक-

कायाच्या मते तूनीच करोनाच एक मनीष्य मानव त्याच्या अगदी आणि तो स्वतः नष्ट आणि प्रेतकाही करत असतो. त्याशिवाय नाशकानुची प्रतीती त्याच्या होणाऱ्या नादी. नयानेही अनेक आहे. नाशकानुची आत्म्या कल्याणातील साक्षरतांरिती अनुचूनी प्रथम नाशकाना चपला अष्ट दोषांचा भासव करतो. नंतर नष्ट मानल्या मनीष्याची मनीष्याने त्या अनुचूनीच असल्या अंतीकाला पुनः निरुपल्या अंतीतो. त्यावेळी तो स्वतः एका अशुद्ध नाशकाना व एका अशुद्ध प्रेतका बनत असतो. नाशकानुची प्रथम अनुचूनी नयाना धारणाक, अविनाशना अचानक कल्याणपुढे उभी राहते, त्यावेळी आत्म्या रितितोच्या साक्षरताने प्रेतका त्या अनुचूनीचा आत्म्या मयस जीवनात पुनरुपलब्ध कर रितारितो. याही वेळी प्रेतकाच्या जीवनात नाशकाना आणि नष्ट यांच्या भुविचा नाश असतोच. अशा- री तिने नाशकानुच्या जीवनात प्रथम अचानक शक्तिही कल्याणुची नयाना द्वारा निरुपली येवताच त्याही वेळालाच्या जीवनात पुनः अचानक भासव करतो. यामुळे रंगभूमीचा भासव अचरणीय शाला आहे.

नाशकाने अथवा रंगभूमीने आत्म्याची एक वैशिष्ट्य आहे. विना, विना व याची कथा आहे अंतर भाव विना कल्याणाची अष्ट साक्षरता आत्म्या कल्याण. पण रंगभळा आत्म्यात एका कल्याणाची कोणाची अष्ट साक्षरता आत्म्या करित नातीच. नष्ट प्रेतकांना अष्ट अष्ट आत्म्याने प्रथम उभेच करतो. यामुळे रंगभळाची रितितो मंडलीच अचानक उभेच. रंगभळाचा हा (तीच अष्ट कोणाची कोणा करीती विनाच रितो येता येता येवतामुळे निमित्त साक्षरता विनाची प्रकृती हाच आणि अष्ट साक्षरताच अरे केवळीही कल्याण कल्याण दाखवताची अंतीच असल्या आणि यरी रंगभळाचे रितो अष्ट राहिले. याने आणि रंगभळा त्या कल्याण रंगभळाची खरी एक अचानक लयी गुपती भूकला आणि रंगभळाची विनाकल्याण याने रंगभळा अचानकच. या अंतीच अचानक रंगभळाचे रंगभळा खरी रितो आणि रंगभळाचे रंगभळा अंतीच राहिले.

प्रथम जीवनात आत्म्याची विनाकल्याणाची अथवा प्रकृतीनासाठी ती भवपट काटू असते तिचे रंगभळा अष्ट कल्याण दाखवताची हा रंगभळाचा सारगत विनाच आहे. अचानक जीवनात एक अचानक संग्राम असल्यामुळे ती सारा नाशकानाच आहे. यामने जीवना विनाकल्याण असल्यामुळे मानव जीवनातील संग्राम विना रंगभळा कल्याण करतो आणि त्यामुळे रंगभळाची नवी नवी रूपे प्राप्त होतात. मनुष्याचा रंगभळा संग्राम मान भौतिक अष्ट लुईरी नाशको, विनाकल्याण कटोर विनाची साक्षरताय कोणत आत्म्याचा होणारा कल्याण मनीषी हे नाशकाने प्रथम साक्षर आहे. मनुष्य संग्रामातील एकाच व्यक्तीची या व्यक्तीमनुष्याची दुसऱ्या व्यक्तीचा या व्यक्तीमनुष्याचा विनाकल्याण ठेवली संग्राम सुरु होतो. हे नाशकाने सुरुच सारक होय. एकाच व्यक्तीच्या जीवनात कल्याण आणि अचानक अचानक दीन विनाची भासनाचा अथवा विनाकल्याण जी संग्राम सारको त्याचे विनाच करणे हे नाशकाने तृतीय साक्षर होय. एकाच व्यक्तीच्या जीवनात एकाच वेळी दीन सक्षरतांचाच तीव

[illegible][illegible]

आधुनिकता (Modern Drama) : 'आधुनिकता' (Modern Drama) का अर्थ है 'आधुनिक' (Modern)। यह एक ऐसी कला है जिसमें लेखक ने अपने जीवन के अनुभवों और विचारों को व्यक्त करने के लिए एक नए ढंग का प्रयोग किया है। आधुनिकता का अर्थ है 'आधुनिक' (Modern)। यह एक ऐसी कला है जिसमें लेखक ने अपने जीवन के अनुभवों और विचारों को व्यक्त करने के लिए एक नए ढंग का प्रयोग किया है।

પારમ નારીને પામેલી સુખ કારણે અને મહાભાગ્યે. મનની સંતોષના કારણે, સુખ નાહી. પણ આવી જવે નાહી અનેથી સુખ મળવાયે પારમ નારી.

मंगलान् बुद्धिंशो एक मोक्ष संस्कारान् नीत, एतदा मे एका देवकस्यापि विना
मंगलमस्तथा मेरे. त्वत्तत् देवकरी जन्मना, सी वा अविनीत देवक्या न वासनाया समानाया
कन विनीतये आदि मे सी बुद्ध्यावायया प्रतीत्याय वाच मयूरा अये ? अवायय बुद्ध त्वत्तत्
महात्मा, बुद्धि जने देव आये. मनेन मनेनी देव आये. मानी मे जन्मयो, जन्मो अवायय
करतो, जन्मि जन्मन् अवा विनीत करतो. बुद्धि अवा जीवन्त जन्म करतोको पण्डित जने मने
विनीतजननी जीवन्तया करतोनी बुद्ध्यावायये आये. बुद्ध्या माहयान जन्म जन्मन् पण्ड
माही. बुद्ध जन्मने अवायय मनेने बुद्धिने बुद्धि जन्म माही. जन्माही अवा जन्म जन्मने
हे जन्म; जन्म पाठ मन्मन्मन् जन्मनेविनीत विनीतौ कर्तव्याही जन्म. देवकस्यापि बुद्धिना केही
जातिने विनीत जन्मने मनेन जन्म पाठको अये मयूरा जन्मन्त नाही. जन्मने एवाया
मंगलान् की की वा जन्म वा मन्मन्त की की वा मन्मन्तकी जातिजन्म पाठजन्म की की.

दुर्बलता मरणमे साधुत्व सर्वे !

[illegible]

सातत्य साधनाचा वेगही लुप्त होऊ नये अंतरागतची लक्ष्मी सात पोसास प्रसन्न असते. एखाद्या घर घेतोय तो आहे. त्यात एक वेगळी आलेख करत आहे असे कळण्यावर सातत्य साधणू कदाचित् आगीच्या आर्त उडी नेण्या करून दे, त्यामुळे तो आपली कातडी वेचून घेतोय. परंतु साधू अनेक तो आहे. निरुद्धी ऐकून आनंदा शिवाजी पर्व कळार नाही. तो दसव्या अशीत साधून जातोय. कदाचित् त्याच्या प्रकटात यश येऊन तो अर्धसात साधू घेतोय; पण त्याची होवणून मिथळ, तर एखाद्या प्रसंगी कळ्या पसारीत

[illegible]

अंतरीचें धावे, हवमाचें बाहेरी

[illegible]

सुन्दर व शिव पराज्य

[illegible]

प्रत्यक्ष अनुभवाने आणगे, असेही त्याने सांगितले. एतत्या मागसास 'सुंदर' भेटले अग्यर प्राप्ति झाले तर त्यात कोणता बदल घडून येतो? सुंदराच्या दर्शनाने मागसासो वेदभंग होयत, तो तत्पय होऊन जातो, भोवपाळच्या गोष्टींची त्याला विसृती पडते. एतत्या मनुष्य एतत्या सुंदर कथाकानीकडे ओढला गेला तर तो निराळ्या मार्गाने का होईना, पण मुक्त होतो. अशा गेळी उपाधीची सधे संशने राळून पडलेली असतात.

साधुनाने व्यापनागे मुक्तीचा मार्ग सुचय होतो व्यापनागे साहित्यानेही मुक्तीचा मार्ग सुचय होत असेल तर हा दुसरा मार्ग अधिक गोसा व जवळच्या मार्ग काय? परंतु हा मार्ग दिसतो तसा सोया नाही. साहित्यनिर्मितीय अनुभूतीचा सगळ नाही, निवळ कल्पनाशक्तीच्या हाकिही साहित्यनिर्मिती होऊ शकते, असे काहीजय मानतात. पण अनुभव नसताना सुंदर साहित्य निर्माण होऊ शकत नाही. निवळ कल्पनाशक्तीच्या जीवकर, तळमळीची तरतया नसेल, तृप्त्याची वेदना नसेल, तर उच्च साहित्याची निर्मिती होऊ शकत नाही हे आरय पुष्कळ वेळा विसरतो. आणि कल्पनाशक्तीच्या कुवळावर आरय भरपाय पावण्याचा प्रयत्न करीत असतो. गमटी साहित्यांतही आरय वा कुवळापांगे वगळ भाव आणेल आहे. अनुभूतीशिवाय निर्मितीले साहित्य हे प्रगती प्रव्यमाणा करून देईल. कीर्तीही मागोमाग आरय वेईत. परंतु ती त्याच्या अर्पाने साहित्यनिर्मिती होगार नाही. साधू हा कथांत असतो. व कथांत हा साधून आयतो. या दोन्ही गोष्टी भिन्न नसून एकच आहेत. शिवाही किंस सुंदराची त्या व्यापनागेर भाळून मुक्त साक्षा पाकिडे. तो पुन्हा बर होता कामा नये. त्याच्या वसना व विकार पाडता कामा नयेत.

'सुंदर' आणि 'मोहक'

'सुंदर' आणि 'मोहक' यांच्यातला फरक व कळव्याने पुष्कळ वेळा गोथळ असतो. मसठीत आज निर्माण होणारे पुष्कळसे साहित्य 'सुंदर' नसून 'मोहक' आहे. म्हणून ते मनाला मोह पाडीत असते. मुक्तनिर्माणेला लांडकरीन असते. 'सुंदर' यमासुळे याच्या उलट हकी होत असतात. गुमलां दृश्यावर ही नाकिही आहेत. त्या दृश्यावरच्या जाकिरती व्यावसाया असतील तर त्याचा संशेय वसुकिरतीने पडता निवळ दावादी येत असतो. पण जाकिरतदार जाकिरत देतया दृश्यावर व दात यांचा संशेय आहे असे न जासयता दृश्यावर व मोहक वेहत्याची ही यांचा संशेय याचकांच्या मनाने विधीत असतो. अशा प्रकारचे संशेयसे मोहक मसठी वाळन आज निर्माण होत आहे व त्यातच सुंदर वाङ्मय म्हणण्याची प्रया पडत आहे.

मागसांनागसाळ गींदयांनी जी प्रसंगी होते ती भिन्न भिन्नही अम् नकेल समुद्र-तीसवर सुंदर सास दिसत तर रवेद्विनायांसारका कवी व कळारी हे दीनेही आनंदाने 'अहाहा किती सुंदर' म्हणून उद्गार काढतील, पण दोघांच्या 'सुंदरमातील' भाव एकच नसेल ही गोष्टही लक्षात व्यावसाय हवी.

एतादा माणूस यांच्या साधू अशु शकेल किंवा एतादा माणूस साहित्यिक अशु शकेल महात्मा गांधींच्यासारक्या सधुचर्चांच्या ठानी शैलीचाही संगम सांगण्यामुळे आश्चर्य. याच्या उलट काही क्षेत्रांना आपल्या मतात उद्भवणारे सुंदर निचार कमीत कमालता येत नसतील पण साहित्यात उतरवता येत असतील तर ते दुर्दैव म्हणूनही त्यांना हवे तर क्षम्य मानता येईल.

सत्याचा शोध- अंतिम पुरुषार्थ

पण साहित्यिकांनी साहून एक निराळा असा पंथही आहे. अगदी हलकट आहोत म्हणूनच आत्मचे साहित्य श्रेष्ठ दर्जाचे आहे असे ते कंठम्याने घोषवून सांगत असतात. पण माणूस अशा दुहेरी भूमिका कस झकट घसेल असे मला वाटत नाही. एताद्या सकारा गोकर्णचेच उदाहरण आणू शकू. यमना, देसाच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात त्याला भाग पेटा येत नसेल, त्याच्या भीती वाटत असेल, तर त्याच्या भावना मी समजू शकलो. कदाचित तो सकाराच्या आहारांही जाईल हे पुरे. पण स्वातंत्र्याचा लढा सुरू झाला असताना आपल्याला त्यात प्रत्यक्ष भाग घेता येणार नाही म्हणून स्वातंत्र्याची लढार करून देणारा कवी, स्विया स्वातंत्र्यापिरांना स्फूर्ती देणारा गीत रचिले व रात पळवून म्हणजे त्याच स्वातंत्र्यापिरांनी अज्ञात स्थाने पोहोचतांना द्यावजून देण्यास मदत करील हे मला तरी शक्य वाटत नाही.

चरित्र, चारित्र्य आणि साहित्य यांचा संबंध हा असा आहे. चारित्र्यवान माणूस आपले चरित्रही यांगले घडू शकेल किंवा साहित्याही निर्मू शकेल. पण त्यामुळे चारित्र्य यांगले नाही म्हणूनच आत्मचे साहित्य श्रेष्ठ आहे अशा प्रकारची भूमिका येणारे लोक हे बरोबर अशु शकतील असे निदान माझ्या मनाला तरा पटत नाही. जीवनाचा अंतिम पुरुषार्थ सत्याचा शोध हा आहे. मग तो सुंदरमुळे साध्य होतो, वा शिवामुळे प्राप्त होतो. याबद्दल अन्य मार्गांनी जाऊन सत्य सापडेल असे मला तरा वाटत नाही आणि म्हणूनच चरित्र व साहित्य या दोघांच्यामध्ये 'चारित्र्य' हा शब्द मी व्याख्यान देताना उपयोक्तिला आहे.

भाग २ रा

सांस्कृतिक आंदोलने - विचार, विचारवंत -
साहित्यिक व ग्रंथविशेष

४. आंतरभारतीचा स्वप्नदृष्टा
५. आंतरभारती
६. आंतरभारतीची भाषादृष्टी
७. साने गुरुजींची 'पत्री'
८. शामची आई
९. साने गुरुजींचे साहित्य
१०. साने गुरुजींचे भावसामर्थ्य
११. ग्रंथकार गांधींचे अर्थविवेक
१२. अर्थशास्त्र की अनर्थशास्त्र
१३. आचार्य जावडेकरांचे 'आधुनिक भारत'
१४. आचार्य जावडेकरांची सत्याग्रह निष्ठा
१५. आचार्य जावडेकरांचा सत्याग्रही समाजवाद
१६. महाराष्ट्राचा मार्गदर्शक गेल्या
१७. माधवराव बागळ
१८. माधवराव बागळांची आत्मकथा— 'जीवनप्रवाद'
१९. 'बाराब्बास' कादंबरी— 'जीवनाचा शोध'
२०. वि. द. साठे लिखित— 'मराठी नाट्यकथा'

आंतर-भारतीचा स्वप्नद्रष्टा

साने गुरुजींची चरित्ररेखा

भेदाभेद भ्रम असोनाल असा संस्कार मज्जनच जगू साने गुरुजींचा जन्म झाला. जिये जिये संवृचितता जिये जिये त्यांना जीव गुरुरे. भक्ति प्रेमभाव अशा त्यांच्या हृदयाच्या जागाभेद, धर्मभेद, भावाभेद, प्रांतभेद या सर्वांना मोठा काच वाटे. आर्सेकडून मिळालेल्या सहज शिक्षणाचाही कास फार मोठा वाटा आहे. अंतरंग नटसोब. 'कुठ्याने', परंगकार करावा. गज्जातानवसांना, मोयकरांना प्रेमाने वागवावे. सोडर धर्माची व्याप्ती वाडवावी. गाईगुरांकर मुक्या घाण्यकर, पावाफुलांकर प्रेम करणे असे त्यांची गुरुजींना शिक्षणं दे होते. गज्जातानव करिजन मोळीतलींच्या डोक्यावर भास उच हा देण्यासाठी त्या जग्या विवागिरीचे स्तोत्र असणाऱ्या काळान त्यांच्या आईने त्यांना पाठवले, त्यांना मोठा संस्कार गुरुजींवर झाला. जीवनातियथी त्यांच्या मनात अपार पुण्यभाव निर्माण झाला. जालि भर्मांच्या भिती त्यांच्या मैत्रीने त्याही काळात ओळखल्या होत्या. रामकृष्ण विवेकानंद- रामतीर्थ यांचा त्यांच्याद्वार फार परिणाम झाला होता. रामकृष्ण, रवींद्रनाथ आणि म. गांधी ह्या त्यांच्या आदर्श विमूर्ति होत्या. रामकृष्णांची भर्मे समन्वयाची होती, रवींद्रनाथांची पूर्वे-पश्चिमच्या समन्वयाची दृष्टि आणि गांधीजींना सर्व समन्वयाचा प्रयोग यांचे त्यांना आकर्षण वाटे. रामकृष्णांची भक्ती, रवींद्रांची सौंदर्ये होती आणि गांधीजींनी सेवाहत्ती त्यांना अंगी घाली असे वाटे. त्यांच्या ह्या गुणांचा एक पगथीश जरा आपल्या वाट्याला आला तरी आपले जीवन जन्म होईल, अशी त्यांनी भावना होती. कॉलेजात टॉल्स्टॉय, रवींद्रनाथ, कार्लमार्क्स, रमॅकन कोटथ, डोले, हमरसन, काकरन, ब्राऊनिंग, टेनिसन, वडस्वर्थ, व्हिटमन इत्यादींचा त्यांनी

शिकले पाहिजे. हाराज्याच्या महान साधनेने आपणाला मान्य पुण्यवाच्ये आहे. संस्कृती समृद्ध करायची आहे.

स्वातंत्र्यपूर्वी काळात राजकारणाशी सामे गुजरातींचा संबंध होता. परंतु राजकारणात त्यांनी आपली शिकवणीची भूमिका खरेच बळकटी. निवडणुका, पत्रांतिकाये पदे, प्रतिनिधित्व यांच्या मानगडीन ते कधी पडले नाहीत. क्वितस संघटनेवर त्यांचे नितांत प्रेम. क्वितस म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे प्रतीक त्यांना वाटे. गांधीजींची सत्याग्रही छद्दी आणि समाजवादशील सामाजिक न्यायाची संकल्पना यांचा समन्वयन जगाच्या तारीख अशी त्यांनी भावना होती. “अजातीय न अहिंसक, लोकशाही न सत्याग्रही छद्दी न्या. भाषातून स्वतःसह न होता समाजवाद येतो. अखिलस्वातंत्र्यातून समाजवाद पुढे. लोकशाही सत्याग्रही समाजवाद हे अर्थ भग. ते तारीख” असे म्हणत. त्यांच्या सर्वसमन्वय छद्दीचा हा राजकीय आविष्कार म्हणजे तरी जालेल. आन्तर भारती ही या समन्वय छद्दीची सांस्कृतिक मूर्ती होती.

सामे गुजराती प्रेमवर्गाचे वास्तव्य होते. प्रेमवर्गाच्यासाठीच भाषा, जीवनचरणी आणि संस्कृती यांचा अभ्यास जाला पाहिजे असे त्यांना वाटे. आरल्या प्रेमवर्गावर मर्णादा पद नसत यासाठीच त्यांनी अज्ञानचे साचे जाहीरन पाळन केले. प्रेमाचे चरित्र मजल वाढवीत जाणे म्हणजेच धर्मावरून असे त्यांना वाटे. स्वातंत्र्य सारा धर्म, सारी संस्कृती आणि. परंतु प्रेम हे भिन्नित असू शकत नाही. ती भावनाही समृद्ध, सशरीर असली पाहिजे. ती संपल्या त्याने अतिव्यक्त जात्याशिवाय समाधान पावत नाही. गुजराती प्रेमवर्गाचे उदात्तक होते. म्हणूनच योग्यांनाही अगम्य असा गडन सेवाधर्म त्यांनी जीवनावर आनवला.

विविधतेच्या अंतर्गत असलेल्या प्रेरणांचा अनुभव घेण्याची त्यांना बळमळ होती. भाषाभेदामुळे विवेकधत्ता विभक्तता टप्पे, हे दिग्गज आव्यावर त्यांना वाद लागले. गांधीजींच्या चळवळीत अखिल भारतीयांचे झालेले योग्य त्यांना समुचित वाटे. सर्विनायांच्या विश्वभारतीच्या धर्मीवर आपणही सकल भारतीय भाषांच्या संगमाचे तीर्थ व्हावे अशी संस्था उभारावी, असे त्यांना वाटत होते.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर तर या गोष्टींची निक्कड त्यांना विरोध लागू लागली. एका बाजूला भेदांतून पोषण मिळवणारे राजकारण छाती कावी घेऊन हुकडे करण्याच्या तिरड झालेले. जेथे जेथे हुकडा पडल्यासारखा असेल तेथे राजकारण परिपुष्ट करताना दिसत होते. धर्म-जात-भाषा यांच्या विविधतेच्या भेदाचे रूप आज्याने हा समाज वेगवेगळं होईल, असे स्पष्ट दिसत होते. यावर उपाय विभक्तता आक्रमन भक्ती येतो, ही गुजराती प्रार्थना होती

भारतातील लोकशाही अधिक यथार्थ होण्याच्या छद्दीने भाषावार प्रान्तरचना आवश्यक होती. पण ही लोकांची सोय राजकारणी मुत्सयांना भांड्यानी पक्की वाटत होती. या

[illegible][illegible]

नगर स्वामी देशियेल कर्नाटक-महाराष्ट्रान्तर सीमापट्टेशान दीग फेला धारणाड, हुमडी, ककरार ता आगान तिम तीन देवन सीतल धरवने केनी आगि प्रांत नगरिन्ना उभारणासतले जो कानी दे-रिला विज्जाना जो स्वामी जना केस. अहमदाबादकेनी स्वामी एक फेला आनी केनी दोनी, सर्वेने धरवने कलस आगवना ता समेखाडी पिरा जना करावे, अनी स्वामी प्रवृत्ता होनी. म स्वामी विनोबाजीना तमे कळवयेनी होवे.

पुनः 'प्रांत भारती' के नाम त्याग काहीसे जो वाद चलने लगे। विभागीय भाषाओं में विषय भारती, व्यापकभाषी प्रांतों में भारतीय समस्या करवाती ही प्रांत भारती- 'प्रांतवर्गीय भारती' कहाँ से भारतीय जनविभागीय, विभागीय कहाँ अनेक से गहनतम प्रांतीयता का नवीन स्तर है नाकन दाकने के फल में ही, विभागीय भारतीयता नवीन राज्य-संरचना के प्रांत का प्रत्यक्ष दाकन गहन ही प्रत्यक्ष ही भारतीयता की। व्यापकभाषी अंतर भारती

मभीष्ट प्रांत शब्द संदर्भित शब्द होता. आंतर भारती है नाम त्यांना 'इतर देशिया' वा परीवर मुन्हे असो. शिवाय माया शिकणे ता काही केवळ उद्देश नव्हता. भाव शिकण्या तरा नेवळ्यानेच प्रेमसंगत होती असे माही. अंतःकरणात प्रेम नेवळ तर जोडणारे खाभन लोडणारे ठरू शकते. परस्परच्या हृदयाची नावभूता खोली शिकनी पाहिजे. गुरुजी म्हणत, "ह्याच आणि अंधू ही आंगलिक भाषा आहे. ती माझांना समजते." शब्दांच्या अतीत अर्थवेली ही की अंतःकरणाची भाव आहे ती सगळी शिकून घेतली पाहिजे. या सगळी हल्लींनी "प्रांत भारती" हे नाम त्यांनी ठाऊ. आणि मुख्यपूरी केवळ तीनच दिवस त्यांनी मिठांना बजबजवून सांगितं, "प्रांतभारती" नव्हे "आंतर भारती." २१ जुलैला गुरुजींनी आपली जीवनज्योत विरावली. आंतर भारती हा त्यांचा अखेरचा श्वास होता.

१९५०

आंतर-भारती

भारताच्या स्वातंत्र्य-योगानंतर श्रीज्वान काझाने सानेगुर्वीनी मद्यांद्यात 'आंतर-भारती'च्या आवल्या नव्या फलकाना प्रचार आपल्या व्याख्यानांतून आणि लेखनांतून उकटविले सुरू केले. प्रारंभी काही दिवस त्यांनी 'आंत-भारती' असा शब्द वापरला होता. पण अधिक दिवसांनी 'आंतरभारती' हाच शब्द त्यांनी निवडला. त्यानार्वे जावलेकर यांच्या अध्यक्षतेतले सन १९४९ च्या उद्घाटनात पुणे येथे भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्यसभेतानाच्या अधिवेशनात गुर्वीनी त्याच आंतरभारतीच्या कार्यकर्त्यांच्या टगव मांडला होता आणि त्याला महामहोपाध्याय इतेंका पीतवार यांनी वाटिला रिवा. ती टगव सतीसुमने मंजूर झाला होता. पुढे काही काळाने सानेगुर्वीनीच्या देहाभमानांतर त्यांच्या मीथानी व चाडयांनी आंतरभारतीचे कार्य मूर्ते रूपदात आगव्यायाडी निधी गोट्या केला व 'आंतरभारती' या संस्थेची पीतवार खावनाही केली. येथी सुनार तीन वीं आंतरभारतीचे काम चालत आले आहे.

'विश्वभारती' व 'आंतरभारती'

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात निर्मिराज्या कुटीखगाच्या प्रकृती वाटनीत असा पोका निर्माण झालेला रिक्क्यामुळे भारतीय प्रकाशी वाड करव्यासाठी प्रत्यया सांस्कृतिक चळवळीची जवरी आहे असे सानेगुर्वीना वाटू लागले होते. खगून त्यांनी मुन्देव सतिरगाथ टाकुर यांच्या विश्वभारतीच्या सांस्कृतिक उमनव्याच्या गोर आदर्श आगव्या चळवळीमुळे उरून भारतात वेगुभावाचे आतावरण निर्माण करव्यासाठी आंतरभारतीची कवना केली.

रवींद्रनाथोंचा आदर्श जगातील सर्व मानवांचे सांस्कृतिक संघटन अनुभाषणेच्या पायावर स्थापना आहे. पाश्चात्य देशांनी अलीकडच्या इतिहासातून ज्या आक्रमक राष्ट्रवादाची उपासना केली आहे तिच्याविरोध रवींद्रनाथोंनी आपली बाबी राखत चालविली आणि सच्चा, स्वतःची यांच्या स्वयंने मानवसंस्कृतीचा विनाश होऊ नये यासाठी असा जगाचा इरादा दिला. रवींद्रनाथोंच्या विधवेपुत्राच्या नव्या विश्वाचा पुरस्कार करणारे पुष्कळ विचारवंत आणि कलाकार निर्गुणराव साठ्वीत पुढे आले आणि त्यातून 'विश्वभारती' या नव्या सांस्कृतिक विद्यापीठाची भारतात निर्मिती झाली. 'वयं विभं भवति एकमीदम्।' हा विश्वभारतीचा मुद्रांश आहे. मानवमात्र सर्वत्र एक आहे. त्याचे हृदय सर्व ठिकाणी आणि सर्वकाळी एकचैव स्वरूप करित आले आहे. अशी रवींद्रनाथोंची श्रद्धा आणि अन्वुगी असल्यामुळे, राष्ट्र, धर्म, संस्कृती इत्यादी भेदांनी मानवकुटुंबाच्या एकतेचा भंग होना कामा नये, असा एकमेव नवा आदर्श रवींद्रनाथोंनी विश्वभारतीच्या द्वारे भारतापुढे आणि जगातील सर्व राष्ट्रांपुढे ठेविला आहे. भेदांतून अभेद पाहण्याची, विविधतेतून एकता अनुभवण्याची भारतीय सांस्कृतीची प्राचीन काळापासून चालू आलेली समन्वयशील आज्ञा जगाचा विधेय तारक योग्यसाधक आहे. असा रवींद्रनाथोंचा सिद्धांत होता. जीवनाचे सारस्वरूप तत्त्वतः एक असले तरी त्याचा वाढ अतिशय सारस्वतच होत असतो, म्हणून विविधतेमुळे विविध निर्माण होण्याची गरज नाही. उलट, विविधतेतील सौंदर्य अनुभूतीसाठी शरीर मागणांरी वाढविली पाहिजे. सारंगिणी सहकामय आणि त्यागेवरी प्रेमाचा जीवनात श्रेष्ठ स्थान दिले पाहिजे. राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक जीवनातही हीच सैद्य रीतीकरून शिवाय मानवी जीवन संस्कृतिबंधन होणार नाही. अशी रवींद्रनाथोंची शिकवण आहे. मोठेपणा असे म्हणता येईल की, भारताचे परराष्ट्रीय धोरण ज्या तार्किक सिद्धांतावर उभारले जावे असे आवगास वाटते ते सिद्धांत रवींद्रनाथंच्या विश्वभारतीने आधीच भारताला देऊन ठेविले आहेत. स्वतःच भारताचा रवींद्रनाथोंकडून मिळालेला हा मोठा सांस्कृतिक वारसा आहे असे म्हणता येईल.

आंतरभारतीची जीवनविषयक तार्किक दृष्टी रवींद्रनाथोंच्या विश्वभारतीतून पल्लिचित्री निगळी नाही. जागतिक पातळीवर भिन्न भिन्न राष्ट्रांमध्ये जे सांस्कृतिक सहजीवन निर्माण व्हावे अशी विश्वभारतीची इच्छा आहे. त्याच सांस्कृतिक सहजीवनाची निर्मिती भारतीय गणराज्याच्या घटकराष्ट्रांमध्ये करण्यासाठी सद्येचे हे सानेपुत्रांच्या प्रेरणेने निवांतेव्हा, आंतरभारती संस्थेचे मुख्य कार्य राहिल. विश्वभारती हे भारताचे परराष्ट्रीय धोरण (फॉरेन पॉलिसी) मानले, तर आंतरभारती हे भारताचे अंतर्गत धोरण (इंटर्नेल पॉलिसी) मानण्यात हरकत नाही.

‘अविनश्यं विभक्तेषु’

भारतीय राष्ट्रीयत्व हे पाश्चात्यांच्या आक्रमक राष्ट्रवादाचे अनुकरण करणार नाही. कोणत्याही राष्ट्रीय प्रश्नाचा विचार करीत असताना भारतीय राष्ट्र पुढाऱ्यांनी विश्वसंधुतेच्या

आदर्शांशाल आरखी कडी लळगार नाही यानी यदीन आरखी बाळगडी पाहिजे. त्याचप्रमाणे भारतायत्नाची ओघासना करीत असताही भारतीयता आणि प्रादेशिकता यांचातलें आंगठ मेळ, सांज्या नाही प्रयत्न केला पाहिजे. भारतातलें भिन्न भिन्न भाषा बोलणारे वेगवेगळे लोकसमूह आहेत. भारताचे लोकशाही समाजासाठी अथवा सर्वोदारी समाजाची पोचणा केलेलीच आहे. लोकशाहीच्या विकाससाठी भारतातील प्रत्येक लोकभाषांचा विकास आल्या पाहिजे. शिक्षणाच्या सर्व प्रदेशात लोकभाषा प्रतिष्ठेने वावर आणल्या पाहिजेत. लैंगिक आणि व्यावहारिक सर्व व्यवहारात लोकभाषांचा वावर आल्या पाहिजे. तरच लोकमानस समृद्ध होईल आणि लोकशाही वाढविण्याची शक्ती लोकांतूनच निर्माण होईल.

भारतीय गणराज्य हे भिन्न भिन्न प्रादेशिक घटकांनी बनले आहे. त्यामुळे भारतीय समाजाच्या विकासात एकलव्य आणि निविचल या दोन्ही अंगांचे मीळण शालेले आढळते. या प्रादेशिक घटकांचे प्रदेशभाषा हे एक स्वष्ट वेगळेंचम दर्शकियारे मळस्ताचे लक्षण आहे. मराठी, गुजराती, हिंदी, बंगाली, असमिया, उडिया, कश्मीरी, पंजाबी, कन्नड, तेलगू, तामीळ आणि मल्याळम् या भारतीय गणराज्याच्या बारा प्रदेशभाषा प्रसिद्ध आहेत. उर्दू आणि सिंधी या भाषांचे सध्या पुढेच प्रदेश नसले तरी भारतीय गणराज्यात त्या भाषा बोलणारे समाजही मोठ्या प्रमाणात आहेत. या चौदाही भाषांचा सर्तोरीय विकास भारतीय लोकजीवनाच्या विकासाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. बहुधा लौकिक भारतात पडल्या बारा भाषांची प्रदेशांचे निर्माण शालेदी दिसतील. त्यामुळे सामान्य जनांचे सर्व व्यवहार प्रदेशभाषेने चालू लागेल. शिक्षणाचे माध्यमही प्रादेशिक भाषा बोल आणि त्यामुळे या सामान्य भारतीय भाषांचा शवाच्याने विकास होत जाईल. या प्रादेशिक घटकांची साहचर्यच काही वैशिष्ट्ये आहेत. या वैशिष्ट्यांचा योग तो सम्मान केला पाहिजे. मात्र या वैशिष्ट्यांचा प्रमाणाबाहेर अतिमान वाढणार नाही अशी दक्षता सर्वत्र घ्यावी लागेल. कारण प्रादेशिक भेद असले तरी भारतीयता सर्वत्र अभिलक्ष्य आहे. म्हणून 'अतिममलं विममनेषु' अशी आंतरभारतीची स्नेहाळ दृष्टी निर्माण केली पाहिजे. संलग्नताची हिंदी भाषा प्रदेशभाषांचा मार्ग होवा काना नये, अथवा एकाच प्रदेशभाषेने आरजेच भेदून योगित करण्याचा चेष्टेभागी करणे योग्य नाही. भारताच्या या चौदा-सुर्वेच्या सर्व राष्ट्रभाषांचे आंगठ अशी व्यापक भावना भारतात वाढविची पाहिजे. उत्तर हिंदुस्थानातील हिन्दी ही प्रदेशभाषा असणाऱ्या लोकांनी स्वमुष्टीने इक्षिणेकडील एखादी द्राविड भाषा शिक्षणाचा उल्लाह दाखविण्या पाहिजे. म्हणजे भाषिक आक्रमणाची भीती कोणत्या वाढणार नाही.

प्रदेशभाषेच्या उगमसादरावरून भारतातील भिन्न भिन्न भाषांचा परिचय करून देण्याची ल्यटनटही प्रत्येक प्रदेशात लागू राखी पाहिजे. सध्या ईंगवी भाषेचा प्रगळ सुविशितांचा मनावर हक्क मोठा आहे. पण, आपला मुशिक्षिताना दुमळट व अमेरिकातील साहित्यिकांची माहिती ज्या मानाने अखे त्या मानाने भारतातील भिन्न भिन्न भाषांतील साहित्यिकांची वा साहित्याची माहिती असत नाही. आनच्या मुशिक्षितांचे हे अज्ञान

[illegible]

भाषा न नादित्य यांती पितृव्यमंत्र्यक जना

[illegible]

उर्ध्वांग आता आरम्य हास्यान्वाने भरून काडली पाहिजे. त्यासाठी भारतीय भाषांतील साहित्याचा व साहित्यिकांचा परस्पर परिचय वाढविण्याचे काम आपण हा ति वेतले पाहिजे. यामुळे आपले भारतीयत्व अधिक खुटट व्हेल. आख्यायिके परस्पर सादृकागचदा कवनां वाढत जातील. एकमेकांवद्दल प्रेम आणि आदर हे गुण वृद्धिंगत होतील व आपल्या प्रवेश आणि प्रतिभेला नवेनवे अंकुर फुटतील.

‘आंतरभारती’च्या उद्घाटनासाठी दोन वर्षांपूर्वी पुण्यास प्रस्थित केल्या साहित्यिक श्री. मास्ती वैकुण्ठराव अय्यंगार यांना बोलावण्यात आले होते; त्या वेळी प्रत्यक्ष परिचयाने स्नेहभावना वाढीस लागले त्यांचे चांगले प्रत्यंतर आले. महाराष्ट्रातील मुख्य मुख्य शहरी गेल्या दोनतीन वर्षांत आंतरभारती केंद्रे स्थापन झाली आहेत. तेथे रवीन्द्राने देवाळी साहित्य नागरी लिपीच्या द्वारे अभ्यासिले जात आहे. नमुन्यासाठी रवीन्द्रांचा ‘कर्ण-सुन्ती संवाद’ नागरी लिपीत मराठी अनुवादासह प्रकाशित करण्यात आला आहे. साहित्याच्या द्वारा भाषेचे अध्ययन करण्याची एक नवी पद्धती या वेळाला मान्यता प्राप्त आहे. आंतरभारती संस्थेने अलीकडे उर्ध्व साहित्याच्या परिचय करून देणारे दोन छोटे ग्रंथही निर्माण केले आहेत. अहमदाबाद येथे उमाशंकर जोशी यांच्यायारखदा गुजराथी साहित्यिकांनी पुढाकार घेऊन आंतरभारती केंद्र स्थापन केले आहे. अशी केंद्रे भारताच्या सर्व प्रदेश-राज्यांत स्थापन झाली तर परस्पर परिचयाचे व स्नेहसंघर्षाचे कार्य वाढीस लागेल यात शंका नाही.

आंतर-भारतीची भाषादृष्टी

सर्वांत भारतामध्ये सामाजिक विकासाचे निरनिराळे प्रश्न विनागसादी पुढे येत आहेत. त्यांमध्ये भारतातील विविध भाषांच्या विकासाचा प्रश्न महत्त्व पावणार आहे. भारतीय गणराज्यात ज्या प्रमुख लोकभाषा आहेत त्यांना विकास आव्हानांशिवाय भारतातील सामान्य लोकांच्या वैयक्तिक व सांस्कृतिक विकासात होऊ शकणार नाही. शिक्षणाचे माध्यम लोकभाषा वसाहत्यांशिवाय लोकांच्या मातृशिक्षण विकासाचे साधन करू शकू शकणारे नाही. वाखाडी कक्षाप्रमाणे भारतातील सर्व प्रमुख लोकभाषांना लोकजीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत मानाचे स्थान मिळवू शकले पाहिजे. गणराज्याच्या व्यवहारासाठी समावेशक संरचनांची राष्ट्रभाषा विकसित करणे आवश्यक. तथापि ही राष्ट्रभाषा अथवा गणराज्यभाषा लोकभाषांचे स्थान करू शकू शकणार नाही. म्हणून राष्ट्रभाषेच्या विकासाबरोबरच भारतीय लोकभाषांचा विकास आवश्यक व नेटाने घडवून आणण्याच्या योजना अंगीकारल्या पाहिजेत. त्यासाठी काही विचार येथे देण्यात येत आहेत.

भारतीय लोकभाषांच्या दृष्टीने पाहता पाकिस्तान व भारत अशा भेद करण्याचे कारण दिसत नाही. पंजाबी भाषा दोगांही या भाषा दोघांही लोक दोघांही राज्यांत विपुल संख्येने वाढते. हिंदी भाषा दोघांही पार दोघा संख्या भारतात येऊन राहिल आहे. म्हणून पंजाबी व दोगांही भाषांप्रमाणेच हिंदी ही देशीय भारताचीच भाषा मानली पाहिजे. सार्वत्रिक संघीय प्रजासत्ताक पद्धतीची परकी भाषा ही एकच पाकिस्तानची न्याय भाषा आहे असे म्हणता येईल. परंतु भारतात पटाय लोकही कथमने रजिस्टरी कार्यालये आहेत व पुरवठ्या संबंधे संस्कृत भाषेची असल्यामुळे भारताने त्या भाषेसाठी परकी भाषा मानणे योग्य होणार

नाही. त्याच अर्थाने सत्तराव्या हे अर्जात भारताचे एक प्रमुख पुरस्कर्ते होते. आजही त्यांना आणि त्यांच्या अनुयायांना आजच्या पाकिस्तानी राज्यकर्त्यांकडून सज्जमाना येत आहे. या सर्व गोष्टींना एकत्रित विचार केल्या म्हणजे भारतीय भाषांच्या दृष्टीने राजकीय प्राकट्यीना विचार विचारासारखा आहे. अर्जात भारतातील सर्व लोक-भाषांचा विकास करता होईल ज्ञान विचार असाधारणतेर येतो. लोकभाषांच्या विकाससाठी लोकाने निघाचे सर्व व्यापार शक्य होवर लोकान्यात असाधारण होऊ लागतील याची व्याख्या प्रगत केली पाहिजे. भाषासार राज्यस्वना असाधारण आवश्यकता यासाठीच आहे. राज्यस्वनाद्वारे याभाष्य सध्याच्या काळी लोकजीवनाच्या विविध क्षेत्रांवर पसरलेले आहे. राज्यस्वनाद्वारे भाषा जेणे लोकभाषेपेढून भिन्न आहे त्या टिकाणी लोकभाषांचा योग्य आत्मनोरोध सहात नाही. लोकभाषा समृद्ध होण्यासाठी लोकस्वनाद्वारेच अन्य भाषांचे गावट प्रगत होऊ शकते पाहिजे. परकीय शास्त्री भाषेच्या जागी भारतीय हिंदी भाषा आली असेल लोकभाषांची शिकारी काही वाईट होईल ही कल्पना चुकीची आहे. उलट हिंदी भाषा ही भारतीय भाषा असल्यामुळे तिच्या लोकस्वनाद्वारेच वाढता प्रगट प्रगत जाऊन तर लोकभाषा जगाच्या विस्तृत आणि संकुचित क्षेत्रात जातील. म्हणून राष्ट्रभाषा आणि लोकभाषा यांची क्षेत्रे विचारपूर्वक आहार घेवची पाहिजेत. आवश्यकता असतानाही क्षेत्राक्षेत्रात सर्व प्रदेश लोकभाषांसाठी मोठ्या सहिष्णु पाहिजे, म्हणजे राष्ट्रभाषेचा असाध्य तरावा होणार नाही. असाधारण राज्यस्वनाद्वारेच भाषांचे असाधारण शिस्तगत-व्यवस्थाच्या क्षेत्रातही लोकभाषांना संपूर्ण क्षेत्र व्यापनाची केली दिवली पाहिजे. शिस्तगता व्यवहार लोकभाषांचाच होत राहिल तरच सामान्य समाजाची बौद्धिक पातळी उंचावू शकेल.

यासाठी लोकभाषांची विघापीडे भारताने सर्वेस निर्माण करावी पाहिजेत आणि त्या विघापीडांचे सर्व शैक्षणिक व्यवहार गुप्ततः लोकभाषांचाच होऊ शकतील अशी योजना केली पाहिजे. या गोष्टी इतल्या म्हणजे लोकभाषांची शक्ती वा वाढेल. याचा अर्थ भारतातील प्रजेने आपल्या प्रादेशिक भाषांहुन अन्य भाषांचा अभ्यास करू नये असा नाही. लोकभाषांच्या समृद्धीसाठी जगातील सारे ज्ञान लोकभाषेत आणण्याची व्यवस्था करावी लागेल. त्यासाठी प्रत्येक प्रदेशावयात जगातील सर्व प्रगत भाषा जागमारे व्यासंगी लोक निर्माण होण्याची गरज आहे. या व्यासंगी लोकानी जगातील प्रगत भाषांचा चांगला व्यासंग करता आणि त्यांच्या भाषांतील ज्ञान, सौंदर्य आख्या प्रादेशिक भाषेत आणून आख्या भाषा समृद्ध करवात. त्याचप्रमाणे खुद्द भारतीय गणराज्यांत ज्या भिन्न भिन्न भाषा आढळत त्यांनाही परस्पर अभ्यास करण्याची प्रवृत्ती कधीस लागावी. भारतीय गणराज्यांत ज्या १५-१६ भाषा आहेत त्यांच्यातील क्षेत्र साहित्यिका, सांस्कृतिक विचारांचा परस्पर परिचय आणि विविध ज्ञान पाहिजे. भारतीय गणराज्यांच्या प्रतिष्ठेसाठी भारतीय संस्कृतीचे नामांकित भारतीय एकत्वाची भाषा वाढवून लागावी पाहिजे. भारतीय संस्कृतीचे स्वरूप एकदंगी वा एकजिनसी कधीच नव्हते. ते नेहमीच बहुदंगी आणि बहुजिनसी राहिलेले

नवा प्रकार रूढ होता. श्रोत आणि वाणी ही मागे पडून हात आणि डोळे पुढे आले. रससाक्षित्व आणि व्याकल्पादि भाषाशास्त्रे यांचा व्याप वाढत गेला.

सध्याच्या काळी भाषांचा अभ्यास ही एक अतिशय गुंतागुंतीची आणि कठिण प्रक्रिया बनली आहे. सांस्कृतिक दृष्ट्या भाषांचा अभ्यास कमवत्या असेल तर त्यासाठी भाषेच्या अध्ययनाची एखादी सुटसुटीत अभ्यास-पद्धती जोडून काढली पाहिजे. भाषेच्या अभ्यासासमवेत लिपिशिक्त आणि व्याकरण यांचा फार बोळा झालेला आहे.

महाराष्ट्रीय नाममात्र संशिक्षणे साहित्य वेगानेचून आत्तादाक्याने आहे अशी आपण कल्पना करू. त्यासाठी वेगाने भाषेच्या लिपिशिक्ताची अपरिहार्यता नरोपारी आहे काय ? वेगानेच व्याकरण सभाशास्त्र अभ्यासिल्ल्यानेच त्याच्या रसोद्वेगी कविता वा कथा समजू शकणार नाही काय ? व्यावहारिक वेगानेच वेगळ्यांच्या शक्ती न येताही त्याच्या रसोद्वेगी साहित्य समजणे अशक्यच आहे काय ? भाषेच्या अध्ययनाची रूढ आलेख पद्धती हीच एकमेव पद्धती आहे असे मानल्यास या सर्व प्रश्नांची उत्तरे निराश्रीच येतील. रसोद्वेगी साहित्याने आस्वादना कळू शकिल्ल्याच्या महाराष्ट्रीय व्यक्तींचा प्रत्यक्ष रसोद्वेगी साहित्य वाणीने ऐकविले तर त्याच्या पुष्कळदा अर्थोद्वेगी शाब्दशक्तिये सहकार जाता. येथे कोणत्याही लिपीने आवश्यकता नाही. पण लिपिच्या द्वारा रसोद्वेगी पारिचय करून घ्याव्याचा ज्ञान तरी महाराष्ट्रीय नाममात्रा तो पारिचय मागरी लिपीतून करून घेणे अधिक योग्यच व मुक्ताचे डोंड.

महान् साहित्याच्या आनंद मिळवता एकदाच वरीने जवळा वेगाने भाषेचा पारिचय करून घ्याव्याचा असेल त्याला वेगाने शिक्षिल्ल्यासाठी अगदी वेगळ्याच पद्धतीचा खोसार करावा लागेल. नाममात्र रसोद्वेगी कविता लिहून काढून त्या एकदम प्रौढ नाममात्रा शिक्षिता येतील. शिक्षकांचा मात्र वेगाने भाषेच्या सत्ता-सोबांशिरी स्वांगलेख ज्ञान अजबे लागेल. वेगाने, लिपी, मुक्ताची या भाषा मराठीच्या शाक्या जवळ आहेत की, वेगळ्याच मराठीने महाराष्ट्रीय नाममात्रा या निम्नी भाषांतील साहित्य आस्वादित येईल. वेगाने आणि मुक्ताची या लिप्या वेगळी मागरी अथवा वाक्योप लिपीशी व्यापक गुळगुळी आहेत. संस्कृतपद्धत वर्णनामक कथा व संवाद हे रसोद्वेगी लिप्यातून निघून येऊन त्यांनी ने नाममात्रा मुक्ता केले तर महाराष्ट्रीय नाममात्रा ने पुष्कळसे समजू शकतील. आवश्यक तेवढ्या व्याकरणाच्या रीत्या जोडतवा तर संपूर्ण अर्थज्ञानही त्यांना पदरी पडेल.

अशा तरेनेच ज्ञान प्रसन्न नाममात्रा आंतरभाषी या संशोधने आमची मुक्तेच मुक्त केले आहेत. ही साहित्यीतून साजरा भाषिकीत मागरी एक नवी अध्ययन पद्धती आहे असे आमने म्हणणे आहे. प्रयोगाने सिद्ध झालेली ही पद्धती भाषेचे अध्ययनक रीतिमतीत तर निराश्रित भाषांचा अध्ययनाची मोठीच गुळगुळी जवळ असे आस्वाद घाटते. भाषेचा अभ्यास केवळ डोंड्यानी करू नये हे येथे पुनः सांगितले पाहिजे. रेडियो आणि

महत्त्वाची दिशा येथे सूचितता येईल. द्राविड भाषा न जगभरात फार मोठा विभाग भारतात आहे. यातील काही लोकंती साहित्याच्या प्रेमाने आणि भारताच्या ऐक्यतासाठी एखाद्या द्राविड भाषेच्या स्वतः समर्थक असायत करण्याचा संकल्प करतात. अशा अभ्यासकांसाठी जे साहित्य तयार करायचे असेल ते नागरीतय तयार केले जावे. या तऱ्या द्राविड साहित्य-साचकांसाठी नागरीतून द्राविड साहित्याच्या साध आहुत्या काढता येतील. म्हणून द्राविड साहित्याचा आस्वाद घेणारे लोक द्राविड प्रदेशाबाहेर अवघड्या प्रमाणात वाढतील तेवढ्या प्रमाणात द्राविड भाषातील साहित्य नागरीत मुद्रित होण्याची शक्यता वाढत जाईल. यासाठी नागरीच्या अभिनास्यांनी द्राविड भाषांच्या अभ्यास करण्याकडे अधिकारिक लक्ष दिले पाहिजे.

भारतीय भाषांप्रमाणे उर्दू भाषेचे स्थान स्वतंत्रपणे दखिण्याची आवश्यकता आहे. हिंदुस्थानच्या राजकीय फाळणीमुळे उर्दू ही भारताची भाषा नव्हे असा एक दुर्दैव सध्या बराच पसरलेला आहे. पाकिस्तानने उर्दू ही आपली राष्ट्रभाषा म्हणून घोषित केव्ही असली तरी पाकिस्तानातील सुसलमांनांची देखील उर्दू ही जन्मभाषा नाही. त्यामुळे पाकिस्तानातही उर्दूचा सामान्य जनतेतून निरोपच होत आहे. भारतातील, विशेषतः उत्तर भारतातील सुसलमांनांची उर्दू ही जन्मभाषा अंशाने जन्मभाषा आहे. आणि उत्तर हिंदुस्थानात उर्दू ही ज्यांची जन्मभाषा शतकांनुसारतक साहित्यी आहे अशा हिंदूंची संख्याही अद्यापि काही कमी नाही. याशिवाय उर्दू भाषेतील साहित्य निर्मिण्यात मुगलशासनावेळी अनेक हिंदू लेखकांनीही आपली प्रतिभा वेचिली आहे. या सर्व कारणांसाठी उर्दू भाषा ही भारताची स्वतःची एक भाषा आहे असे भारतीय गणराज्याने ठरवून घेतले आहे. तथापि उर्दू साहित्याचे संरक्षण आणि संवर्धन व्हायला अनेक तर उर्दू भाषेतील नागरी लिपीचा स्वीकार करणे फारशी होईल. म्हणून उर्दूतील निवडक साहित्य नागरीतून प्रकाशित करणे हा एक महत्त्वाचा कार्यक्रम मानला पाहिजे. उर्दू ही ज्यांची जन्मभाषा नाही अशा लोकांना देखील उर्दू साहित्याचा परिचय करून घ्यायचा म्हणजे उर्दूचे स्वरूप सहज व स्वदेशी बनत जाईल आणि तिचे भारतीयत्व सुस्पष्ट होईल.

भारतीय भाषांचा विकास आणि समृद्धी साधण्यासाठी जे प्रयत्न करावयाचे ते तीन पातळींवरून केले पाहिजेत. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारे यांना या बाबतीत आपली धोरणे निश्चित करून त्याप्रमाणे आपापल्या क्षेत्रात अंमलबजावणीला प्रारंभ केला पाहिजे. विद्यापीठे आणि शिक्षणसंस्था यांनीही आपला योग्य तो वाटा उचलून घ्यायचा हवा. पण या वरोबरच सुनिश्चित जनतेने स्वावलंबनाच्या वळार भर भाषा विकासाचा प्रश्न मोडविण्याचे स्वतंत्र प्रयत्न केले पाहिजेत. अशा तऱ्हेने सर्व बाजूंनी संशोधन, संवर्धन आणि प्रचार होईल तर भारतीय भाषांचा विकास जागल्या तऱ्हेने होत जाईल अशी आंतरभारतीची भाषा-दृष्टी आहे.

साने गुरुजींची ' पत्री '

' Who touches this book, touches the man. '

Walt Whitman

या काव्यात पर्वाने आपले सर्व हृदय उघाडे करून दाखविल्यामुळे कवीच्या चरित्र-परिचयाची आवश्यकता नाही. कवीसंकीर्णी आजच्या काळात अत्यंत समाधान देणारी गोष्ट ही आहे की, त्यांच्या जीवनात प्राचीन जुद्ध पंथपर आणि आधुनिक नवीन प्रगती-कारक विचार यांची मोठेक बुळणी झालेली आहे. आणि त्यामुळेच त्यांच्या वाङ्मनातही विस्तारणा, मुद्राविकसणा आणि आपलेपणा उत्पन्न झाला आहे. लहानपणी सखल आणि मुद्र अशा संस्कृतीत त्यांनी वाढ झालेली असल्यामुळे भारतीय जीवनातील अत्यंत उच्च अशा कृतींचा त्यांच्यात सहजच परिपोष झालेला आहे. गेडमातील राहणीचा ताजेपणा, निर्धनता, संनैतक्य यांचा त्यांच्या वाङ्मनावर अत्यंत परिणाम झालेला आहे. निष्कार रवी हृदयाच्या साक्षिण्यामुळे त्यांच्या हृदयात देवादिपथी अलोट प्रेम जागृत झालेली आहे. याचबरोबर, एम. ए. पदवीच्या आधुनिक शिक्षणाने त्यांच्या मीम विवेक, स्वतंत्रप्रीती आणि समतेचा हव्यास गाजून राहिला आहे. जसुळे जीवनात भारतीय भक्ती आणि युरोपीय शक्ती यांचा समन्वय झालेला दिसतो. त्यांचे वाङ्मयलोभन मन वाङ्मयणीच रवी मीते, पोथ्या-पुराणे यांच्यातील विविध रस चोखून पुढे हात ठेवते. विश्वार्थीदशेत प्राचीन-अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा त्यांनी कसून अभ्यास केला. भारतीय इतिहास-संस्कृतीशी परिचय करून देतल्या संस्कृत वाङ्मयातील काव्य, साहित्य आणि शास्त्र, अर्थात यांचा आस्वाद देतल्या, वायव्य-कुसुम, गीता धम्मपद इ. यांची धर्मवाङ्मय आत्मसात् केले. ईश्वरी वाङ्मयातील उच्चोच्चम

कवी, आणि विचारवान, केवळ कवित्वा संगीत रावीच्या रावीकडच्या, कवित्वसाध रशीत्यास साधुर आणि हलक्या मराठीची मर्यादा कवित्वा कवित्वात नव्हतेच. विचार कवि आणि आपल्या शुद्ध भावनांचे पोषण, कवित्व येते. Goethe ने Faust त्यांना पार आपडले, त्यावर त्यांनी विविधमानविचारानेच एक लेखकी व्यक्तिता जाली. अमेरिकन कवी Walt Whitman यांची कविता त्यांना पार आपडल्यानी, त्यांच्या 'Leaves of Grass' या नावाची तर त्यांना अशी मोहिनी पकडी होती की पुढे मागे आपल्या हातून कविता निवोग होऊन प्रसिद्धीचा प्रयोग आपल्या त्यांना तुल्यतेने हे नाव आपल्याचे हे त्यांनी विवाहीरुपेनच घेतून घेतले होते.

तथापि आपल्या सततच्या संकलित ते इतके सुरवेचे, पाहिले, की या सर्व प्रकारच्या अन्वयनानंतरही त्यांच्यात अनुकरणाची आवकची उत्पत्ती झाली नाही. अनुकरणाची वाढ जशी तेने व्यापमणे त्यांच्या जीवनाची मुळे मोळार पसरलेची असून आकाशातून मिळणाऱ्या प्रकाश, उष्णता इत्यादी बाब सगळींच त्यांच्या वैशिष्ट्यानी वाढ होण्याकडेच उपयोग झाला आहे. अनेक प्रकारच्या अनुकरणांनी आणि अन्वयनानेही ते भारतीय राहिले. आणि या काव्यसंग्रहाला 'गुणगो' न म्हणता 'परी' हेच उचित अभिधान त्यांनी दिले. 'कवी' या नावाने काव्याची सद्गुण स्तुति, कवीची साधना आणि भक्ती स्वतः हेच. अमेरिकन 'गुणगो' भारतीय भक्ती शिखरीची की 'परी' त्याच होते.

त्यांचा विद्या-व्यापन हांड्या अनुभूती त्यांच्या लिखितगत कोणा विशिष्ट ग्रंथसाराचा ठसा उमटवून आढळत नाही. लिहिण्याची जीही अथवा विचारांची प्रणाली विशिष्ट ठसाची दिसत नाही. इतर लेखकांच्या कवनाची त्यांच्या लेखनात घोळून पाहिले तरी सापडत नाहीत. तुमच्या काव्यसंग्रहात त्यांचे ग्रंथसंग्रह कोणी जाणू आणि तर तो फलस्वरूपीय सहाधार नाही. गोंडकाव्यानीट रावीच्या रावीनात साठार कित्याच्या बघायुळाटा 'पुंज तावना जणु उल्ल' असे वर्णिले आहे. ही कवना Conrad ज्या कित्याणातून आले आहे असे ते म्हणतात. त्यातच 'नवभारताचा उदय' माझ्या आहे, त्यात 'शानही वाढो आदर वाढो' असे म्हणले आहे. त्यात उल्लेखानेच प्रसिद्ध कवनाचा अनुवाद आल्या आहे, हे इंग्रजी काव्य वाचयारास सहज आढळून येईल तेथीट 'स्वानथ्य शाहिरांचे मागे पाहिले तर त्यात कवी स्वतःची काव्य-कसरना सांगत आहे. छिद्यमनच्या एका कविनेची आठवण होण्यासारखी आहे. 'राज-वृद्ध-संवाद' या कविनेत निराशाच्या उद्रेक आहे. छिद्यमनच्या एका कविने निराशाविषयी फार उदात्त विचार प्रथित केलेले आहेत त्याचे स्वरुप होण्यासारखे आहे. कविर् 'उपजगे मरणे न जुके नरा' 'अवचाधि संसार मुक्ताचा करीन' 'मुक्तामृताचे गुंभीर होह थोर' असे चरण वाचनाना ते वाचन, लुकाराम, शनिधर यांच्यातून आले असल्याचे वाचकांना सहज समजेल. 'घात' 'गडघात' 'पोत' 'अंगार' असले हुबोध शब्द, दीर्घसंज्ञक आणि कविशंकित वाचनधून कवीचे संस्कृत, भाषेचे शान होकाराना आढळेल, रूपांतरित कविता अगदीच थोड्या असून त्या

[illegible]

जीवनाशी अमेरुद सनस्य कोमनाच ह्मणच ही मनुष्याच्या पूर्णताकडे नेम्याची नाहीं आहे. नवी ज्ञानी विमानेच पुढे जात आहे, त्याप्रमाणे जीवनाचे प्रामाणिक भंडवकी-नेच प्रसिध्द करते. पण प्रकाशनाचे तसेच तज्ज्ञा ह्मणजे नवी तत्त्वज्ञान ज्ञान जाही अत्यंत निचे प्रकाशित होण्या निळा सार्वजनिक लक्षातच येत आहे. त्याप्रमाणे जीवनाचा आणि प्रकाश ज्ञानाची मना उदात्त किड्यांमधे फेव्या भरित राहणे आणि त्याचे प्रामाणिकता नाहीं होऊन त्याचा वेगळ्या प्रकारे प्रकाश होणे. जीवनाची पुण्यास शक्ती निराकारात उरवता नाहीं पण मनुष्याची शक्ती कोणत्याच निष्ठा न राहता ती विरहाप्रमाणे मोक्ष प्रकाशी जाही पाहिले. आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वापुढील संधारित आणि ज्ञान न होणे विरहाप्रमाणेच त्याच प्रकारे आणि उदार होत येही पाहिले. मनुष्य-माही प्रतिक्रिया निराकारात निराकार आणि स्वाभाविक निराकार शिर होत जाईत त्याप्रमाणे त्याच्या पुण्याप्रमाणे स्वभाव अविकारिक उदात्त होत गेले की त्यासाठी त्याच्यात त्याच प्रकारची उदात्त स्वभावानेच उदात्त होत आहे. मनुष्या कळकळ अथवा भयानेची तळमळ हीच जीवनातील सुख वस्तू आहे. मनुष्य कोणत्याही कुडीने प्रेरित जाऊ असेना, त्याच्या जीवनाचा ही तळमळ अमेरुद तर त्याच्या लक्षातच काळजी करण्याचे कारण नाहीं. तो स्वतःच त्याचा उदार करित जाईल.

जीवन आणि वाङ्मय यांचा संबंध अगदी निकटचा आहे. जीवनाच्या अग्रकट शक्ती प्रथम चाळणाने खुर्चिल्याने प्रकट होतात आणि वाङ्मयात कान्ध्याच्या भूमी शेवटी जीवनात कुविल्या जातात. प्रत्यक्ष जीवनाचे मार्ग आदर्श-जीवनाचा - पूर्णजीवनाचा - रेष्या आहे. आदर्श जीवनाची अमरुत दर्शने प्रत्यक्ष जीवनात थोर कथावर्तांच्या प्रतिभ्रष्टाटीत दिसत राहतात आदिशक्ती ही शब्दरुपांनी व्यक्त होऊ लागते. आणि सामान्य जनांना आपल्या जीवनाचा अर्थ समजव्याचे साधन म्हणून वाङ्मयाचा अवतार घाल्याने अनुभवास येते. वाङ्मयनिर्मितीच्या मार्गे ही जीवनाची प्रकट होण्याची घडपळ उगते ते ध्यानात घेवले असता वाङ्मयवाच्या देवी कपलाचे पुष्प, दिव्य छत्रीचे द्रष्टे, फातराची कवी, जीवनाचे महर्षी अशी नोंदानी नावे का दिव्य जातात ते सहज दिसून येईल. आचार्य द्वा शब्द या ठिकाणी व्यक्ताक रूपाने जीवनाच्या अर्था जीवनाच्या दिव्यतेची साक्ष पदविषयाच्या सध्ने कला-शास्त्रीचा वाचक समजव्यास प्रकट होतो. कवी, कव्याकार, वाङ्मयकार हे शब्दांनी वाच अर्थांनी समजव्या. कवी जेव्हा केवळ प्रकाश अथवा कव्य-शिली मारतो तेव्हा तो जीवनाचा भाष्यकार असतो. हे भाष्य तर्कमार्गांनी द्विदिशेने नमते. भाष्यार्थाच्या ओल्याप्याने आर्द्र झालेले आणि हृदयाच्या स्पर्शात स्पर्श झालेले असते. सामान्य जनांची दृष्टी कव्यावरच झुकली हळू झालेली असते की, हृदयाचे पोटी की अर्थात आदर्श नामावलीची अर्थात ती त्यांना कोणीची दाल्याची समजव्या. कवीचे कर्तव्य हे असते की, आपल्याकडची दिव्यपदी देऊन सांगव्याकांना प्रथम अर्थाची, वेळिकांना परवेकाची दर्शने घडवून आणव्यानी. निष्पत्त्या अवलोकनाने अंतर्गत झालेला जीव-पुष्पता साध्याही विरक्तातील मोठा अग्रम दालकावत्या. आपल्याकडच्या कोडीत सापडलेल्या देहकावत्या अर्थात आकाश प्रदेष्टान आत्म्याचे आर्थात व्यभिच असे समजव्याचे. अपूर्णेच्या संभवात सापडल्यामुळे असत्य, कुल्य आणि प्रापत्य भाषणारी खूनी सत्य, वीर्य आणि साधुन संती पूर्णपणे भरलेली आणि याचा पूर्ण प्रत्यय आणून आणव्याचा. मज्जाकवी आणव्या उच्च खंडपद्धतीने या विभागीक वस्तुनध्य अडकून पडलेल्या परमपूढ अर्थात आपल्या मूळच्या पूर्ण स्वतंत्र रूपाने सध्ने पाहिले ते त्या आदर्श अवलोकनाची मोठ माणी मात सत्य तो वेगवेगळ फिस्त जातो. तो जेथे जाईल तेथे जीवनात लाजेरगा, मायेरगा ते सुद्धपणा परमो आणि जीवनाला उदरपणा आणव्याकडून जग त्याचे कावत्याने कवी सहाते. या वाङ्मयाने निर्माण केलेल्या खूनीत जीवनाला पुढ करव्याचे सर्वत्र प्रथम असतात. ही नियतीच्या कडार नियमांनी नियंत्रित नमते. प्रत्यक्ष जीवनातील सुखदुःखे आणि आद्या-निगद्या याचा प्रकाश आनंद-रसात विभक्त होऊन जातो. जड नियमांची कर्तव्य उकडून आपलीच वेगवेगळ प्रतीत होणे आणि भाव ही भावतांनी संकुचित आसणे उद्भूत व्यक्तीक विभक्त्याची रसाची उपलब्धी होते.

जीवनाच्या उच्च प्रदेष्टानून उच्च होऊन संतागच्या भक्तरुपित वाङ्मयान्या या भक्तरुपा संतागच्या आगनाचे स्वरूप आणतात. त्यात पुढांगी आणि फळांगी ही भूमी

मरून जातो. काव्याचा-वाङ्मयाचा परिष्कार आनंद हा अर्धे, सधे किंवा सवयुक्तता नव्हे असे म्हणतात त्यांना त्या अर्थे समजण्या पाहिजे. काव्याने संसार मंडित होतो आणि संवितही होतो. काव्याचा आनंद हा जीवनाचा आनंद असल्यामुळे दुसऱो वेददेशांपेक्षा जीवनाच्या शुद्धता आगण्याचे सामर्थ्य त्यात अधिक मरून राहिलेले असते. काव्यात शान असते ते जीवनाचे असते. तर्काच्या भावेत ते समळे मंदता आले नाही तरी तर्काचे आगलेल्या शानापेक्षा ते अधिक शिंत आणि म्हणूनच जीवनाचा अधिक उपकारक असतो. कोव्या नीतीची संवेध काय ? या प्रश्नाचे जरे उत्तर हे आहे की समाजाच्या विशिष्ट व्यवस्थेसाठी लढविण्या विशिष्ट नीतिप्रत्ययेच्या मार्गदर्शकता पाळित नसली तरी ती जीवनाच्या नीतीचा आविष्कार कथाकारितातच प्रकट होत असल्या छेदे ती आपसूक आचरणाचे विधान प्रसार करित. जीवनाच्या भंगल झेजेच्या पक्षा भेग आलेल्या असेल ते काव्य वा कला वा गोव्यप्रत्ये साव नाही. ती केवळ शब्दाचा दुंगार आहे. जीवन-विरहित वाङ्मय हा केवळ वंचिताचा विरगुळा आहे.

संतांच्या जीवनात प्रगट होणारी शुद्धतेची तळमळ आणि कर्तव्या काव्यात प्रगट होणारी गौर्वाची कळकळ या तत्वांचे एकत्र आलेल. संत आपल्या जीवनात काव्य प्रगट करून असतात, आणि कवी आपल्या काव्यात जीवन प्रगट करित असतात. संत आपल्या जीवनाच्या कोव्या गौर्वा आणतात. कवी आपल्या कोव्या जीवनाची शुद्धी अर्धेच करतात. दोघांच्याही जीवनात परमेश्वराच्या आविष्कार सारनाच झालेला असतो. सत्योपासक तत्त्ववेत्ता, गौर्वासायक कवी, आणि मातृसायक संत हे विभागीत होत म्हणजे आहेत. सत्य, गौर्वा आणि मातृत्व ही जीवनाची विविध तरे आहेत. तथापि जीवन हे एक-जिवनी असल्यामुळे सत्य, गौर्वा आणि मातृत्व ही जीवनाची तीन दंगेने परस्परविरोधी नसून ती एकत्रच वस्तूची तीन अभिवाने आहेत. प्रत्ये संसार हा जीवनाच्या प्रकटकरणाचे श्रेष्ठ असल्यामुळे त्यात अपूर्णता आहे. अपूर्ण असल्यामुळेच तो अपूर्ण जात. या अपूर्णतेकडून पूर्णतेकडे जाण्याची ओढ म्हणजेच मूर्तीचा विकास. या विकासाचा ज्ञान, प्रेम आणि कर्तृता यांनी गारखीव आच्छादना आहे. प्राचीन मूर्तीमयी यत्नाचे शून, सौध्यांचे प्रेम आणि जीवनाचे मातृत्व ही मिळून गेलेली होती. मानवी संस्कृती दृढ आणि विस्तारोन्मुख राहली असे वाटत असेल तर या विविध मूर्तीची समाजात जोमाने जोपासना झाली पाहिजे. म्हणजे जीवन शुद्ध होईल आणि वाङ्मय निर्मळ होईल.

सनातनात या वृत्ती कचित् भिन्नतेने आणि कचित् अभिन्नतेने आढळतात. ज्या ठिकाणी शासनाचा हत्वास, गौर्वांचे प्रेम आणि शुद्धतेची तळमळ या गोष्टी एकत्रित प्रकट होतिल त्याला 'अथे समुद्रितः सर्वे गुणानां मयः' असेच म्हणजे लागेल. जीवनाचे मातृत्व आणि काव्याचे गौर्वा जेथे एकत्र अवसरने असेल त्या काव्याचा भारतीय लोच- 'संत-काव्य' असा विशिष्ट नावाने संबोधितात. आपुनि न काळज धिक्-विधुत रवीन्द्रनाथ ठाकुर हे 'संतकवी' म्हणून उदाहरणादाखल सांगता येईल. पाश्चात्य राष्ट्रात रवीन्द्रनां

નિઝામેની માન્યતા સાંઠેની માન્યતા કે મારાં પિયરે પિયરેનાં મોંખાચના અવરોગે આંતર-સામ્રાજ્યની શાંતિ સહજાં નાશી.

औ. खाने खान्सा जीवनात्त अतिम साधनात्त गान्ध्याने विचार केला म्हणजे आन्तर्द्वैत केलेल्या विचारावादी विचार-परंपरा याचा पूर्णपणे समू पडतो असे दिसून येईल. त्यांचे कथन खालील गोष्टांशी आढेला दिसताना खरेच आश्चर्य. त्यांचे जीवन जेव्हा भारतीय समाजिक आंदे तसेच त्यांचे राज्यान्वेषणी भारतीयता आदी, 'सत्य' आणि 'कर्म' यांच्या आतापवेत स्पष्ट केलेल्या भूमिका त्यांच्याच उपासनाच्या अग्रगण्यतेने ज्वाळा काढ्याळ 'सत्य-साध' या शब्द आतापवेत उघडा नावा. 'जीवनाध्य' या श्रुतिने त्यांचे स्थान योग्यरी जरेल ते त्यांचा काव्याच्या अग्रगण्यते उपासनाचा प्रचलन करिता जेव्हापावता आढे.

[illegible]

लागलेली आहे. विश्वाकडे प्रभू दुर्लक्ष करणार नाही. आपली जीवना-कळी केव्हा तरी फुललेल्या अशी 'आशा' कधीच वाटते आहे. अंतरीच्या वासनानिकारांबद्दल खरी त्याच्या तीम जाणीव आहे तरी

जन्म-मरणांची पाऊळे टाकीत
येतो मी धावत । भेटायचा
दिवसेंदिवस । होऊनि निर्मळ
चरणकमळ । पाहिन तुझे

अशी त्याच्या पत्नी वाटत असून तो 'सोळाचा दिवस' व्यवहार उजाळल्याशिवाय राहाणार नाही याविषयी त्याला विश्वास घाटत आहे.

या अर्जेच्या जोरावर आता जगाचे अग्रे तर वाटकेच आहे. पण जीवनातील सुख-सादक प्रसंगी आनंद अनुभविण्याची गोष्टही आता राहिली आहे. तुदेगातील पत्नी पितृव्या-सारख्या प्रसंगी ज्ञान्याच्या गुंतावर परमेश्वराच्या पायांनीच कळवना केव्हामुळे पिता-माती सरल्याने आणि शोक-वेद गळाल्याने 'अनि आनंद तुझी गरज' या गीतात सुचविले आहे. तिकासाचा विषयीचीही ओढ होई याची जाणीव झाल्यामुळे 'आईच्या मात' या कवितेतील कुची अर्थाने विकट प्रसंगी कधीच तारक होऊ लागली आहे. आता निराशा आली तरी टिकत नाही. लगेच आगाही प्रगट होणे. हा 'द्विनिष्ठ अनुभव' नुदरेच वाजिल्या आहे. विश्वावर निरपेक्ष प्रेम करणे आणि कोणा प्रेम करू लागले की,

प्रेमाच्या पाठीमागे
आशांचे असती लागे

हे ओळखून सावध रहावे व त्यांनाही सावध करावे, हा अनुभव कधीला आला आहे. आता 'अश्रू' हे हृदयमुळीचे साधन झाले आहे. दुःखाला निराशेने बिकट राहिले नाही.

रड तू सदैव बाळा । मरू दे तुझें हृदय
येईल भक्ति मगती । होईल सच्चिद् उदय

अशी आता साधना सिद्ध होत आहे.

ईश्वरविषयक भक्तीच्या आविष्कार समोजमेनेत झाल्या म्हणजे त्याच्या विशेष मासुरी प्राप्त होते. अशिल चराचर हे प्रभूची कर्ममय पुजाच करीत आहे अशी कधीची श्रद्धा असल्यामुळे आपल्या जीवनात सर्वत्र सेवा भजन अशी अशा भासत त्याच लागल्या आहे. आपण प्रभूच्या नियम कामी येते. आपल्या अंतःकरणाला प्रभूने वास्तव्य झाले, म्हणजे सर्व क्षुद्र वासना आतेआप नाहीवा होतीलच अशी वृत्ती आता आहे. प्रभूच्या करणीत पावत घेऊन आपण जेव्हा कृतार्थ व्हावा असे धाटू लागले आहे. भक्ती आणि सुक्ती यांचा अनुभव एकाच सेवेत मिळाला असे विचार वाढत आहेत.

'मंडनरीची भिगळून मंजि । मंदीय कमी भिळीतून मुक्ति' असे 'माझे जेव' कवी सांगत आहे.

'येतो येजेन जारा' आणि 'हे सुंदर अनंता' या दोन कविता फार सुंदर उतरल्या आहेत. मृदूतून येजेन आला तरी आरल्या नसात अद्यापि शिक्षाच आहे, वास्तव्य करीतच झईट वाटत आहे.

संसार मायभूता । सारा पुळीत आन
काही करवयाला । येई मला न काज

अशी देशभक्ती ईश्वरभक्त्या भिगळून आत आहे. अथवा देशभक्ती देशभक्तीत परिणत होत आहे.

स्वतपशं अमृताचा । मज्जा मृता मिळू दे
मम रोम-रोमि रामा । चेतन्य संचरु दे

आ गोड ओळी गुणगुणत राहिल्या इतक्या मजुर आहेत. दुय्य्या कविता या देशभक्तीच्या मूर्तिमयतेचे अनेक लुटवस्वप्नी कर्मत आहे. कविता भिगवणी भिगवण वेळ आहे. पाने, फुले, आकाश आणि पाऊस यात तो दैवमान भिगवून आतो. आकाशातिल आत्मल येथेच सुवर्णाची किनार मिळाल्यामुळे

वाचुनिया किरिट । कान्हाच का उमा तो
पेसा कधी कधी तो । आमास गोड होतो

अथवा

होताच वासरान्त । होताच भास्वान्त
जणू पूर जैभवला । चढतो घरी नभात

हे पाहिल्यानेतर कवीच्या मनात उदात्त आशावादाचे नूर येतात आणि कवी

येता समीप अंत । जीवसही अनंत
पेसे मिळेल भाग्य । करु मी किमर्थ खंत ?

अशा स्वतःलाच धीर देतो.

आ दोन्ही कविता समग्र साचल्या पाहिलेन इतक्या त्या भावपूर्ण, सहस्रवर्ती आणि आशावादाने भरलेल्या आहेत.

'सुंदराचे योग' यात सर्व मूलनिर्वाणी कवींनी एकत्रचली आहे. आशा-निराशा वर्तिल्यावर कवीची भावणी लोच आहे की, आपल्या सर्व इशियांनी ईश्वरदासोदरी प्रसन्नता

रक्षण-वर्धनाच्या आड वेगार नाही. भक्तीच्या अंकुशावाती वावरणारी देशभेदा या प्रकारची होईल. श्री. साने यांच्या गाण्यात हीच देशभक्ती भरून राहिलेली दिसते.

कुसुम्या संतांतील कवितात ही व्यापक दृष्टी वापरलेली आढळेल. या कविता समाज-विपयक, संसारविपयक आहेत. त्यात समाजात आज आढळून येणाऱ्या धार्मिक जडता, वैचारिक कृपणता दाखविली आहे. आता कवींच्या जीवनातील दिव्यता दिसू लागली आहे. व ती तो इतरांना आश्वासनाने सांगत आहे. 'मेघासारखे जीवन' ही आत्मनिष्ठ कविता चांगली आहे. संतांचा नवीन संन्यास वर्णिला आहे. प्रेमधर्माचा महिमा गाण्या आहे. मोगाचे महत्त्व, मित्रप्रेमाचे महत्त्व, सगांचे रहस्य, एकदोन कथात्मक कविता आणि काही इंग्रजी कवितांची रूपांतरे आली आहेत. या सर्व विषयांच्या निवडीत कवींनी एक विशिष्ट तात्त्विक दृष्टी आणि भावनेची नाजूक वृत्ती दिसून येते. 'परी वाळाव्या सकळ ती समान' या कवितेतील बाल्यमनाची अध्याज मनोहरता अत्यंत हृदयभेदक आहे. अंतःकरण गसिक असेल तर स्मृति किती उदात्तात भरलेली आढळते, याचा ही कविता उकृष्ट नमुना आहे. 'कसे तरी मग जग दिसते' यात संसाराला रमणीयता आणणाऱ्या वस्तू सांगून व त्या नसल्या तर जग कसे दिसेल असे अमे निवारून वाचकाची शुद्ध वृत्ती जागृत केली आहे. इंग्रजी कवितांतील कल्पनांचे निवडीत देखील तीन शुद्ध वृत्ती वापरलेली आढळून येईल.

यापुढील विसऱ्या खंडात मातृभूमीचे प्रेम ही एकच भावना भरून राहिली आहे. श्री. साने यांच्या अंतःकरणात खीचे मातृत्व इतके व्यापून राहिले आहे की अन्मदायी माता, अद्याच्छादन देऊन वाढविणारी आणि भवितभावाचे बळग लावणारी भारतमाता आणि विश्वमंगलाच्या ध्येयाकडे बोलाविणारी जगमाता या मातृवर्तीचे त्यांच्या काव्यात अखंड स्फोटावयव वाळलेले असते. आवद्धा कविता व लेख विगर्भी मासिकात 'मातृ-भक्त' या नावाने ते प्रसिद्ध करीत असत. त्यांच्या मातृसूतांची भाषा किथंके वेळा इतकी मोघम असते, की ते कोणत्या मातेचे आवाहन करीत आहेत हे स्वयं संत नाही व त्यामुळे त्यांचे मातृय अधिकच वाढते. मराठी भाषेत संतांनी जगमाताउक्तीला आणविले आहेत आणि श्री. साने यांच्या 'मातृगीतांता' इतर खल्यांचेही पूजन करण्याची सोय झाली आहे. मातृप्रेमाचा इतका मधुर आदिष्कार अन्वय सावळत नाही.

'मनमोहन मूर्ती तुझी माते' या सुंदर कवितेत भारतमातेचा महिमा वर्णिला आहे. ही कविता देशसेवकांच्या प्रार्थनेत जाऊन बसली आहे. सकळ जगाला प्रेमाने कुस्वाळणारी, आवल्या अमृतस्पर्शाने शांत करणारी, सकळ धर्मीना बालकाप्रमाणे स्नेहाने वाढविणारी, भेदभाव न मानणारी, अशी भारतमूर्ती ध्यानी ठेवून तिच्या सेवेत मरणही सुधारस वाटतो, अशी कवींनाही दैत आहे. अर्धाच कवीचे भावगोष्कट हृदय आणि भारतीय स्वातंत्र्याची गीत देशात झडू लागली, त्याबरोबर कवींचे सारे जीवन स्वातंत्र्यसैन्याने भरून गेले. लाहोरला स्वातंत्र्याचा टराव पाहू शाला. १९३० साल उजाडले आणि कवी म्हणतात

प्रभाव : आणि 'तुम्हालाही'स या खुद्द कवितांतही स्वातंत्र्य पेस आणि त्यामा नी तळमळ पंगडली आहेत.

[illegible]

अंधार आज भरला भरल्या घगत
त्याहून दाट भरला भरल्या मनात !
लायी कुणी तरि तशें सद्गतात दीप
आशा नसे तिळ पसं हृदयासमीप !

[illegible]

पत्तरासही कुट्टील घरे गज
मिळी पवतिळ ह्दयास घरे माझ्या
काय समजाविशी ? दोतसी कशाळा
जमी समजावी कोण माउलीला ?

મગધના શોકાર્તીને કૃત્ય વિશિષ્ટ કોળના માઠી અસા કોઈ માનક અમેઝ ? અવિશ્વય શોકના વાળાંની પળવાઈ પ્રત્યેકને કેવલ કિતિ વિનય કળનાની કલ્પા કરીજવલ આદે. ‘મળીને નાદેરને સ્વરૂપ’ ના સ્વાર્થીત વારા ઓછી માનવાને કોળાનીની મળી પડેલ.

या काव्यात कथानक विंगडवे गरीच. सनातन-तत्त्वज्ञान सांगण्याच्या निघात कथानक आले आहे. कवीला आपल्या सनातन कथेचा काय विनार वावयास पाहिजेत, कोणत्या तऱ्ही

each other some times only to snarl at the shameful parts.” या कर्मी कुलीनेच संसारतः सर्वत्र विचित्र दर्शनेच आढळते. सव्याचा उदात्त असे कधीही करणार नाही. त्याच आख्यायिकेचे इतरही दोन प्राहूनी फार जाईलच वाटेल. इतरांच्या गुणांचा तो गौरव करेल. स्वतःचा उदात्त वर्णविधानेच आपण इतरांची उलटी करू शकतो. या कुली जिवस्य सर्वसामान्य माणसांसारक्या आज्ञा पोचवीच वितरके भारतीय उत्थान मुलभ होईल. भारतीय स्वातंत्र्य या उदात्त संस्कृतीच्या आगळा मुद्देश पोचविण्यासाठी निर्माण करावयाचे आहे.

शांतीचा जगस सवथ भला दावावया भारत

हीना मुक्त, मणून ईश्वररूपे तो आह्म ना मू

अशी कवीची भद्रा आहे.

हे विचार अव्यवहार्य वाटतील, पण मग याच हेच अव्यवहार्य ठरेल. जीवन हेच अव्यवहार्य होईल. सरळ मनाच्या मनुष्याला असे वाटणार नाही. मुक्ताची मनुष्याची मोष्ट मोष्ट, धर्मार्थी मनुष्य असे कधीच मानणार नाही. विश्वाच्या इतिहासात या धर्मार्थी पुरुषांनी अनेक वेळा अव्यवहार्य सारे व्यवहार्य करून दाखविली आहेत. या धर्मार्थींचे स्तोत्र श्री. साने यांनी फारच सुंदर वर्णिले आहे.

सव्याचा समाजाने प्रसार लावल्याचा तो वेगळ्या अवस्थेसोबत होत नाही. सव्यासाठी जी सव्यार्थी पुरुष तपश्चर्या करितात, मुक्ताचा जी होम करितात, त्या तपश्चर्या, त्या होमातून सव्याची विश्व मूर्ती निर्माण होऊन जगमानास प्रविष्टा पावते. सव्यार्थी अस्तणाच्याळा मनुष्यार्थी राहता येत नाही. सव्य आणि मुक्त ही विभक्तीनाही उभ्या असल्यामुळे संपूर्ण जीवनतः ती दोन्ही अवस्थांचे सामावणे असे मानण्यास हरकत नाही. पण विश्वजीवना असाच निर्माण लावलाच आहे. जगात ते निर्माण करायचे सामर्थ्य व्यक्तिजीवनातूनच निघून होत असल्यामुळे कधीही सव्यार्थी होऊन वाटणार नाही. स्वतःची वितर्का सव्यार्थी असेल, त्या मानाचे समाजातील अपूर्णता नाहीशी करण्याचे प्रयत्न तिचे होऊन होतील आणि विश्वजीवन सव्यी होण्याचे ध्येय जगस होईलच येऊ लागेल. ज्या पुरुषाच्या हे ज्ञान असते तो सव्यार्थी वगुनो. सव्यासाठी तोसला माणसात लढ त्याचे विजयानी शांती लढवू शकत नाही. तो एक एक सव्य आणवता मगच ते सव्य होऊनही समाजाने मिळ करत जालो. समाजाची उलटी आणि समाजाचे मुक्त या सव्यार्थी वीरच्या मग्यातूनच पैदा होऊन, समाजाचे यांचेच स्वतःचे प्रादुर्भाव. सव्यार्थी अव्यवहार्यपणे माणसांना या सव्यार्थींचे वेगळे नडू करणारे म्हणजे सव्यार्थींच्या धर्मवादाचा ते नांव ठेवू शकतात. तथापि, समाजाने पुष्पित वर्णाचे मुक्त आज्ञेत्ये आणि सव्यार्थींची कास सोडू नये.

करी आणि काळा याकितरी येथपर्यंत केलेले विवेचन सारक्यावर सारक्याचा दोषा-
विषयीही बरोबर कल्पना येईल, असा मला विश्वास वाटतो. देव आणि देश या दोघांचा
बसू कधीही जीवनात भिन्न आणि त्यांच्या त्यांचे काळात राहिले आहे. तथापि, या
बाबतीत कधीही एक विशिष्ट घटक असल्यामुळे इतर कधीही त्यांनी चुकता कृपात आहे
नाही. देशभक्तीची पूर्वादा देवभक्तीत होत असल्यामुळे त्यांच्या देशभक्तीचे समर्थ इतर
कधीच्या देशभक्तीच्या लिखाणातून रस्तात आणि निश्चित सांगे आहे. देवभक्तीची पारंपारी
देशभक्तीत होत असल्यामुळे केवळ त्यांच्या मजगताच्या वेगवेगळ्या त्यांची चुकता होत
नाही. आजच्या काळाचा आवक्याक जसा सर्व भक्ताच्या त्यांच्या जीवनात समावेश साध्य
असल्यामुळे त्यांचे सामर्थ्य स्वायत्त, शुद्ध आणि निर्दल बनले आहे. त्यांच्या याशिवाय
सहून त्यांचे आपणूरी मन मी प्रत्यक्ष पाहिले तेव्हाच मला वाटले की, समकालीन परम-
देवाच्या आविर्भाव हे शक्य आहेत. आत्म्या आपल्यात समकालीनी बनली आणि
महाभक्तीची सेवा असेल जवळ जसाच तो उत्तरी आणि रीतिरिवाजाच्या काळी सामान्य-
प्रमाणे आत्म्याची जीवनाची शुद्ध गोष्टे ओढीकार गरी हा त्यांच्या जीवनाचा आवर्ण आहे,
तो त्यांच्या जीवनातून सहजपणे प्रसिद्धीला आणता आरब्ध होत.

या काळपर्यंतचा केवळ कल महानुद्भव आत्म्या परीक्षण आकारलेले आहे नाही. कारण
कलेचे जसा तसा हे आदि सत्तासमूह निघले आहे असे मी मानित नाही. शब्द आणि
अर्थ मिळून प्रकाश बसू मी समजतो. काय तेव्हा अजब होत, तेव्हा ही आत्म्या तत्वावर
प्रकट होत असत दिशत. केवळ तत्वाचा अभ्यास कला निरम काढता येत, पण या
निष्ठांच्या अभ्यासाचे कला निरम कला वेगळ नाही. समुद्राचे जेव्हा उत्तम काळ आहे
तेव्हा तसे शुद्ध असतेच. आणि जेव्हा तसे विचलनासारखे काढते तेव्हा कलाच प्रसिद्ध
आहेली आढळते. तत्पुढे स्वर्गाचा कला महानुद्भव प्रकार अजबकटे ऐकू केवळ जगात
आहे. पण माझी त्याकितरी निराळी गोष्टा आहे. असा क्षणिक कामगिरीत मी कला
शृंगार नाही.

जीवनाचा सावेरचा जसा नाही असा कावेरचा कला हे जग मी वेगळ नाही. अनेक
कामांमुळे जगातारी सत्यनिष्ठ सहाय्य सहाय्य असत होत आढळते आहे. आणि त्यामुळे
गोष्ट्याचा संतोषाची अभ्यास, संवेद नाहीसा होत आढळत आहे. निरमळ त्रिपक्षान
रचना महानुद्भव जसे साजरा नाही, जसा अनुभवसत्ता-जीवनाचा जीवनाचा कला; त्याचप्रमाणे
निरमळ कामगिरी रचना महानुद्भव कला नाही, निरमळ जीवनाचा सत्य सत्यी सत्यसत्ता
होतात. तत्पुढेच ही. त्यांचे यांच्या जीवनात साबकता पुष्कळ दीव आढळताना. मी त्या
दोघांचा मुगलस मानतो असा कोणी वैयक्तिक कलम केवळ नव्हे. पण त्यांच्या या दोघांचे
कारण केवळ तत्वाच्याचा अभ्यास असे मी समजत नाही. तो त्यांच्या जीवनात
अपुर्णतेचा क्षेत्र आहे. या दोघांमुळे मी रचना नोंद काढते. त्यांनी बहुतेक रचना सत्य.
सत्य असेत आढळली ती सत्य शुद्ध आणि निर्दल असेत त्यांचेही त्यांचे निरमळ

અગત્યના સમયે જ્યારે મરવાના કારણે મરણને, અથવા આપણે અર્થે થાય છે તેથી અમણી મીઠા જાણે છે
આપણે, અમણી મરવાના સમયેથી જાણે છે, સુખમતા મરવાના સમયેથી જાણે છે, થાય છે નમુને
યા સંમતાત પુષ્કળ સમયથી.

[illegible][illegible]

२४। १०. एतत् कर्तुं वेदाङ्गीकृतं यत्नं साधनायां कथं कार्यं भवति तद्विषये

पहिला कायदा आहे. यात जो ठिकेस तोच जगेस. यात पराजित दोगांच्याचे मरण अवश्य-
भावी आहे. ते कधी दळभार नाही.

श्री. मागे यांच्या लिहिण्यात काही दोष असते तर एकांदरात त्यांचे लिहिणे ओजस्वी
आहे. जीवनाचे समरभूमीवर 'यत्सुक्यस्तान एव वशिः' या व्यायोगे पाहू शकू. ते उभे
आहेत आणि यामुळे यांच्या काव्यसंगीत वाचकांच्या काळ मनाच्या आनंदादकाक आणि
जीवनाच्या सामर्थ्यादक वाटल्याशिवाय राहाणार नाही. संवसारीय साहित्य मुलांसाठी आज
मोठा पराक्रम करण्याचा काळ आला आहे. या पराक्रमाची उमेद वाळगण्याची सज्जीगी या
काव्यसंग्रहात लक्षित आहे.

१९३५

श्यामची आई

साने गुन्गर्जीचा नवा निर्मळ ग्रंथ

जननी, जन्मभूमी आणि जगदंबा या विविध रूपाने नटलेल्या मातृदेवतेचे श्री. साने हे प्रेमळ पुत्रांनी आर्पण. 'पती' ग्रंथ जन्मभूमी आणि जगदंबा यांची सांगीत साक्षी होी. 'श्यामची आई' या ग्रंथात त्यांनी जननीचा महिमा वर्णिला आहे. या दोन पुस्तकांच्या द्वारा त्यांनी आपल्या जीवन-देवतांचे पूजन परिपूर्ण केले आहे. 'सीदन्ती सन्तो दिव्य-सन्मयन्तः' यापमाणे भिन्न पुस्तकां गौमवाने गिरवत असता 'पती' ग्रंथाचे साहित्यिक पुस्तक सरकारच्या रोपाय बळी पडले हे आजच्या शिक्षकांच्या खाजेल्या आहे. जीवन आणि नाट्य यांचा परस्परसंघर्ष कसा असतो आणि जीवनाच्या तळमळीला आदर्श वाढवत परो निरजते याचे उदाहरण म्हणून 'श्यामची आई' या पुस्तकाच्या निर्देश आनंदाने कसा येईल.

काही वर्षांपासो अमळनेरच्या 'विपरीत' मासिकात श्री. साने यांचा 'श्यामची आले' या नावाचा एक मुंदर लेख छापला होता. पणच जीवनाचे एक आदर्श शब्दचित्र म्हणून मला तो लेख अनन्य आनंदला होता. अशी चिन्हे विपुलनेने महागटाच्या छानी पडली असे मला वाटे. श्री. साने यांच्या 'श्यामची आई' ने ही इच्छा काहीशी सफल होत आहे.

जीवनाची शब्दमयमूर्ती म्हणजे वास्तव्य

'श्यामची आई,' हे 'आई'चा प्रेममय थोर भिन्नपणे सत्य, साक्षा व मुंदर संस्कृतीचे एक कथा व गोड कथात्मक चित्र 'आहे. 'श्यामची आई' वाचून वाचकांच्या

[illegible]

रोजच्या जीवनात केवढी मोठी अन्वते !

[illegible]

कोकणची साधी संस्कृती

[illegible]

कुरुवागलीकडे पाहाण्याची जमरी

[illegible]

आजले पाहिले. जन्म पुढाचे कार्य करायला हे आहे. भारतामिच्या सेवेतच मातृभूत साठविली आहे. ही भावनेच संकुचित असा देशामित्राचाच केल्याने जायचं कुलकर्त होणार नाही. यासाठी आयुष्यात अस्मिन् मानवांशी प्रेमभावने, सहकार्याने वागण्याच शिकले पाहिजे. अणुतेज देशामित्राने हा प्रेमभावनेचा सूत्र फुटून प्यायलाय दुखा. अहिंसा प्रेमीने जगातील सगळ्या राष्ट्रांसाठीच आपण आपला विदमनेची जगात अहिंसकताच चालविल्यानेच आपले जगती, जगभूमी आणि जगवला याचे जग मिळते हा मान यांचा या प्रेमाच्या द्वारे निमित्त संदेश आहे.

सर्वोपशुद्ध मंत्र

मला सारी पण मोहक आहे. जमीन जलवायुमंडल सगळेच आहेत. सर्वोपशुद्ध आहे, पण मातृभूत नाही. उदरदेव आहे, पण केंद्रावस्थेच्या नाही. योगी, आध्यात्मिक, अस्तरणे मजून मजून राहून आपलाच कर्मिणा साठी आहे. जगोबाग योहीकार समाज-दीक्षापर दीक्षा आहे. जगज समजावण्याची तरतूद सुविधा केली आहेच. कल्याणकाचा जोच सर्वोपशुद्ध आहे. आपल्याला कटुच दिकाणी सुटसुटीत सुवर्णितमय शास्त्री आहे. देशामित्राचा जगजगीतनाची पाचगुणी प्रेम्हा मातृभूतता वर्णित आहे. देशामित्राचे अणुतेजाने मजून देशामित्र प्रकट केले आहे. असा सर्वोपशुद्ध पुस्तकाची २२० पृष्ठांना एक भाग हो अगदीच जल क्रिया आहे. या पुस्तकाचा पगार सगळा महाप्राज्ञाचाच पाहिले. विचारलेले ते यासाठी पुस्तक हाच सगळे हाकी या ही योग्यता आहे. मातृभूत महाप्राज्ञ त्याचे बीज करे.

सानेगुरुजींचे साहित्य

‘पयी’ ‘पाम्बून’ ‘आग्नीय संस्कृती’ पर्यंत

प. का. ना. सोबरे, इतिहास समालोचक सचकटे, पंडित देवचंद्र विद्याधर इत्यादीं सोर पुस्तिका सावरनेपासो येवक व अगळोच येवीन ‘पियारी’ या या साहित्याचे महत्त्व म्हणूनी. पाम्बून सदाशिव साणे, एम्. ए. हे मराठी साहित्या परिचित आसात तेताचि विवेचना मेळ्या वेगवेगळोच करत तांचो काव्य, कादंबरी, कथा, पंचाद, पद्यों इत्यादीं जे बहुविध साहित्य प्रकाशित तांचे आशे ते अरेच अगुने आगम्यामुळे सतावा योग्य हो पुस्तकार समतापळी हे चार शब्द लिहिपल्ले वेत आशेत.

पुस्तकांत केव। सावरपळीक येता येता पांसा ‘सावन का दिवसा !’ असा प्रश्न एतका उरवता आसा असाय जकात उबार दिवो, ‘सावन मध्य तयो कळसकिया सल्लासून नाहीं ... सावन केवळ हे माळो विभागणे व आचार्याचे मंडू सावन आशे. काव्य भावना-आधारीत लिखणे म्हणजेच वा गेल्ल्यास काव्य वा कवने होय.’ अी. याने तांच्याविशींची अतिशय म्हणता येता. त्यांचे केवळ म्हणजेच काव्ये जीवत, वा म्हण्णाला यांवेव्णित अतिशय येवी नाहीं. आशे अवेःमदुस कावळ सळगळत हागळे आशे ती तळमळ विवित सल्लो कळसकळी ते कळसाचा आकार कळता. पाहुणे ‘यांनी आचार्य प्रबोध केवळ कळस दिवो आशे. कळसु साय पांचव मितामंतर ‘यांनी फल परिश्रम कळत तांचे खांदय लिडिले. १९३०-३२ च्या सळसळान्या सळसळ त्यांन अनेकदा कामगळाराय आभवा. या काळांत त्यांनी सल्लेव्या जगून तांकां केवळ कळे. सौम्यताय जाऊन, दीवळ्याय, भगिनी

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

‘समाधी आई’ मनी कोकणमदीन साप्तासिकवा संकृतीचे कडम खसपणे शब्द-
चित्त संसाधनात आले आहे. याही मागे पुढे मगडी भक्ता, समागिनी नितासना
गोशिके प्रेमाने किंवा मर्मन, कुंभना निग वेगारे गुनागुनात प्रवेश, भाविक मत्तानी
अन्तापणे हुकी, वाचन, सुखान्न शक्ती कोकण भावनेचा उद्रेक, कोकणातून निघून
सौंदर्याचे वर्णन, तत्कालीन समाजातील प्रस्थापित मुमदेकांचे मत्तानी दृष्टीन रुपाची विविध
नृनामुळे के पुस्तक मगडी वाचकात अन्तर्गत प्रोऊन राखणार आहे.

‘श्याम’ का पुत्रकला विद्यापीठमें अनेक प्रसोक्त विद्वत् आते जाते, वरीष्ठ दोनों पुत्रकलांग श्रेष्ठ क्षत्रमें आवश्य्ग करिता पीठ मोर्छाया अव्यार वेष्टा आदि, कर्मा की पुत्रकला, क्षत्री करिने जयंता, तब कल्याणविषय होत.

[illegible]

‘સોમ્યા માતૃની’ ના પુત્રકલા ના પ્રમુખ મંત્રા આજે. ત્યાં હિંદુસ્થાનને એક દલિત વર્ગ વિચારે છે અને ત્યાં દર્શન પ્રકારે અમુક ત્યાં દુઃખનિવારણ હોય. પ્રમુખ-આત્મા તરો પૂજા હોય અને અર્ચનું આદે.

वच्छकड्डीने निरुपेक्ष केले आहे. ते केवळ आरंभ दिवसासाठी प्रकृत झालेले नाही. जीवनाच्या निर्मितीसाठी त्याची निर्मिती झाली आहे.

आज जगात गोकुल साहित्यिकांना जे मानाचे ओट त्यात मिळाले आहे त्याचे कारण म्हणजे गोकुल साहित्यकार आत्म्या कल्याणासाठी त्या कल्याण जीवनातील दुःखांचा आरंभ झाला आहे आणि त्यांचे जीवन प्रत्येक क्षण कल्याण विजय आणि आत्म्या कल्याणाच्या जगाच्या बाजूने होत आहे. आधुनिक काळात महासाहस यज्ञात जीवनाची नोंद घेणे सुरुवात झालेला आहे साहित्यकार आणि जोई जगात प्रेम विचारल्यास ज्ञान गुह्यज्ञाच्याकडे कोणालाही ओट दाखवायचे लागेल.

महाराष्ट्रातील पवित्र तलावांची साहित्य निरुपेक्ष झाली आहे. सानेगुह्यज्ञाचे नाव महा-गुह्यज्ञाच्या दुर्लभासाठी सिद्धांत प्रकाशित झाले. सानेगुह्यज्ञाच्या साहित्यात तत्त्वज्ञानाची नोंद झाली आहे. त्यांचे लिहिलेले कव्येकडच्या वेगवेगळे आहेत, त्यात विचारज्ञानाच्या नोंद, तथापि त्यांच्यामध्ये स्वाभाविक उच्च कलात्मकता आहे. 'आत्म्या' आणि 'मन्ये' ही अनेक गोष्टी प्रकाशित झाले आहेत. अन्य लिखाणां कडे कडे रचनेची शिष्टता, रसात्मक करणारी पाहण्याची, कल्याणाच्या ओटतोंडातल्या दुखात शोध आढळतात, हे शोध त्यांनी आत्म्या पवित्रतात शोधत कल्याण वेगवेगळे जगात आणले तर ते सत्य कुर कुर झाले. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यात अधिक संस्कार झाले. त्यांची प्रभा तत्त्वज्ञानाच्या शिष्टता.

आजही ज्ञान साहित्यात प्रेम ही आहे. सानेगुह्यज्ञाच्या संशोधनाच्या काळात या संशोधनात विचारक गुह्यज्ञाची ओट भरपूर मिळाली आहे ती सानेगुह्यज्ञाच्या तत्त्वज्ञानात पुरेची झाली आहे शक्यता नाही. सानेगुह्यज्ञात अनेक आत्म्यात अधिक झाली. आत्म्यात झालेल्या अनेक कल्याणाच्या काळात ते सानेगुह्यज्ञात झाले, जगात आत्म्या गुह्यज्ञाच्या संशोधन कल्याण सुविधित झालेल्या जगातील त्यांनी आत्म्या संशोधन पवित्रता साहित्य. अनेक कल्याणात साहित्य त्यांच्या अनेक जगात आहे अनेक माझी यज्ञ कुर कुराव्यामुळे सानेगुह्यज्ञाच्या कल्याणात झालेल्या अनेक पूर्ण कल्याणाच्या यज्ञात झालेल्या अनेक जगात विचारक झाले.

येचंवा, येचरीचंवा अथवा खुद स्वार्थीचंवा त्यांना कधीही स्वर्थ साधित्या नाही. राजकारणातील त्यांचे कट्टे प्रतिस्पर्धीदेखील ही गोष्ट मुक्त कंठाने कबूल करतात.

सामाजिक ध्येयवादाची जोड

नूतन्या संघर्षातून या देशभेदेच्या आधुनिक सामाजिक ध्येयवादाची जोड मिळाल्यामुळे सानेगुरूजींच्या या प्रेमभक्तीच्या सामाजिकदृष्ट्या विशेष प्रकारचे महत्त्व आहे आहे. त्यांनी प्रेमवादी ही बौद्धत्वाची विषयतेना आणि अन्धवादाचा स्वीकार करू शकत नसल्यामुळे किंवा सर्वांशीच कर्तव्यवादाचे त्यांचा जवळचे आहे. भारतीय संतांचा आध्यात्मिक प्रेमवादी अन्धवाच होता. फक्त आधुनिक काळाच्या अनुसन्धान यामेगुरूजींच्या जीवनात त्यांच्या ऐकिक स्वभाव जवळचे आहे. महात्मा गांधींच्या अहिंसात्मक क्रांतिवाद आणि रवींद्रनाथ टागोर यांचा सांस्कृतिक आदर्श हे आधुनिक भारतातील दोन्ही ध्येयवाद तत्त्वतः याच स्वभावाने असल्यामुळे सानेगुरूजींच्या जीवनावर त्यांना विशद परिणाम झाला असल्याच त्यात काहीच आश्चर्य नाही. याच कारणांमुळे अशीकडे निघूनक येई त्यांच्यावर 'समाजवादाच्या' वाटला परिणाम होत असलेला दिसून येत आहे. त्यामुळे सानेगुरूजींच्या द्वारा महाभारतीय जनमानसांवर होत असणारे होकार हे वैचारिक दृष्ट्याही पुरोगामी आणि युगपरिणामी ठरत आहेत.

समाजजीवनात नवे युग

सानेगुरूजींच्या कार्यांना प्रारंभ त्यानंदेमान साह्य. ही गोष्टदेखील उभात ठेवण्याजोगी आहे. त्यानंदेमानाची भूमी सानेगुरूजींसारख्या प्रेमनूतींच्या सर्वेस्वी अनुकूल जशीच आहे. वैयक्तिक दृष्ट्या त्यानंदेदेश ह्या महाराष्ट्राच्या सानेमाने घनत मागासलेल्या आहे. विज्ञान पंचमीच्या वेळींही बरे होता असे म्हणता येईल. तेथल्या भुमीत सानेगुरूजींच्या जन्मा शरीराने पडल्याकट आणि पदाने दिव्यदार अशी आहे. तेथील कोकळा तत्वांना सानेगुरूजींच्यामार्फत प्रत्यक्ष शिवाक आनंद्यांमार्फत त्यांचा जीवनात अनुसुद्धा उत्साह आणि आशा यांना संचार झाला. सानेगुरूजींनी असहनेच्या शिवायक्षेपात प्रवेश केला. त्यावेळी त्यांचे मधील मुक्ततेने मित्रतेने होते. त्यांच्या मानाची काळजत पान-सहा वर्षे कोटली होती. त्यामुळे त्यांचेच विशेष प्रेमत उमडे नव्हते. त्यांच्या प्रेयनात पडण्याची त्यांना अनुकूलता नव्हती. त्यामुळे विद्याथींच्या जीवनात ते संपूर्णरूपे मित्रवत्त होते. आरंभी सारी हुकी, सारी संज्ञी त्यांना मुक्त मजगते विद्यार्थींच्या निहालमाडी येवची. विद्यार्थी हेच त्यांचे कुटुंब होते. आणि या विद्यार्थींच्या आयुष्य त्यांनी त्यानंदेदेशच्या ज्ञानात प्रवेश केला. १९३० च्या सत्याग्रह-संघामानेच त्यांनी आपल्या भूमींमध्येच वस्तुतः अखिल त्यानंदेदेश जायत करून घेतला. याच मुनरास त्यांची कर्तव्यवृत्ती जागी झाली. देवप्रेमाच्या आणि देशप्रेमाच्या अमंख्य गांवांना तिचे ज्ञान दिला. कुटुंबासत अनेक प्रकारच्या आरंभी भोगीत असताही त्यांच्या साहित्यनिर्मितीच्या मंड पडला नाही. १९३२-३४ च्या

कुसत्या काळजातडी त्यांचे लोकजागृतीचे आणि साहित्यनिर्मितीचे कार्य चालूच राहिले. नंतरच्या सनदशीर सनदशरागाच्या काळजातडी त्यांचे लोकनिर्माणच बंद झाले नाही. उलट 'कविमै' नातके साप्ताहिक वर काढून जातेच्या विचाराच्या सुशिक्षित करण्याचे काम त्यांनी चालविले. या वेळी कविगण-हीन अधिकांनी नेटळीशी त्यांचे वाटके उद्गृह्यमाणे. चहाक सडोशी आणि कमपुनिरडोशी यांचे वाटकार्य चालू लागले. तयांपी त्यांच्या जीवनात कसब्यातडी प्रचाराचा स्वाचे नगळ्यामुळे त्यांनी ज्ञानगानाचा शुद्धच राहिली.

या काळात महाराष्ट्राच्या इतर विभागांही त्यांचा प्रवेश झाला आणि ४२ व्या आंदोलनातही त्यांनी त्यांच्या महागष्टातील विपरीत, कामकास आणि दोषात यांनी गने आकर्षून घेतली, त्यांच्या जवळचा हा ताटा विहाय जाऊन गृह्यमे त्यांनी लोकनियमा केलेल आग मुक्त आहे असे समजत येत नाही. आगच्या बाहेरला उभेमाने आणि आर्त तपश्चर्या त्यांना जवळपास स्पर्श पावत आले आहे. देशाभिमानाच्या भावनेने लोकांनी गने आकर्षून घेतल्याच्या फाटी त्यांच्या हात बंडा आहे. ज्ञानगानाच्या, व्यासाच्या, गेताच्या कसबा यांच्या यांच्यात आलेल्या कोमली मुमुक्षुतात दुःखात सडून भादुर्गून होतात. स्व आणि विटा सत्यगानाच्या दुःखातही त्यांनीचा लोकता निर्माण करणाचे त्यांचे सामर्थ्य मोठे अजब आहे. या त्यांच्या कामगिरीमुळे त्यांनी महाराष्ट्रात एक नवे युग सुरू केले आहे, असे म्हणावयात हरकत नाही.

चाळयातील क्रांती

महाराष्ट्राच्या जागतिक जीवनातही त्यांनी निरवग क्रांती चढवून आणली आहे. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर महाराष्ट्र हे जिव्हासे अगजक सुरू झाले त्याच मज सद्ग-साहित्याचे थपवतारित जोडून त्याच जवळ कथाविद्येमाचे सुद स्वप्न प्राप्त झाले. भावनेला सुद जेवून केलेल दुर्बला बडिवार नात्रनेपास एक प्रगलित संवादय निर्माण झाला. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर याचि याचे दोन संवादय महाराष्ट्रात वाचत होत. एका संवादयत पाश्चात्य सैद्धांतीतील बुद्धिवाद, व्यक्तिस्वातंत्र्य, सामाजिक समता, लोकशाही इत्यादी सांस्कृतिक मूल्यांचा जोडदार पुरस्कार होत असे. दुसऱ्या संवादयत भारतीय संस्कृतीचे अेदुच, राजातन स्वतंत्र्य, सामाजिक परादाद इत्यादी गोष्टींचाच निडा घेतिल होई. स्वतंत्र या दोनही संवादयांचे मीठन कलन दा गीतपारी कामातला महाराष्ट्रातील बुद्धि-वंतांनी आणि साहित्यिकांनी कलन दागलेले अगलतले होते. वग हे कामवाच्य म्हणजे, तर त्यापारी एक उवा जीवननिष्ठा निर्माण करावी त्यापारी असली. अशी जीवननिष्ठा निर्माण करपाची शक्यता टिळकांच्या मृत्यूच्या वेळी महाराष्ट्रातील बुद्धिवंतांत आढळून आली नाही. सुचारागावारी आणि स्वतंत्र्यवादी दोन्ही संवादयानीच बहुतेक गुने लोक बळून भागून निमज झाले होते. त्यांच्या स्वातंत्र्या पूर्वीच्या निडाशी आता दुर्बल झाल्या होत्या. मग नवीन निष्ठा निर्माण करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यात कोडून अवगार ? युरोपातील

पहिले महापुरुष संस्कारावर बाबलावर संस्कृतीच्या वैयक्तिक पुनर्कल्पने निष्पन्न गोंधळ उडाला, अतिशयदरी संस्कृती ही पुरोगामी की पश्चिमाचार्यी संस्कृती पुनर्गामी याचा संडा मुक्त झाला.

महामा गांधींच्या वैयक्त्यावारी हिंदुत्वानात असाधारणपणे जे भाविकत्वात झाले, त्याने महाभारतीय धर्मवैदिक बुद्धिवादी संस्कृतीचे संवादात येऊन कुठे कुठे त्या कडल्या महाभारतीय वस्तुवैदिक बुद्धिवादांना या वैयक्तिक घटनांचा कळवळा होऊ लागला नाही. रमितापीठ क्रांती आणि हिंदुत्वानातील क्रांती या दोघांचे मते ज्यांना न आल्यामुळे महाभारतीय विचार विवेक तयार होऊ शकला असेल आणि त्याचा पोरयान म्हणून महाभारतीय भाविक धर्महीन, भावहीन आहे. जीवनातील जोगदार स्वर्ग अस्तव अस्तवामुळे निष्ठागत झालेले भाविक तत्त्वावाच्या आचरणात तत्वेव्हात करताने प्रयत्न सुरू आहे. आणि जीव ही साहित्याची कणोटी कणोटी. जीवनातील सारे तत्त्व धर्मवाद कोवल्यामुळे जीवनातील प्रत्येक गोष्टीच्याच प्रयत्न वाढू लागले. परंतु निष्ठागत तरी झालला कोडे आहे ? महापुरुषावारी दारिद्र्य आणि स्वातंत्र्याच्या हिंदुत्वानाबरोबर सहासकालावारीच्या घडामोडी कळून टाकल्या यापुढे इतिहासवाद्यांनी विवेक रंगविले पाहिले जाही उघडे. अशी मन्दविणे काढून वेगळ्यांना थोर कळवीत म्हणून भारताच्या एक मुक्तता संघास तयार झाला. या संघाच्याचे आयुष्य आता संपलेले दिसते.

वेगळा वैयक्तिक वर्तव्या महाभारतीय संस्कृतीच्या निष्कर्षे म्हणून आज निष्ठागतपणेक अनेक संघांना येऊन की, महाभारतीय अस्तव अस्तव आता जाणून झालेची आहे. निवेक संघावर करणारे मंदे थार आता पुढे आणिले जाणेत. सांस्कृतिक विचारांचे पुनरुज्ज्वल होऊन नव्या पुल्यांच्या लढ कडल्या निर्माण झाला आहेत. नव्या बुद्धिवादांना की छळछळ आपले सासावर खिन्न करू लागला आहे. जीवनाची सक्ती मिळा निर्माण होऊन निवेक आपले आयत स्थिर केले आहे. या सक्तीचा प्रत्येक म्हणून साहित्याची सक्ती मिळा व्यक्त होत आहे. १९३५ च्या राष्ट्रीय आठवण्यात सांगेमुक्तीच्या कळवळात संघ 'पती' या नावाने प्रसिद्ध झाला. त्यातील कळवळांनी त्या वैयक्तिक साहाय्य जवळीकें छुटव छुटविले असले, तरी महाभारतीय साहित्यातल्या बुद्धीवादाच्या बुद्धीन आकर्षण भावने नाही. त्यानंतर 'श्यामजी आर्द्र', 'श्याम', 'जीवन कथ', 'निष्ठागत', 'योग्यातम' आणि 'भारतीय संस्कृती' अशी पुस्तके दोन वर्षांनी वर्तव्या कळवळा प्रसिद्ध झाली. त्यांनी 'श्यामजी आर्द्र' अतिशय आत्माबरोबर महाभारत जणू एक चतुर्कारक झाला. त्या पुस्तकांनी महाभारत गीतगोव्दा साहित्यातलीही मुक्त कंडोने खुली केली. आणि विद्यापी-विद्यापीना तर त्या पुस्तकांनी अक्षरशः वेड लावले. या पुस्तकाच्या असावधान आठ असाव्या निष्ठागत आहेत. 'भारतीय संस्कृती' च्या तीन आवृत्त्या आल्या. आणि असावधान त्या पुस्तकांच्या सहा कळवळा प्रती लवल्या. 'भारतीय संस्कृती' नंतर वेगळा सात-आठ वर्षांत त्यांनी लहान-मोठी २५-३० पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. आज महाभारत सांगेमुक्तीच्या साहित्याचा जवळ पहिल्या प्रतीचा आहे. ही गोष्ट सर्वोना माहीत आहे. यापुढे सांगेमुक्तीच्या साहित्याने महाभारतच्या

मुळे ती अहंताचा अनुभव नेह्यास नेहमीच अपुरी पडते. त्या अनुभवाभावी बुद्धीच्या पलीकडच्या शक्तीची गरज असते. ही शक्ती मागसाचा हृदयाच्या द्वारा प्रतीत होत असल्यामुळे तांत्रिक साजारेचा हृदयाची श्रद्धा केवळ मानण्यात आलेली आहे. सामाजिक कार्यासाठी देखील या श्रद्धेच्या मुख्य उपयोग होत असतो. ही श्रद्धा गौरवित जाणून आधी माही, योग्यतेने कांतीचे प्रोव्हेंट बुद्धिवाद स्वये आहेत. अशी विवेक श्रद्धा ज्या पुण्याच्या जीवनात व्यक्त होत असते, ती पुण्य समाजात नवयुगाचा प्रारंभ करतो. सामे-
 गुकींनी महागुष्टाच्या सामान्य जनतेत असे गतीत युग तुल्य केव्हाचे दिशत आहे. विदुष्याला महागुष्टाचा गांभीर्य अशा प्रकारच्या नवयुगाचा स्वयं दिशत असून त्याच्या निर्मितीची शिडो करण्याचे कार्य कोट्यवशा संख्याभावी अत्यंत जीवने व्यापले आहे. सामेगुकींनी आरव्या जीवनात कोट्यव हेच परत दैत्य व्यापिले आहे. आणि आवडी सारे साधकही त्या देवताच्या पायी साहण्याचा संकल्प केला आहे. सामुळे त्यांच्या भाव-
 सामण्याचा महागुष्टाचा अवार फाटला मिळते, महागुष्टाचा थोर पुढाण्यांनी सामेगुकींच्या या प्रचंड भावसाधकाने प्रत्यक्ष संवयनेत परिचित कवच नेह्यानी दधता वाळवली पाहिजे. आरव्या सामेगुकींनी हीच मोठ सामेगुकी शिड करून दाखवित आले.

साहित्याने जीवनाचे हृदय जाणून सांगे पाहिजे. हृदयातील आशा आणि श्रद्धा प्रफुल्लिता साध्या पाहिजेत. सगळ्या साध्या आणि सौंदर्य यांचे अवार आकर्षण वाढू लागते पाहिजे. आरव्यानी शीड, अन्वायाचा निर्माण, अद्भुतगुष्टाचा निर्माण, देव्य आणि दारिद्र्य यांचे मिळ, संसार, दुष्टगुष्टा आणि कुल्लया यांचे निपरी शोध, जीवनात निर्माण होतपाय पाहिजे. वैयक्तिक गुणव्यवस्था सामाजिक निष्ठायाचा सज्ज-
 कडीच्या हृदयात अधिक मोठक वाढता पाहिजे. साहित्याचे समाजजीवनातील हेच महत्तीय प्रयोग आहे. सामेगुकींचे साहित्य याच कळकळीने निर्माण झालेले आहे. त्यात तेवढ्याचा नेहने, कलाकाय पुरस्कर्ती, सज्ज, कलागिर्नितीच्या सहेजक जिवित्याचा अभाव इतकी पुढकट दीर्घ बुद्धिनी टीकाकायला सज्ज सावळीत, मी ते कधी नाकासले नाहीत. तथापि सामेगुकींच्या साहित्यात हृदयाची पकड नेह्याने अत्यंतिक गामथी आहे, हे कोणासाठी नाकारता येणार नाही 'वती'नी प्रस्तावना लिहिल्यातून त्यांचे विपुल जाणारी मी हृदयलिंगित करत मानते होते. त्यांच्या प्रस्तावना सध्यामान मी करत फाळत फाळत जाता. त्यामुळे महा आख्या जोपासने व साहित्याचे जे वैशिष्ट्य वाढते, ते त्या प्रस्तावनेत मोठेवयाने महागुष्टाचा निर्माण केले होते. आता दहा सतीनवर मी प्रस्तावना लिहता असताना माझ्या त्या वेळेच्या मनात बरेच कल्पनांनी आवश्यकता आहे असे मला भासत नाही. तथापि साहित्य कोणत्याही पकड वेळी अशी जाही वक्ता जाही होती. नेह्या दहा दलीच्या अनुभवाने मी मोठ जाता पूर्वेसम शिड शाली आहे. सामेगुकींच्या साहित्याने महागुष्टाच्या निवारी वगित आणि सामान्य जनतेत मी अभिकर्तीनी कांती वाढून आणली आहे, त्यावरून महागुष्टाने त्यांचे खरेच प्रगती साहिले पाहिजे.

हृदयाची कला

[illegible][illegible]

साहित्याचे प्रयोजन

मानसिकता है बहुकालसाधनात्मक दृष्टान्तों परमार्थ वेगारे अनुचित मन्त्रसाधनादि प्र
पक्षिण्य साधन्यकार आत्मैव अर्थे मन्त्रे मन्त्र-साध. आराधनं साधितं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं
मुनिभिर्वा श्रेष्ठैर्बुद्ध्या मन्त्रं विना साधयत्. साधकस्य कर्मणि विना विना बुद्ध्या बुद्ध्या
मन्त्रं विना साधयत् अथर्ववेद अथर्ववेद, तस्य साधनात् मन्त्रेणैव बुद्ध्या साधनी विना साधनी विना

[illegible]

1984

अंधकार गांधींचे अलौकिकत्व

महान गांधींचे जीवन विविध अंगांनी नटलेले असल्यामुळे त्यांच्याकडे विविध कोनांतून पाहण्याची संधी आहे. गांधीजींच्या ज्ञानात्मक आणि कित्येक आंगंते प्रचलित असलेले प्रत्येक व्यक्तिगत सु-सुनिर्मित अशा संज्ञांनी निर्माण होत राहिली आहे. जन्म-आत्म्याच्या शिक्क्याने या सगळीं संधी जगणार, असेच प्रचलित होणार आहेत. परगडीत प्रसिद्ध होणाऱ्या केवळग्रंथात 'अंधकार गांधी' या विषयावर लिहिण्याची संधी करण्यात आलेली विनंती मी आनंदाने स्वीकारित आहे.

अंधकाराचे मुख्यतः दोन प्रकार होतात. पहिला प्रकार प्रायोगिक प्रयोगांच्या सफलता येईल. शिक्क्याने त्यांच्या दुसऱ्या प्रकार मानला जातो. गांधीजींच्या लिखाणात या दोन्ही प्रकारच्या लिखाणाचा समतोल आलेला आहे. कारण गांधीजींचे व्यक्तिमत्त्व प्रायोगिकता आणि विस्तारता या दोन्ही अंगांचे प्रत्येक दुर्गम देणारे आहे.

गांधीजी हे आधुनिक काळातील अत्यंत व्यापक आणि विशाल प्रयोग करणारेही होते. ते स्वतःच्या संज्ञांचे उदात्त समजत असत- आणि त्यांची सगळी कल्पना संपूर्ण जीवनात त्यांच्या वेळी व्याख्यात करून करणारी होती. ते जीवनाच्या अतिताचे उदात्त होते. व्यक्तिमत्त्व जीवन आणि सामाजिक जीवन या भेद ते करीत नसत. व्यावहारिक जीवन आणि आदर्श जीवन हा भेदही त्यांना मीमांसा नव्हता. संसार निराळा आणि विच्छेदनीय परमार्थ निराळा, ही सद्धा कळवता त्यांना स्वीकार करण्याबाबत वाटली नाही.

समाजिय स्वतंत्रता, आर्थिक समताता, सामाजिक एकता या सोनही मूल्यंमे एकमेव केडी व एतान सामनेमे समोवन होऊ नको, अशा लोका दृढ विचार्य होता.

गांधीजींनी विचार्यीद्वारेत अत्यंतानाच जीवनाच्या अंगिन मूल्यंमे खुन सोनमेमे विनन केले होते. विनयांत शिक्षा अत्यंतानच प्रादुर्भावमे त्यांनी जीवनाच्या विविध अंगांचा पोरना कळव घेतला. आधुनिक नायिक अशा उभयविध विचारसरणींचा त्यांना परिचय आला. आधुनिकताक प्रभांनी शिक्षासाठी त्यांनी खुन केडी. या सवे विचार-मैथानांतून त्यांना जीवनमूले फिर होऊ लागली. हिंदुत्वानाच अत्यंतानवर त्यांचा रायबंदभाईडी परिचय झाला. रायबंदभाईच्या विचारांचा गांधीजींच्या जीवनावर अत्यंत मोठ परिणाम झालेला आहे. पंतु गांधीजींच्या जीवनविचाराक विचारांतला वग आकार मिळाला, तो ते दक्षिण आफ्रिकेत गेल्यानंतर. दक्षिण आफ्रिकेत गांधीजींना आरंभे कथू जीवनाचे अवतार-कायने रावते. तेव्हासमून जीवनाच्या अंगेरच्या अंगारयेत त्यांचा जीवन-विचार एकसारखा होता राहिला. जीवनाच्या प्रत्यक्ष सामनातच त्यांना जीवनाची निरनिराडी खोडी उलगडल्यानी आवश्यकता उभत आली व शिक्षात्मक विनानांतूनच त्यांचे जीवन-विचार प्रकट होत गेले. म्हणून विचारत्मक विनन हे गांधीजींचा विचारांचे एकमेव वैशिष्टय मानले पाहिजे.

ज्ञान, भावना आणि क्रिया या तीन शक्ती मिळून जीवनाचे बनवले आहे. व्यक्ति-जीवनाचा विकाससाठी अत्यंत संबंध असतो. या संबंधाचे स्वरूप समजणे हीच ज्ञानाची प्रक्रिया रावते. या संबंधाच्या गांधीजींनी 'सत्य' हा शब्द वापरलेला आहे. हा संबंध अनुभवात्मकटी उच्च प्रेमभावनेची आवश्यकता असते. गांधीजी या प्रेमभावनेला 'अहिंसा' हा शब्द सोपविलेला आहे. व्यक्तिजीवन काय, क्रिया विनजीवन काय, जीवन हे वास्तव: अत्यंत कमी-अथवा असते. या जीवनकर्तित अत्यंत वावरा असतानाच जीवनाच्या एकतामे खंड रावत खऱ्याळमे आणि प्रेमभावनेला स्वतः उच्चते करीत राहणे हा वग जीवन-मैथ होत. गांधीजींनी याच जीवनयोगाच 'सत्याग्रह-दर्शन' असे नाव दिले आहे. त्यांच्या जीवनाच्या सर्व शक्ती या सत्याग्रहजीवनाच्या समोपमान वेचलेल्या आढळतात. त्यांनी आपला आपला जीवनाचा समोपमाष्टेचे स्वरूप दिले होते. त्यांचे सर्व विचार्य या सत्याच्या प्रतीतांच्या मागेती वर्णनातच जने पावलेले आहे.

दक्षिण आफ्रिकेत प्रत्यक्ष सामाजिक एकतांतूनच गांधीजींना आरंभे सत्याग्रहदर्शन लागले. स्वतः आणि डॉक्टरी या दोन प्रतीतांचे लेखकांचा त्यांच्या जीवनावर उच्चत परिणाम होऊन समोपमाचे स्वरूप स्वतःचे त्यांना उभयले. अमेरिकन तत्त्वविचारक थोरो याचाही सत्याग्रह-विचारांत चार मोठे वाटा आहे. गांधीजींनी आवश्यक 'अत्यंत' व आवश्यक जीवनावर कसकसे संस्कार होत गेले व आपली जीवनकडी कडी फिर होत गेली, नाचे उभय विनन केलेले आढळते. दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रह-सामनात त्यांना आलेले विविध अनुभव यांचे विनन व त्यांच्या विचारांचा झालेला विविध प्रकारचा विकास यांचे

[illegible][illegible]

2459

अर्थशास्त्र की अनर्थशास्त्र ?

जॉन रस्किन यांच्या *Unto This Last* या ग्रंथाचा अनुसार मगरी भारता प्रसिद्ध करून मुख्य राष्ट्रीय ग्रंथमालेने महाराष्ट्र-राज्यात एका वाढुमोठे ग्रंथाची भर घावणी आहे. या अनुवादाचे काम आचार्य जावडेकरांच्या अविद्या पंडिताने केले असल्यामुळे ते अगदी प्रमाणभूत झाले आहे हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. रस्किनचे ग्रंथ विद्यापीठांतून नेहमीच खपले जातात. ग्रंथाचे मूळी विद्यापीठाच्या 'पेट्र आर्ट्स' परीक्षेसाठी सदर ग्रंथ लाविलेला आहे. रस्किनची विचारसरणी तात्त्विकदृष्ट्या गहन आणि भावसरणी प्रौढ असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांचे ग्रंथ आकर्षक करण्यास बरेच अवघड वाटतात असा नेहमी अनुभव आहे. महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांची या अनुवादामुळे विशेष होम झाली आहे व ते तिच्या अत्यंत उपयोग करून घेतील अशी अपेक्षा आहे. या अनुवादाचा आचार्य जावडेकरांनी श्री विद्वत् प्रस्तावना दिलेली आहे ती या पुस्तकाले नृत्न वाटणारा रंगीत झाले. या प्रस्तावनेत रस्किनच्या तारिखिक विचारांचा अतिशय सुबोध भाषेत उल्लेख करण्यात आला असून जीवनासंबंधी त्यांचे जे मतत्वाचे सिद्धांत आहेत त्यांचा स्पष्ट उल्लेख करण्यात आला आहे. यामुळे रस्किनची योग्यता समजण्याचा हा प्रस्तावनेचा फार चांगला उपयोग होणार आहे.

आध्यात्मिक दृष्टीने जीवनाचा विचार :

कार्मर्शल आणि रस्किन हे दोन ग्रंथकार आध्यात्मिक दृष्टीने जीवनाचा विचार करणारे असल्यामुळे भारतीय संस्कृतीच्या अन्वयावधाना नेहमीच आदरणीय वाटतात.

आचार्य जावडेकरांचे 'आधुनिक भारत' *

‘सांख्यिक योग्य’ या अभिमत योग्याचे योग्यता आनामि समष्टेकर यांना मतामध्यास परिचय केलेले योग्याची आवश्यकता नाहीं. ‘हिंदी मजदूरगणने व्यवस्था’, ‘गवर्णी ती आत्म-परिचय’, ‘राज्यशास्त्र-तीर्थांश’ इत्यादी ग्रंथांचे कर्ते, शिल्पक मजदूरगणनेच्या ताल एवढाच, आर्यशास्त्र या संस्काराने या विषयांचे अभ्यसक, असलेलेच युगातीत राष्ट्रीय संघटना केवळी सदृशमांचे प्रभावक, ‘सिद्धिप्रिया’ मासिकज्ञान भाषांची आणि महासमृद्ध मजदूरगणाची शिक्षणपूर्ण शिक्षिता इत्यादी मतामध्यास, आणि ‘मजदूरगण-संस्कृती’ या राष्ट्रीय संघटनेच्या कार्यक्रमांना प्रत्यक्ष कारणाच्या प्रभावमांचे संस्कारक जसा विविध योग्यांनी त्यांना अधिकृत मजदूरगणने प्रभाव परिचय केलेल्याच होते. भारतीय संस्कृतीच्या आनीत प्रेरणेने त्यांनी योग्य जगण्याचे योग्य समुह, सांख्यिक सुयोग्य संस्कृतीच्या प्रदुष्टक याचे योग्यांच्या त्यांनी दीर्घ काल व्यासंग केला आहे.

[illegible]

* पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

कठना निर्माण होण्याची भीती रहान नाही. अशी एक समझबूझी आचार्य आशंकेमंती आरब्हा माळगाण्याच्या गीतंमिळ सर्वत्र वापरलेली आहे.

‘आधुनिक भारत’ या संस्थान इ. स. १८१८ सालापासून आजगायावयाचा सहाशे सुमारे सव्वीस वर्षांचा भारतीय इतिहास विचरिला आहे. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस भारतीय संस्कृतीचा युरोपीय संस्कृतीपुढे खपण्या काळ होता आलाही. भारतीय समाज-आगळाची येथे एकापासून एक युरोपीय संस्कृतीच्या रेखाण्याची कोसळण पडली. आरंभिक तमास अठ्ठाव्या शूड भवला. प्राचीन काळासमूह नाट्य आणव्या या विद्यास समाजाची अशी अवस्था का होती, या युरोपीय संस्कृतीने त्यावेळर यवानी आक्रमण केले, त्या संस्कृतीचे अंभी कोनते तिरौप आक्रमण गुण होते, भारतीय संस्कृतीची समीप्याने आणि युरोपीय संस्कृतीची आक्रिय्याने कोसकोसणी होती एखादी प्रजाचा विचार करुन भारतीय पुढाच्याची कोसकोसणी शिक्षान धोकुन काटिने आणि या विद्यांनांच्या अस्वाभाव त्यांची कोसकोसया नाट्यली हाती येतया, त्यात कया कया परिणामी होता होती, आणि आजच्या पर्यंत भारतीय संस्कृतीची शक्तिव्याने कोसणी निर्माण होती आहेन आणि युरोपीय संस्कृतीची समीप्याने कोसणी उजवी होती आहेन या विषयाचा भारतीय उल्लासिक खबेदार आणि साबार कथा या संगत प्रयत्न मांडण्यात येत आहे, असे मानण्यास काहीच बाधा नाही.

भारतीय समाजावर आक्रमण करणाऱ्या राजवत्यांच्या आणि सुलह्यांना या आक्रमणातूनच पुढे मागे सरावे भारतीय राष्ट्र निर्माण होण्याविषय सततच नाही थाची कल्पना होती. त्याचप्रमाणे या आक्रमणांच्या विरोधका समाजात पुढाच्यासाठी या आक्रमणातूनच आपण स्वामी राष्ट्राच्या नाविकेत पुढा करीत येऊन राहिल तिरौ असा विचार उदय होत होता, ती एक विचारसरण उदया आले. ब्रिटिशांना आदरत विचारांच पराक्रमाची कोस दिसत होती, तर भारतीयता आदरता पराक्रमाचा विचारांचे संदीपत यादविले असल्याचा प्रत्यक्ष वेत होता. गेल्या सव्वीस वर्षांचा इतिहास खपणे या परतच विरोधी पक्षांना दिशेनेका एकाच दृष्ट्याची परिणामी शक्यतायच तरकन नाही. अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकातील युरोपीय संस्कृतीचे सामर्थ्य निघ्या विजयान आणि आर्थिक आक्रमणसर्वात होते. या आक्रमणसर्वासाठी युरोपाचे सत्तेद संघटना हज्याचे मात पैदा केले आणि संतापयथेची सज्ज केली. भारतीय समाज त्यांठी विजयान आणि सामाजिक संघटनांच्या विरोध मागे पडतच होता.

युरोपीय संस्कृतीपासून विजय आणि संघटनाक्रमण यांचे धोरे वेळून आपण आरंभी सुकता कथन केऊ मऊ अशी आत्मसंकीर्ण राहिल्या एकादीन विद्यांची कल्पना होती. या काळात आपण येथेच आहोत, यथे कळ जसे ब्रिटिश कोसली त्या वेळी ओळख असत. त्यामुळे ब्रिटिशांच्या सहकार्यानेच आपण उदारपोक शेतक, अदी कल्पना त्यांठी

[illegible][illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

गुरू अथवा पण यांच्यासाठी मनोदेवता गुंथझून ठेवून वागणे व त्यांत परमशांती उपभोगणे हे मनुष्यांना शक्य आहे काय ? तसे त्यांनी काय यातून त्यांची उजवी आहे काय ? सत्याग्रह व अहिंसक क्रांती यांचा हा आधार होऊ शकेल काय ? मला वाटते, शास्त्राची, गुरूची अथवा पणांची आशा हीच अंतिम निष्ठा समजण्यात हिंसा आहे. यांतून सत्याग्रह निर्माण होऊ शकणार नाही. सर्व धर्मींचा अन्वयात या कुत्तूतूनच झालेला आहे. अर्थात सत्याग्रहाचा आधार प्रत्येकाची मनोदेवता हाच अगला पाहिजे. अराज्यवाद, आत्मगत्ता हाच या सत्तागद्दी वृत्तीचा तर्कसुद्ध निष्कर्ष आहे. तसेच गुरू, शास्त्रे अथवा पण यांच्या निष्ठेला अंतिम स्थान देण्याचा तर्कसुद्ध निष्कर्ष 'सर्वेकम राजसत्ता' (Totalitarian State) हाच होऊ शकतो. लोकसत्ता ही एक मक्कटी अवस्था आहे. बहुमताने आशा-पाजन व मनोदेवतेपरील आंतरनिष्ठा, यांचा समन्वय करण्याचा तो एक प्रयत्न आहे. पण लोकसत्तेचा हा उपाय समाजाच्या सर्व अवस्थांत व्यवहार्य असत नाही. समाजात सदांभीष कांतिकाळात हा समन्वय साधणे अशक्य बनते. अशा वेळी 'सर्वेकम राजसत्ता' व 'अराजक आत्मसत्ता' असे दोन पर्याय निर्माण होतात. मानवी जीवनाचे हे दोन भेद आहेत. 'वास्तववाद' व 'आदर्शवाद' यांचा उगमही असाच होत असतो. त्यांपैकी कोणत्याही एकाच्या आधारे मानवसमाजाच्या जीवनाचे प्रश्न सुटू शकणार नाहीत. हे जाणूनच पूर्वीच्या स्मृतिकारांनी समाजधात्येला राजधर्मी व यतिधर्मी या दोघांनी आवश्यकता प्रत्यवाद्वी. राजधर्माची वाद होऊन आजचे समाजवादी कांतिशास्त्र झगत आहे. समाजाचा निर्बाड कोणत्याही एकावर होणार नाही, हे जाणून असल्याच्या स्मृतिकारांनी समाजवाद व सत्याग्रह यांचा समन्वय केला पाहिजे, असा मार्ग सिद्धांत आहे. परंतुत पुस्तक वाचून माझे हे मत आवेकून हटू लागे आहे. म. गांधी आपल्या सर्व व्यवहारांत वास्तववादी भौतिक अंगाशी समन्वय अथवा तटजोड करून वागत असल्यात, पण त्यांनी तात्त्विक किंवा शास्त्रीय मार्गांला ते करीत नाहीत. यामुळे त्यांच्या अनुयायांना सुगवनीत झींच अंतिम निष्ठा ठेवून वागण्याची सवय लागते. यामुळे गूढता येते, सर्वेकम राजसत्तेकडे प्रवृत्ती वाढते व या सर्वेकम राजसत्तेला विशिष्ट परिस्थितीत प्रविगामी स्वरूप घेण्यासाठी घोका खचवत होते. अशा अमरमेत आक्रम आज आहे. आमच्या सामाजिक मतावर आधुनिक व्यक्तिवाद व लोकसत्ताक मरकुरी यंत्रि संस्कार पुरेते झालेले नसल्याने हा घोका अधिकच वाटला आहे. आपली पुढीत प्रगती होण्याच्या दृष्टीने सत्याग्रह व समाजवाद या शास्त्रांचे अधिक विशाल शान होणे, आज अशक्य झाले आहे. ही मागणी पुरविणारे शास्त्रीय विचार निर्माण झाले नाहीत तर आमची प्रगती वेगून राहणार आहे. केवळ गुगवनीती व पक्षनिष्ठा यांचेर हा गाढा पुढे जाणार नाही. कदाचित तो अहून वतेल अथवा एकाद्या मोल खडुयात जाऊन पडेल. असे. कळावे लोभ असावा ही वि.

आपला,
शं. द. जावडेकर.

आचार्य जावडेकरांचा सत्याग्रही समाजवाद'

आचार्यजील तत्त्वज्ञ

आचार्य जावडेकर यांनी भूमिका इतिहासकारांनी जपला फेराळ तत्त्वज्ञानाची नाही. भारतीय स्वातंत्र्याच्या राष्ट्रीय चरणांनी ते सदांच वाळण्यापासून वाचवत राखले आहेत. शिक्षण त्यांनी सामाजिक प्रगतीचा साधक बनविला. त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्याच्या सर्वांगीण वाळकट्यांचा ते पुष्कार करत आले आहेत. सामाजिक सुधारकांमध्ये भारतीय स्वातंत्र्या यांना त्यांनी कधी परस्पर विरोध मानला नाही. उलट, ह्या क्षेत्राी मोठी परस्परमहत्त्व आहे. अशाच त्यांनी स्वतःची वाळण्यापासून निवृत्ती केली. तथापि परतून राष्ट्रीय संजीवन यातूनच प्राप्तीनेच होऊ शकते ह्या त्यांचा दृढ विश्वास होता. अमुळे सामाजिक सुधारणेच्या लढ्यात आमहाने ते राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या मुख्य लढ्यालाच कधीही पराङ्मुख झाले नाहीत.

गोपीबुलांच्या प्रारंभी त्यांनी सामाजिक जीवनात सदांच प्रवेश केला, तोपर्यंत त्यांनी विचाराधनाच साद होती. या विचाराधनात त्यांच्यावर किडक आणि आनखर या दोघांचेही सामोरेच संस्कार झालेले होते. त्यामुळे गोपीबुलांच्या रचनातही त्यांनी पूर्णपणे अजिबादी होती. ते सदांच अस्पृश्यता व सामंजस्य या विषयांचे अन्वयिक असतानाही, त्यांनी समाजवाद व रक्षित राज्यांसाठी यांचा अन्वय प्रारंभिकता होताच, जम त्यांच्या कुराआत वस्त्र-धनाचीही आवाज असल्यामुळे, त्यांनी असल्या महात्मांच्याशी आपलाच पीरस्व व सामंजस्य तत्त्वज्ञानाचा अन्वय आरंभिलेला होता. तत्त्वज्ञानाच्या पैठकीतून सामाजिक जीवनाच्या सवे व्यवहारांचे प्रत्यक्ष कारणाची वाचता या अन्वयकायस्थितीमुळे त्यांना सहजच समजली.

* 'आधुनिक भारत' ह्या मेषाच्या सुधारक वादविरोधात मुख्यत्वा आचार्यजींचा वस्तुत्व.

परिचयानुसार त्यांच्या शिक्षणवर्षात त्यांनी गांधीपुस्तकाच्या आधारेची नव्याप्राध्याप्या राजकीय व वैयक्तिक जीवनाला प्रवेश केल्यामुळे महाप्राध्यापक तबाने कार्यकर्त्यांमध्ये आणि वैचारिक उच्चवर्गात निर्माण झालेले संवेदन, अस्मानत आणि पुनर्जातीय संवादून या तीन मार्गांनी त्यांनी आपले वैयक्तिक सन्निर्वाहार्थ कार्य संपन्नता प्राप्त केले. १९३०, १९३२ व १९४२ च्या स्वातंत्र्याच्या वादग्रस्त कळ्यांमध्ये त्यांनी वेगवेगळी भोवळा, अशा रीतीने त्यांनी त्यांच्या विचाराना आत्मगर्वाचे बोध पाटनजरी दिलेले आहे. अखंडकारितेच्या आधारे उच्चप्राध्याप्येने त्यांनी अखंडता विचारगळ्या काळात जीवने काढावयाची व पुनरुत्था आत्मगर्वात एका अखंडत विचारगळ्या त्यांनी जातीयगर्वा आख्या मुद्राना एका राह्यागळ्या वेतले. यापुढे आख्या जीवनेगळ्या राह्यागळे हा स रीतीत जीवनेगळ्या क रित्या आहे.

[illegible]

सप्तमः सर्गः

[illegible]

झाले त्यांनी आरभी स्फूर्ती अद्यावधार्थाने मिळविची होती असे दिवून येते. या अध्यात्माला रुढ विज्ञानाच्या पंगडाले कल्पनांनी त्यांनी 'कर्मयोगी अध्यात्म' असे सुदान नवीन नाव दिले. या कर्मयोगी अध्यात्माची योग्य चिंतित्वा आचार्य जावडेकरांनी आपल्या ग्रंथात जागोजाग केली आहे. व्यक्तीने स्वतःच्या बुद्ध्यात वा शिक्षणात मग्न न रहाता, समाज-विकासाच्या कार्यात आरंभे व्यक्तिच विरूत टाकले पाहिजे आणि त्यानुसार आपले व्यापक व्यक्तिच निर्माण केले पाहिजे हा या कर्मयोगी अध्यात्माचा मुख्य संदेश आहे. हे अध्यात्म बुद्धेप्रधानाच्या योगी नाही. फक्त बुद्धीचा विकास केवळ तर्कशास्त्रीने होत नाही, त्यासाठी भावबुद्धीची आवश्यकता असते. एवढेच या अध्यात्माचे भूषण आहे. सामाजिक समोचा सर्वोपयोगी विकास हे या कर्मयोगी अध्यात्माने एकमेव साधन मानले आहे आणि या साधनासाठी समाजाने अविकाशिक मुक्त साधनांचा स्वीकार केला पाहिजे, असा या अध्यात्माचाच विचार करता येतो आहे. आचार्य जावडेकरांनी आपल्या राष्ट्रवादाला कर्मयोगी अध्यात्माचा आधार दिवण्यामुळे तो राष्ट्रवाद समाजवादाला दिशेकडे स्वाभाविकच वळला आहे.

भारतीय राष्ट्रवादी प्रेरणा भारतीय जनतेच्या उद्धाराची असल्यामुळे वैयक्तिक राष्ट्रवादाला विरुद्ध स्वयं लक्षणे द्यायचे नाही असा आचार्य जावडेकरांचा मुख्य सिद्धान्त आहे. भारतीय रचनांच्याच्या इतिहासाकडे पाहिले असा हा त्यांचा सिद्धान्त सामान्यतः बरोबर ठरला आहे असे म्हणायला हरकत नाही. कोणताही वाद सामान्य जनतेसमोर दूर गेला तर तो संघर्षात विरुद्ध होतो. सामान्य जनतेच्या जीवनासाठी साधन साधनास कोणताही वैचारिक पंगड असा मुक्त शास्त्रान्वेषण करता येतो. राष्ट्रवाद विरुद्ध झाला असता त्याच्या फॅसिझमचे स्वरूप कोणते हे आरंभ मुक्तच पाहिले आहे. या फॅसिझमसाठी अध्यात्मवादाचे मोठे आकर्षण असते ही गोष्ट कोटी नाही. पण फॅसिझमची ही विज्ञानी जनताद्रोहात्मकेच निर्माण होत असते हेही आता उघड झाले आहे. आचार्य जावडेकर यांचा आध्यात्मिक राष्ट्रवाद जनतानिष्ठ राहिल्यामुळे त्याचा समाजवादालाच मगुर स्वरूप लाभले आहे.

समाजवाद आणि सत्याग्रह

राष्ट्रवाद आणि समाजवाद यांच्या परस्परसंघर्षांचा विचार आचार्य जावडेकर यांनी असहकर-युगाच्या पारंपरीक झालेला आढळतो. किंबहुना गांधींच्या सत्याग्रह-तत्त्वज्ञानाचा तात्त्विक स्वीकार कल्पारूपीच आचार्य जावडेकर यांनी समाजवादाला स्वीकार केला होता. आचार्य 'सामाजिकशास्त्र परिचय' नावाच्या पहिल्या मोठ्या ग्रंथात त्यांनी समाजवादाला विरुद्धीचा पंगड विचित्र केलेले आढळते. त्यानंतर त्यांनी महात्मा गांधींच्या सत्याग्रह तत्त्वज्ञानाचा पूर्ण विचारांनी स्वीकार केला आणि तेव्हापासून सत्याग्रही समाजवादालाच आपले नवे तत्त्वज्ञान ते पसरवीत आले आहेत.

पहिल्या महायुद्धानंतर हिंदुस्थानात गांधीवाद आणि मार्क्सवाद हे दोन नवे विचार-संप्रदाय परस्परसंघर्षी झगडत आले आहेत. त्या दोन्हीही विचारांचा समन्वय इष्ट आणि शक्य

आहे अशी आचार्य जायदेकरांची दृष्ट अक्षा आहे. भारतात विकसित होत आलेल्या आधुनिक राष्ट्रवादाचे सत्याग्रही समाजवाद हे परिणाम फळ आहे असे त्यांचे ठाम मत आहे. स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर भारतीय जनतेची सर्वोपेक्ष विकासाची वेळवळ समाजवादी समाजवादाला दिशेनेच होते राहिल असा त्यांचा विश्वास आहे. समाजवादी समाजवादाला विद्रोहाचे आचार्य जायदेकर यांनी मोठी दाने सारे केले व त्यांच्या निष्कर्षां आधुनिक भारताच्या नव्या आठुसोत युगवर्णने पुन्हा एकदा मांडण्यात आला आहे. हे सर्व विवेचन मौलिक विचाराने भरलेले आहे असा माझा अभिप्राय झाला आहे. महात्मा गांधींच्या मृत्यूनंतर गांधीवादी विचाराने सामर्थ्य कोरवे की काय अशी एक भीती उत्पन्न झाली होती. निष्क्रियता आणि सांप्रदायिकता यांनी बहुतेक गांधीवादी सामर्थ्याचे हिसाव होते. परंतु विद्रोहाचींच्या रूपाने भारतात समाजवादाचे अग्रेसर मार्गदलाचे नवे तेंडणी स्वल्प प्रकट होऊ लागले आहे. आणि समाजवादी विचार समाजवादाचे तत्त्व आधुनिक आधुनिकतात एक आगमन आहे. यामुळे भारतात या युद्धाच्या फाळना आचार्य जायदेकर यांच्यात त्यानंमार्गे समाजवादी समाजवादाला प्रत्यक्षगळी जवळून परिचित होत आला आहे असे मलाही वाटते.

म. गांधींचे समाजवादाचे तत्त्वज्ञान अहिंसाक समाजवादाच्या निर्मितीसाठी पुढे आणले आहे. त्यांनी दृष्टी पारंपरिक नाही, ऐतिह्य आहे. समाजवादा हा संव्यासपूर्ण नसून तो प्रत्यक्ष सामाजिक कर्मयोगच आहे. त्याची बैठक संकुचित राष्ट्रवादाची नाही. ती विवेकमानवाचे एकत्र मानवारा न त्यासाठी सामाजिक जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात समाजीक प्रस्थापना करणारा मानवतावादी विचार आहे. यामुळे मानवमानसंगळे वेळ पाळणाऱ्या सर्व संस्कारांचा त्याला निरास करतावयाचा आहे. राजकीय वास्तव्य, आर्थिक विपत्ती आणि सांस्कृतिक वेळ फुटला यांचा सामाजिक जीवनातून संपूर्ण विवेक वेळवशासन अहिंसेक समाजवादी निर्मिती होणार नाही. अहिंसेक समाजवादिनि शिवा मार्गहील हे अजूनही दूर कल्पनासाठी समाजवादी तरतुजांना मोठमोठ्या सामाजिक वाजवली हानी प्याव्या लागतील.

म. गांधींचा अहिंसा-मार्ग

म. गांधींनी भारतात समाजवादाचा जो मार्ग सोतम वाटविला त्याचे स्वल्प त्यांनी स्वतःच उगून घेतले होते. ते अहिंसा मार्गचे संपूर्ण पुस्तक असावे तरी त्यांनी भारतीय जनतेचे ऐतिह्य अहिंसा मार्ग, आनीय ऐतय आणि स्वातंत्र्याची या दोन क्षेत्रांपुढाचे प्रारंभी नमोदित केलेला होता. 'Hinduism and Non-violence' या मध्यवर्त- त्याची १९२५ साली आवल्या 'वेग इंडिया' या पत्रात लिहिलेल्या त्यांनी पुढील उद्गार काढले आहेत-

But I have never presented to India that extreme form of Non-Violence, if only because I do not regard myself fit

enough to redeliver that ancient message. "Though my intellect has fully understood and grasped it, it has not as yet become part of my whole being. My strength lies in my asking people to do nothing that I have not tried repeatedly in my own life. I am then asking my countrymen today to adopt non-violence as their final creed; only for the purpose of regulating the relations between the different races, and for the purpose of attaining Swaraj. Hindus and Mussalmans, Christians, Sikhs and Parsis must not settle their differences by resort to violence, and the means for the attainment of Swaraj must be non-violent. This I venture to place before India not as a weapon of the weak but of the strong.

गंधीजींचा सामाजिक अहिंसा मार्ग कलाकामांचे विकसित होणे येणेच्या वादळाला. आत्मकल्याणाचे विशेषकर्ते युद्ध परंपरेने म्हणून आणणे हे त्या मार्गाचे मुख्य गुण म्हणून कायम राहिले असले, तरी विशेषकर्ते ठेवण्याच्या संस्थान बळकट झाल्या हिमुत केले. पद्धिच्या महायुद्धाच्या वेळी रोमानी त्यांची युद्धाच्या युद्ध सत्तासंगी होती. युद्धाच्या महायुद्धाच्या वेळी रोमानी ही संपूर्ण असहकाराची कल्पना आणि युद्धाच्या सत्तासंगी प्रकारे स्वीकार करू नये, सर्व प्रकारच्या युद्धांशी भारताचे (भारताचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या राष्ट्रीय संघाने) कायमचा असहकार पुढागता अशी प्रारंभिक अहिंसेची शाखा हे प्रसिद्ध आहे. परंतु या त्यांच्या व्यक्तिगत विकासामेथर त्यांचे अनुयायी देखील सांगू शकते नाहीत. आणि त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्याच्या अंगरेजच्या लष्करात गांधीजींनी युद्ध अहिंसा अंगरेज आचरिता आली नाही. स्वातंत्र्याच्यासाठी साधन म्हणून राष्ट्रीय संघाने स्वीकारलेल्या शांतताप्रधान मार्गाची उपयोग अहिंसासंगी म्हणून नव्हे तर सत्तासंगी स्वयंदाय मोरम म्हणूनच स्वीकारलेल्या दिसते. तथापि भारतीय स्वातंत्र्यसंगीत्याचे नेहून अंगरेजसंगी महायुद्ध गांधी यांच्या क्रांतीच संपले व ते स्वतः युद्ध अहिंसेचे निहायन उपायक असल्यामुळे त्यांच्या पुण्याईच्या लाभ भारतीय जनतेच्या शाखा. 'Satyagraha never fails,' 'One perfect Satyagrahi is enough to indicate truth.' हे गांधींचे म्हणणे भारतीय संगीतापुरातन साथे दुरते.

जातीय ऐक्यासंगी गांधीजींच्या अहिंसा-मार्गाचे अनुसरण भारतीय जनतेकडून होण्या प्रमाणपर होऊ शकले नाही. सत्तासंगी जनतेचा भयंकरविषा, शिच्यागील राजकीय जाणतीचा अभाव, वैचारिक जिज्ञासाचा नागवदेवता या दोघांच्या सुरेखा निचम न शक्यामुळे जातीय ऐक्याची प्रत्यागता न होता संक्षिप्त स्वयंदायची योजना राष्ट्रीय संघाच्या पुढागतांना अगणिक होऊन स्वातंत्र्याची लागली. या अवयवाची जबाबदारी सुसलमान जनतेप्रमाणे हिंदुजनतेवरही आले. हिंदूंनी जनिमंस्या, त्यांच्यानगील असहकाराची कल्पना,

मोडरनायकता फुलता आणि कुनवीयतासुद्धा अशाकाय या दोन्हांतुळे भारतीय राष्ट्रीयत्व अर्थात राष्ट्र धडके नाही. विविध सुधारकांनी भारतीय राष्ट्रीयतेचा हा दुर्बलपणा वाढ-
विण्याचा प्रयत्न केला आणि जर्मनीसाठी पुढाऱ्यांना हाताशी घेऊन त्यांनी भारतीय राष्ट्र-
वादाला सामर्थ्य प्रदान करायला कसून प्रयत्न केला. या सर्व परिस्थितीतुळे गांधीजींचा सर्व क्षेत्रांत सामाजिक दृष्ट्या मोठे यश मिळू शकले नाही. तथापी गांधीजींनी हिंदु-मुस्लिम एकताच्या प्रयत्नांसाठी आत्मगत परिश्रम केले आणि आपल्या अहिंसा-
धर्माचे आत्मगत कर्तव्य त्यांनी आत्म वेगळी धडकी दिले. यामुळे गांधींच्या जीवनात त्यांचा स्वाभुव्या तशी आत्म अहिंसाधर्माची कशी रोडवण नाही, असेच म्हणजे योग्य. यामुल्लेख यशस्व्या आचार्य कल्याण आजी असेही तर तो ऐतिहासिक परिणाम मानावा लागेल.

दंडसंस्था आणि अहिंसा

पुढील सद्येने निश्चल स्थिति आपल्या सत्संग्यांचा प्राप्ती करीत असून त्यांनी याचा एक व्यवहार्य आदर्श गांधीजींच्या व्यवसायातुळे जगातुळे जाण आहे यात संका नाही. गांधीजींनी कांनिशास्त्रीतील ही महत्त्वाची भर घडवली लागेल. तथापी सत्संग्यांच्या आत्मगत परिस्थितीत संशय सैव्य न द्याऊनच राष्ट्रीय सरकार कसे कायलेला संकेत याचा अर्थ सत्संग्यांमध्ये—तत्त्वज्ञानाने असापी दाल्लितेच नाही. यामुळे गांधींचा भारतातील राष्ट्रीय सरकारच्या आचारकाच जावे लागून आहे. आचार्य आर्जेकरांचे गांधी म्हणजे असे आहे की, आजच्या स्थिति सत्संग्यांनी त्यांच्या राष्ट्रीय सरकार हाती नेता येणार नाही. त्यांनी जमलेला जाऊन सत्संग्यां—तत्त्वज्ञानाना प्रचार कराय आणि जमलेले दैर्घ्येन प्रभा हाती घेऊन ते अहिंसाधर्माने रोडविण्याची साधना कराय. भारतातील राष्ट्रीय सरकार लोकशाही समाजवादी तत्त्वज्ञान मानवाच्यांच्या हाती असणे म्हणजे या सरकारची पुराणी अहिंसेच्या दिशेने होत राहिल. राज्यसंस्था ही देशसंस्था असल्यामुळे तिला अहिंसक स्वरूप पावल्याचे म्हणजे तिचे संपूर्ण विगर्जन करायलाच. सत्संग्यां—तत्त्वज्ञान हे या अर्थाने असावयाची आहे. हा असावयाच म्हणजेच गांधींचे राजसंग्य होय. परंतु या राजसंग्याच्या असावकडे जाण्यासाठी काही टप्पे साधावे लागतील.

पुढील सत्संग्यांच्या सत्संगी राजसंग्याची अहिंसेच असेल आहे. त्यांच्यातही लोकशाही सत्संग्य हे अहिंसा धर्माचा अधिक पोषक आहे. आचार्याने भोडवण्याची प्रधान लोकशाहीपेक्षा समाजवादी लोकशाही ही समाजाच्या अधिक अधिकतेकडे नेणारी ठरेल. म्हणून आजच्या स्थिति भारताचे वराडारी राजसंगी अथवा लोकशाही समाजवाद हे असेल पाहिजे असे आचार्य आर्जेकरांनी या संघात लोकशाही प्रतिपादिले आहे. मात्र या समाजवादी विचाराने सत्संग्यां—तत्त्वज्ञानाने अंततः प्रेरित मान्य केले पाहिजे व आपला सर्व व्यवहार करीत असता अधिकाधिक अहिंसा धर्माचा आचार केला पाहिजे असे त्यांचे आग्रहाचे म्हणणे आहे. समाजवादाच्या सत्संग्यांचे अनुयायिन्व करायला लागणे हे

गांधीवादाने यापुढील नियोजित कार्य समजले पाहिजे, असा आचार्य जावडेकर यांचा निश्चित निष्कर्ष आहे. हे कार्य गांधीवादाने असेल तर गांधीवादाने समाजाशी विरोध सोडून दिव्य पाहिजे व राज्यसंस्थेचा सर्व व्यवहार समाजाशी विचारकांच्या हाती सोपविण्यास तयार झाले पाहिजे असे जावडेकरांचे म्हणणे आहे. सामान्यतः जावडेकरांचे हे निष्कर्ष निरनिराडे आहेत असे मते मत्त झाले आहे. राज्यसंस्था चालविणाऱ्यांनी आरम गांधीवादी आर्गुमेंट हे म्हणण्याने विचारांचा गोष्ट झाले आहे व दौंगाला उत्तेजन येत आहे. त्यावेळा राज्यवादाने त्यांनी आरम समाजाशी आर्गुमेंट असे म्हणण्यास प्रारंभ करावा म्हणजे तरफाड्या सुद्धा सोडून आणि व्यवहारी निर्मळ होईल.

लोकशाही समाजवाद

आशियातील जनतेचे प्रथम लोकशाही समाजवादाच्या स्वीकाराशिवाय सुटणार नाहीत ही गोष्ट आता सर्वत्र विचारवेत्तांना मान्य होत चालली आहे. आशियातील जुन्या समाजसंस्था सर्वत्र कोसळत आहेत. नवी समवेत आचारवेळी मानवतावादी संस्कृती आशियात निर्माण होण्यानेच जगातील सुडसंस्था विराम पावू शकेल. भारत आणि पाकिस्तान या देशातील राष्ट्रांतील जनतेचे प्रथम लोकशाही समाजवादाच्या स्वीकारानेच सुटणार आहेत. संकुचित जातीयवादी पुढारीपणाने हिंदूंचे काय किंवा मुसलमानांचे काय कोणतेच प्रथम कायमचे सुटणार नाहीत. म्हणून भारताने लोकशाही समाजवादाच्या स्वीकार केला तर त्याचा पाकिस्तानवरही असुरकुट परिणाम शास्त्राशिवान राहणार नाही. पाकिस्तानातही जातीयवादी पुढारीपण मागे पडून लोकशाही समाजवादी पुढारीपण निर्माण होण्याची आवश्यकता आणि शक्यता आहे. असे शास्त्राने व भारत आणि पाकिस्तान यांचे पुन्हा मैत्रीचे संबंध निर्माण शास्त्राशिवान राहणार नाहीत.

जवाहरलाल, जयप्रकाश आणि विनोबाजी

समाजात गांधींनी निर्माण केलेली सामाजिक व्यंघे मानवाला नव्या सुरात नेण्यास समर्थ ठरतात आहेत, यात शंका नाही. मात्र त्यासाठी गांधीजींच्या प्रमाणेच स्वतंत्र विचार करणारे व जातेच्या गेजच्या प्रभावी समर्थ होणारे नवे कार्यकर्ते निर्माण व्हावयाचे पाहिजेत विचारांचे संप्रदाय बनले म्हणजे त्यांचे सामर्थ्य क्षीण होते आणि कर्मठपणाच्या नाभी लपून समाजाची हाती करण्यासाठी ते तारणीभूत होतात असा जगाचा इतिहास आहे. गांधीवादाच्या व कर्मठपणाच्या आरतीतून गांधींचा विचार लुप्त झालेला असा आशा पूर्वक विनोबाजींच्या अन्तीकडच्या तेजस्वी चळवळीने निर्माण झाल्या आहेत. जवाहरलाल, जयप्रकाश आणि विनोबाजी यांचे सहकार्य झाले तर आचार्य जावडेकर म्हणतात त्याप्रमाणे भारतात समाजाशी समाजवादाशी प्रतिष्ठापना शास्त्राशिवान राहणार नाही, असा मला भ्रमसा वाटतो.

महाराष्ट्राचा मार्गदर्शक गेला !

आचार्य जावडेकरांची प्रकृती गेल्या वर्षी इतकी चांगली झाली होती की ते पुण्यास आले असता परंपरागम्यांच्या गोंगरावर चढून जाऊ लागले होते. यामुळे इतक्या लीकत त्यांच्या देख काळाच्या ब्रीडात पडेल असे मध्य वाटले नव्हते. तथापि या वर्षी गणेशोत्सवाचे सुमारास आचार्यांना ३-४ दिवस न्युनोनिषाचा ताप आला व त्याने हृदयावरही बराच परिणाम होऊन त्यांना अत्यंत क्षीणता आली. अधिक उबनारासाठी त्यांना ता. ३० नोव्हेंबर रोजी पुण्यात आगण्यात आले. पण पुण्यात आगल्यावर त्यांना पुनः न्युनोनिषाचा ताप आला व आधुनिक सर्व उपचार करून देखील त्यांना बरे वाटले नाही. पुण्यात आगल्यावरही डॉक्टर-मॅडर्डीना प्रथम काही दिवस आशा वाटत होती, पण ती देखील पुढे नाहीशी झाली. आणि आचार्य महाराष्ट्राचा कायमचे अंतरले !

आचार्य जावडेकर हे स्वभावाने चिंतनशील वृत्तीचे पुरुष होते. नैसर्गिक विश्वात ते सदैव विहार करीत असत. भारतीय स्वातंत्र्याच्या राजकारणाचा त्यांना मुख्य ध्यास होता. तथापी त्यांच्या विचारांची वेळूक अत्यंत व्यापक होती. जीवनाचा भौतिक आणि आध्यात्मिक, वैदिक आणि भावनार्थक अशा विविध बाहुंनी ते नेहमी विचार करीत असत. आदर्श आणि व्यवहार यांचा एकाच संबंध सोपव्याची त्यांची विशेष प्रवृत्ती होती. त्यांचे अध्ययनही अशाच प्रकारचे व्यापक आणि विविध अंशी असे. लोकमान्य टिळकांच्या 'गीता-रहस्या'ने महाराष्ट्रात ग्रंथलेखनाचा एक नवा आदर्श निर्माण केला. नीतिशास्त्र, समाजशास्त्र इत्यादी शास्त्रांच्या विचारांत भारतीय व युरोपीय दर्जाचा तुलनात्मक विचार करावयाचा ही 'गीतारहस्या'ची खास दृष्टी दिसते. शंकरराव जावडेकरांनी आरल्या राज-

कारणपरतः पश्चिमांत पुस्तकांत 'गीतारत्ना' च्या या छडीचा मुख्यतः स्वीकार केलेला आढळतो. त्यांच्या 'संघर्षाविषयक' विचार या संकटायनातील महत्त्वाच्या सर्व विचारांच्या विचार तुलनात्मक पद्धतीने करण्यात आलेल्या आहे. वैदिक विचारामधून सनातनादाख्या विचारांपर्यंत या पुस्तकात व्यापक उद्गमोद्ग आढळतो. राजेंद्र-संघर्ष, आंतरधर्म-टिका संघर्षा विरोधी विचारांचा प्रभावही येथेचाली पण पुढे टिका-गंधी, गंधी-जवाहरलाल संघर्षा विचारांच्या निष्कर्षांही दिवू लागे. पाश्चात्य विचारप्रवाहांने भारतीय विचार-प्रवाहांशी आढळून येणारे साम्य दोन्ही बाजूने व मुख्यतः एक संघर्षा विचारप्रवांने समीपता करणे हे आचार्य साहेंद्रराजेचा पुढील आवडले काम असे या त्यांच्या सर्व विचारांचे परिपक्व रूप 'आधुनिक भारत' या त्यांच्या सर्वोच्च संग्रहांत पाहण्यास साधवते. संघ-कारण, अक्षेयत्व, सनातनत्व, नीतिशास्त्र यांचे अन्वयशास्त्र या सर्व यात्रांच्या परस्पर-संदर्भे जाणून ने आणते विचार गंधीज अस्त. यापुढे त्यांच्या कोणत्याही लिखाणात नीतिक विचार पाहताचय सापडतात. कोणत्याही व्यक्तीच्या हा विचारांच्या पद्धतीप्रमाणे आचार्य संघर्षाचे दृष्ट तःच्या जीवनात कार्य दिवाते नाही. एतका विषयुद्धीचा विचारक श्रेष्ठत्व टिकांतोतर महासद्गुण हुणग आढळता नाही. कै. बाबा नवहार जोशी यांनी महत्त्वाप्रमाणे 'आधुनिक भारत' हा 'गीतारत्ना' नंतरचा महत्त्वादायीय मोठा संग्र आहे असे निर्णयय साधता येईल. 'गीतारत्ना'ने सामाजिक विचारांचे मूल जेथपर्यंत आणून देतिले, तेथून ने आधुनिक काळातील जीवनाविचारांच्या अग्रगण्य पावटीपर्यंत नेचून नेण्याचे काम साहेंद्रराजेच्या संग्रानी केले आहे. महासद्गुणाच्या संग्राने आचार्य जाणवेकरांचे हे कार्य अत्यंत मोठ्याने सांगे आहे असेच नवी दृष्टीकायकार किंहीही.

पहिल्या महायुद्धामात्र विचारांनी सर्वत्र मोठी आवृत्ति. दुसऱ्या महायुद्धाने परिस्थिती अधिकच विचारांनी आवृत्त. जगाची वैश्विक व्याप्तीमुळे काळाने आणवारी जाणवेल्याकरीता महायुद्धात संकल्पितच लष्करी शस्त्रे श्रेष्ठतेने काम करत असत त्यांचे फलित. त्यांच्या मुद्दुन्तर्ज्यांना ज्या सर्वत्र शस्त्रांमधील अपेक्षा आज आता शस्त्रांमधून पाहिलेले म्हणजे आपलेकरीता महायुद्ध-नीत्यातील वैचारिक स्थान स्पष्ट झाल्याशिवाय राहत नाही.

આનાર્ચી આંદોલન સંઘ સ્થાપના બ્રહ્મચારી વ લાલેશ અશા પ્રકાશની એક સમગ્રતા સિનેમા દિકાની પ્રકાશિત કાવેલી પાંડે. મધ્ય આંદોલનના પીઠાની વિશિષ્ટ વર્ગે અમરે વચ્ચેના માહિતી અવસ્થામુલક વગર સમગ્રતા સુચિતો આદિ અસે મધ્ય મુદ્દાએ વાગે. આનાર્ચી આંદોલન યોગ આપુલતા કેન્દ્રી ધારનાની કલ્પ લગતી નહીં પરંતુ સમગ્રતા સેવક. ભાંતેની આર્થિક સ્થિતિ કેન્દ્રી સંસ્થાની નવરૂપી. ભાંતે વર્ગીય આપુલતા મુદ્દાની સંસ્થાઓમાંથી કલ્પ કરત અવસ્થાની ની વાળે આપેલ. એકસાથેનાની અસરપરેત કાંઈ ના કાંઈ મિલ્લવાને લગત અસે. એનારૂપના વર્ગવર્ગી આપિ સંસ્થાની કાંઈ શિવ્ય ભાંતેના પત્ની શ્રી. મુશીકાવારે રૂબરૂનારૂ વેશીક દાપસ્કુલમયે શિલ્પિને વામ કરીત અસત. આંદોલનના વર્ગીયના પરિવાર વગર મોટા હોવા વ ભામરે ભાંતે સ્વ તોશીય

जमात आहे. त्याची कार्येकरांचे सर्वत्र छुट्टेच खासचोरी, खाशेल्यांनी आणि समाधानी असल्यामुळे त्यांच्या घरी कमी देव आडळते नाही. आर्थिक सुस्थितीविषयी सांस्कृतिक संस्कार हेच जाणकारांच्या भरातीत प्रसक्तलेख कारणीभूत आहेत होते. यत्न : मेकराणांनी कधीच संनारीसंपन्न किंवा केवळ नाही. त्यांची वृत्ती साजराशी आहे. त्यांच्या मज्जा अगदी ओढवी असते. याबुळे त्यांचा यास येतार सुखासाधनाचा साध. दुसरेच आणि देव त्यांच्या मागे होत नाहीत त्यांचे नाही एवढ्या अर्थी त्यांना सामान्यतः देखील समजा येईल. त्यांच्या मज्जा अगदी अनुपम असा निरासा. याबुळे त्यांचे योशुषक साधन उभारून दिसते.

आजारी कार्येकरांचे केवळ एक सा नसत नाही, त्यांचे अंगी रचिलेला नव्हती, त्यांना आर्थिकशिक्षणाचे परिणाम नसत नाही. आजारी एक देवसाधन प्रकाशात आली आहे. कार्येकरांचे शिक्षण सांस्कृतिक योशुषी देतार काळजे गाडी एवढ्याचमुळे हा मैदानात निरास होऊन असता. आर्थीय शिक्षण नसत, याबुळेच समजाणात असते असा ओढवीय डिजिटलनामच आजारी कार्येकरांच्या जगात होत. तेवढी खाशेल्यांनी रचिलेला कार्येकरांचे अंगी नसत नाही. त्यांनी मेकरासार, मेकरा, मेकी, अजरा, कीटन, वगैरे ही दुसऱ्यांही खाशेल्या कामाची पुढाळ साधते होते. जो, साजराशी, कुसोन उभारी आर्थीय साधकत्वाची वदुनेक साधते त्यांनी आर्थीय समजाविची होती. कार्येकरा, मेकरा, कुसारी मेकरा योशुषी रचिलेलेच त्यांनी याबुळे समजाविचे होते. मज्जा येतांचा यांचा याबुळे केवळ तत्पक्षनापुरमाण नसत. आर्थीय समजा खाशेल्या त्यांनी वदुनेक साधते होते. केवळान, मज्जा, निरास, अजरा, डिजिट, साध, साधन वदुनेक, निरास, मज्जा हेवारी तेवढी प्रमुख सामान्यतः त्यांनी पुढाळ त्यांची साधवी होती. आर्थीय कार्येकरांनी तेवढी असत. निरास कार्येकरा, मेकरा याबुळेकर, योशुषी याबुळे कुसारी मेकरांच्या साधवी त्यांचा परत येता. याबुळेच आणि काळ्याचे प्रवेशन काय असत याबुळे त्यांनी पुढाळ वदुनेक निरास केवळ होत. त्यांचा निरास भर सामाजिक आर्थीय असल्यामुळेच प्रकाशात येत. मुख्यतः निरासात समजासुद्धे त्यांचा खाशेल्याच्या खाशेल्या निरास दिसत तेवढी दुसरेच. खाशेल्यात जाऊन समजायाची करारांना खाशेल्यातील रचिलेलेच प्रत्येक खाशेल्यात सहात आहे. याबुळेच प्रथम यांचा ताजा अनुभव अशीच साध देखील.

आर्थीय निरासद्वितीतल कार साधनांच्या निरास आजारी कार्येकरांना फार पलीत आहे. ते यत्न : सुद्धा असते तेवढी देखील यांचा खाशेल्यात समजा असत. त्यांच्या निरासात आणि आनंदान निरास प्रकाशात दुसरेचत येत. येवतोच, मज्जा अजरा योशुषी त्यांना कधीच होत नाही. राजकीय तेवढी फलसायी त्यांनी कधी आकांक्षा बाळगती नाही. राजकीय येवताची सामोरीच फलसायी समजा अंगी आहे असा त्यांना आनंदविधात होता. तेवढी याची साधवीत खाशेल्यात कधी अर्थीय आडळत नाही. याबुळे खाशेल्यात वदुनेक येवताच्या मेकरांनी आनंदान यत्न आहे. खाशेली

संभाषणात देखील ते कधी कोणाची व्यक्तिगत निंदा वा कुचाळी करिताना कोणाच्या आदळाचे नाहींत. अंतर्भाव घुसिता हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा फार मोठा विशेष होता.

महाराष्ट्राच्या भविष्यवाद्दल त्यांना सदैव आशा वाटत असे. गंध्याच्या महाराष्ट्राच्या विपत्ताळ्यात आचार्य जावडेकरांचे मार्गदर्शन काही वर्षे तरी लाभले अगते तरी ते महाराष्ट्राला उपकारक साबळे असते. त्यांच्या मृत्युने महाराष्ट्राचे ऐन वेळी मोठे नुकसान केले आहे. तथापी निचार अमर असतात. सामंसाचे निचारांच्या निंतरगावर मृधूनी सत्ता चाटू शकत नाही. हे रहस्य ज्यांनी आणून महाराष्ट्राने आचार्य जावडेकरांच्या दुःखद निवृत्तीचा आचाळ सांत्तयणे सोपला पाहिजे.

साधवराव बागल

माणसाने व्यक्तिमत्त्व त्याच्या जीवनाच्या मूलभूत घेरणांनी घनपेल्ले असते. कोणतीही माणस आपल्या मूलभूत घेरणांच्या विचित्र पाण्या जाळ शकत नाही. अशी जीवनाचीच मर्यादा आपल्यामुळे एखाद्या थोर माणसाने जीवन समजून घ्यावयाचे शकते तर आपणाच्या त्याच्या मूलघेरणा कोणत्या ते समजून घ्यावे लागते. पण माणसाने सर्वे जीवन समजून घेताना त्याची सामाजिक परिस्थिती नीट जाणवी लागते. कारण कोणती व्यक्तीचं जीवन हे आंतरिक घेरणा आणि सामाजिक परिस्थिती यांच्या आपसुच प्रत्यक्षातानी घनव असते. ती सामाजिक परिस्थिती नेहमीच गुंतागुंतीची असते. यामुळे कोणती कर्तृत्ववान माणसाने त्या जीवनाचे मूल्यमापन करताना खाव्यवधाने विचार करतात लागतो. आगामी एक मुद्दा ज्यात वेष्टासारखा असतो. व्यक्तिः माणसे ज्या समाजात वाढत असतात त्या समाजातील जीवनाचे प्रश्न भूतकाळीन परंपरांशी निगडित शकते असतात. समाजातील जीवनाच्या नेहमीच भविष्याची ओढ असते. या भविष्याच्या ओडीच्या भूतकाळाच्या परंपरा कधी मार्गे ने-नीत असतात, तर कधी पुढे जगाच्या गतीच्या प्रोत्साहन देणाऱ्याही असतात. या शिवाय व्यक्ती ज्या प्रत्यक्ष जगटच्या समाजात जन्म घेते त्याच्या आज्ञावृत्त्या सर्व सामाजिक मूल्यवर्तींचा, आपताच्या विचारांवर परिणाम होत असतो. यामुळे एखाद्या कर्तृत्ववान व्यक्तीचे कर्तुत्र समजात घेताना आणि त्या व्यक्तीचं मूल्यमापन करताना या सर्व परिस्थितींच्या समतोळयाने विचार करतात लागतो. काय व्यक्ती कितीही थोर असो तरी तिच्या मिळालेल्या गौरवणा ऐतिहासिक शक्तींच्या [Historical forces] प्रवाहांनी निर्मिळ्या असतो. ही सारी मीमांसा लक्षात ठेवून मला पूर्व साधवरावजी बागल यांच्या जीवनाचे मूल्य समजून घ्यावयाचे आहे.

[illegible]

माध्यमताचीच जीवनाच्या हा पत्रातून उगमता. जिथे त्यांच्या जीवनाच्या सर्व प्रसंगांना बांधिली असताना आग जागी होते. समाजाच्या उन्नत्याच्या सर्व प्रयत्नात ते सहभागी सहभागी होते. माध्यमताच कधीच आपा आपांमधे कधीकधीच उगमते आणि कधीकधीच येते आणि त्याची सर्व सामाजिक चळवळींना समर्थन मिळतून दिले. प्रत्येक कलावंता या सामाजिक जीवित असा येतोच आहे समाजाचे काम नाही. सामाजिक जीवना- तीच अन्वयाचीच आहे जीवनाच्या उन्नत्यात असा जर जीवित घडताना असाच तसाच ते जीवित- कार्यात प्रवेश होतो काय, माध्यमताचीच जिथे कितीच कलावंतांचा असतो तर ते प्रत्यक्ष जीवितच कलावंता उतरते नवते. पण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणीत सामाजिक अन्वयाचीच जीवित दृष्टी राहिलेली होती. जीवित जीवित ही प्रेरणाही अन्वयाच्या प्रकट झाली.

भारतीय समाजाचा अलङ्काराचा अर्थ आम्हांला जीवन्मयस्वीकारणे अनेक पातळी-
वर सामाजिक अन्वय परंपरेने आलेले आहेत. सामाजिक स्वातंत्र्याची प्रातिपक्षिक
हरी पाश्चात्यच्या संकल्पितेने देत उदय पावली, कारण पाश्चात्य संस्कृतीने, भारतावर
सामाजिक आक्रमण केले त्यापूर्वीच त्यांच्या स्वातंत्र्याची स्वीकृती त्यांच्या सर्वांगीण
कल्याणाचा माधुर्यपूर्ण साधने होता. यामुळे त्यांच्या सामाजिक स्वातंत्र्याची स्वीकृती करणं केले लगे
च भारतीय समाजातील विचारवंतांनीही त्यांनी आपला नवनिर्वाचाचा आस्वाद टाकले.
यामुळे भारतीय समाजाचा सामाजिक स्वातंत्र्याची स्वीकृती मुक्त आनी अचूक स्वरूपात सामाजिक आणि
सामाजिक स्वातंत्र्याच्या कल्याणाचा प्रगल्भी वेगाने होऊ लागला. माधवरावजींनी या व्यापक
सामाजिक स्वातंत्र्याच्या कल्याणाचा अर्थ उल्लाखानं रीतार केला आणि ते आरव्या काळातील
वेदवीर नेले उठले.

माधवरावजींच्या शक्तिशाली अमृतोद्धारच्या कार्यास सुरुवात केल्या होती. वेदवीर
माधवरावजी प्रथम याच प्रकाश हल घालला. अमृतोद्धारवादी 'वज्रवज्र' गीथ स्वस्वामि
नाम्ना आधीच होती. माधवरावजींनी या वज्रवज्रीय प्रथमेच आक्रमक प्रयत्न दिले, ते
सततः शक्तिशाली मार्गाने त्यांचे अमृतोद्धार त्यांनी कारण्याचा निर्वेध सुभासून असुद्धवादा
फर्मावा निश्चयाने. वेदवीर त्यांच्या विमलान दिग्गज राज्याच्या अमृतोद्धार निराशाच्या
वज्रवज्रीय शक्तिने कोरून वेदवीर त्यांच्या प्रगल्भी वेगाने नेऊन उठले केले.

आपत्तयेत समोसा वज्रवज्री सामाजिक संस्थापुरव्याच मार्गाने साधिल्या असत.
माधवरावजींनी आर्थिक आक्रमणिल अमृतोद्धार प्रगल्भीय शक्तिने कोरून पुढील
शक्तिने सुभासा प्रगल्भी. आणि त्यांच्या अमृतोद्धार यत्नाः पुढीलच केले आणि संप,
समस्या, त्यांचा ही साधने सततः नेणाळी. याच उठले त्यांनी कोरून पुढीलच यत्ने
प्रगल्भीय सुभासे संपत केले.

विशिष्ट वर्गात स्वतःसाठी लढा चालवत होता त्या लढ्याचे पदमाः भारतातील
संस्थांनी प्रगल्भीय संपूर्ण आर्थिक शक्ति. वेदवीर संपूर्ण लढा वेदवीर आणि सुभासा वेदवीर
यांना संपूर्णाने संपत निराशा केला आणि भारतातील संपूर्णाने त्यांच्याच्या शक्तिने संप
करावाच लागले. माधवरावजींनी कोरून संपत प्रगल्भी संपत निराशा केले
आणि वेदवीर संपत आणि संपतसाठी संपत लढा चालू केला. आपल्या
संस्थांच्या दृष्टीने संपत संपताने सततः विद्वान प्रगल्भी संपत कल्याणे काम
त्यांनी केले. यामुळे वेदवीर संपत प्रगल्भीय शक्तिने अमृतोद्धार त्यांचे लढे चालू आहे.

सामाजिक स्वातंत्र्याच्या निर्वेध शक्तिने लढे चालवीत अमृतोद्धार माधवरावजींनी
आरबी लेवणीही सतत या शक्ति होती. सुदैवाने माधवरावजींच्या अंगी कल्याणशील अमृतोद्धार-
मुळे विचारव्याख्या कल्याणे त्यांना कल्याणवादींनी सहाय्य वेता आहे. माधवराव हे
महासत्त्व तीच मोठ्या कल्याणेची एक प्रसिद्ध वक्तेही आहेत. त्यांच्या कल्याणवादी प्रयत्न
आ....९

[illegible][illegible][illegible][illegible]

माधवरावजींचा विंगड संगीत कळवितातच. ते शास्त्रिकांपासून पणजे ते (पणजे) वैशिष्ट्य अणजे तसे त्यांची भूमिका सांगेवयाची याचसाठी जिनेट अशीच गणिका.

[illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

* 'अनन्यता', शब्दार्थ : पार आयोगित्व, अन्तर : सख्त प्रतीतिता, (वर्त-
नीची प्रस्तावना.)

[illegible][illegible]

I know now that they who slew Him in my stead achieved my endless torment.

His crucifixion endured but for an hour. But I shall
be crucified unto the end of my years.

[illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible][illegible]

कलाओं के विकास आरम्भ कालावधि आदि कलाओं समाजाय प्राप्त मान्यता कीजना-
साक्षात्कार केन्द्रापीड तथा विजयता आदि आदि। मधुसूदन उच्च साहित्य आदि उदात्त
कला ही समाजवादीकेन की कील अनागत असे मानने के आदि, तथा साहित्यकारोंका
य कलाओंका समान सदैव अवलोकन रहनेका आदि, 'आरम्भ' या 'आरम्भ'का
विशाली मान्यता मिजारी अनागतके समकालीन साहित्यकार आरम्भकी रहनेका
कलाओंका रहनेका उदात्तकी आदि।

य समकालीन अनुसंधानोंमें विदित कि, अनागतका अवलोकन आदि, अनागत
अनागतकी है समाजाय एक कलाओं केन्द्रापीड, अनागतका केन्द्रापीड समाजाय उदात्त
यका मिजारीके अनागतके मधुसूदन केन्द्रापीड आदि, अनागतका अनागतका या
अनागतका मिजारी है एक उदात्त समाजाय अनागत। मधुसूदन केन्द्रापीडकी के
पूर्वकी अनागत केन्द्रापीड केन्द्रापीड आदि। अनागत विशेष अनागत आदि अनागत
अनागतका अनागत केन्द्रापीड अनागत केन्द्रापीड अनागत आदि।

वि. द. साठे लिखित मराठी नाट्यकथा*

"I am convinced that fine art is the noblest, the most seductive, the most effective instrument of moral propaganda in the world, excepting only the example of personal conduct, and I waive even this exception in favour of the art of the stage, because it works by exhibiting examples of personal conduct made intelligible and moving to crowds of unobservant and unreflecting people to whom real life means nothing. I have pointed out again and again that the influence of the theatre in England is growing so great that private conduct, religion, laws, science, politics and morals are becoming more and more theatrical, whilst the theatre itself remains in a nervous to common sense, religion, science, politics and morals."

—Bernard Shaw

[From the preface to Mrs. Warren's Profession]

* के. वि. द. साठे लिखित पुस्तकाची प्रस्तावना- मंगळ साहित्य प्रकाशन, पुणे.

यांनी जवळपास वाढिलेले जमा मजले विभाजित वाटणो. रंगभूमीवर सामाजिक जीवनाचीच चिंते प्रतिक्रिया दिली होती अजयनामुळे त्या पुष्पाच्या बरेचशा जमावे महाराष्ट्राच्या गेल्या शेंभर वर्षांपासून सामाजिक जीवनाचा आढावा घेऊनही निष्ठेवर आले.

मराठी रंगसुर्तीचा आणि नाटकाप्रकाराचा सामान्य अवगत प्रसार करणाऱ्या हस्तिलेखी या पुस्तकाचा अर्थाने उपयोग होईल. नाटकाप्रकाराचा काय पण सर्वत्र वाचन सुयोग्य कथास्वरूपी समालोचक रचनांनी गरज लोकशाहीच्या मर्यादा सुवात याने भासणार आहे. नाट्यानिष्ठ देशांतील नाट्यांचे माहितीय आवश्यक समजल्या पुरावे पालिके. सध्याच्या मराठीच्या जीवनात मूळ मोठे ग्रंथ वाचण्यापेक्षा ते सांगण्याच्या वाचने जास्त खोलीवर पडेल. इंग्रजीचे Readers' Digest चारवे वेतुनार पत्रांचे मासिक फेब्रुवारी मोठ्या लेखांचा सारांश देत असते. त्याच पद्धतीवर निकट Omni-Book, Coronet ही मासिके अर्ककडे मिवाही आहेत. त्यांचे प्रसिद्ध साहित्या पुस्तकांचे सारांश मोठ्याने देऊन ती त्यांच्या लोकप्रियतेस मस्त करतात. Worlds Famous Books in Outline, The World's Heritage संग्रहाण्या ग्रंथांतून निवडालेखनाचा मुळतः परिचय करून देण्यात येत असतो. Strand मासिकी लोकप्रिय मासिके तर लोकप्रियतर-उत्कृष्टगाराच्या लेखांच्या मातक-सांगण्या कथास्वरूपी मोठोपणा लेखांचा हून मुरात विहंगम खाणीत असतात. लिन्डन चाचेरनेने मुद्रा एका Strand मासिकी लेखप्रियतरनी Julius Caesar ची कथा विहंगम दिली होती (The Strand Magazine, November 1933), मराठी मध्येही असे प्रयत्न चालूच आहेत. संस्कृत मातकांच्या सुयोग्य कथा सामान्यांचे नीम चार पत्रात आचार्येण हास्याने आडले. प्रा. फडकरांच्या 'मनोहरनी आचार्यराजा' या पुस्तकात काही अंगणा वाचन कार्यक्रमांची कथानके त्यांच्या समग्रमातून निघी आहेत. प्रा. के. ना. वाचने यांनी 'संस्कृत काव्यांचे ऐवप्राग' या आवल्या मर्यादा संग्रहा लेखनाचीच प्रसिद्ध लेखकांच्यांचा परिचय मराठी वाचकांचे मर्यादा आहे. बी. माटे यांचे प्रस्तुत पुस्तक या उद्योगे सांगणं मराठी वाचकांनाही उत्प्रेषक होईल अशी मला आशा आहे.

सा पुनःसाधने हिंदुधर्मशास्त्रीक विवेकशक्तिया प्रारंभिक भागमें भागान्तर सम्पन्नता भागान्तरिक सांस्कृतिक विवेकशक्तिया कृतिने व्याख्या सांगता उपयोग होईत. हेतुसाधने साधने भागान्तर साधनाय मंगली रंगभूतीने स्वल्प वाक्यान्ता कळण्याच्या कृतिने व्याख्या उपयोग होऊ शकेल.

असा प्रकारचा एका अभिनेतृपुत्राची रचना केलावयाचं माझ्यामागेच
महाभारतीय मनें साक्षिचरणी आणि शिखरसेवक श्री. माटे यांना प्रत्यक्ष देखील अशी
मला खात्री आहे.

भाग ३ रा

कवी, काव्य, काव्यग्रंथ

२१. 'राधारमणांचे' काव्यस्वरूप
२२. रवीन्द्रांची गीतांजली
२३. विखकवी रवीन्द्रनाथ ठाकूर
२४. रवीन्द्रनाथांच्या प्रतिभेचे स्वरूप
२५. रवीन्द्र विज्ञानचे जीवन-दर्शन
२६. रवीन्द्र विज्ञानचा कानिवाद
२७. रवीन्द्र विज्ञानचे प्रेमदर्शन
२८. विज्ञानचे गौर्धर्दर्शन
२९. केदावगुतांची कविता
३०. आदिनाथ मोदिनाथ
३१. ना. ग. जोशी यांच्या 'जीवनयोगाची' भूमिका
३२. मंगेश पाळगावकारांचे 'पाराक्रम'
३३. नवकरांची अस्त
३४. रसगंगाधराने 'प्रस्ताव'

मानवाच्या व्यक्तिनिष्ठतेत अशी एक नियोजीत रूढी निर्माण करता आलेली आहे. ही रूढी भ्रमणेनच मानवाचे खरे स्वरूप होय. भौतिक-रूढीच्या शानाने मानवाने आरंभी आत्मरूढी निर्माण केली आहे. ही आत्मरूढी भौतिक रूढीपेक्षा अधिक सुंदर आणि अधिक सभ्यतेची आहे. शास्त्रे, कला, गीती, अत्यात्म यांची ही रूढी तीन मानवाची आत्मरूढी होय. तिच्याने मानवाची संस्कृती असेली भ्रमणात. मानवाची संस्कृती ही केवळ भौतिक रूढीची देणगी आहे असे भ्रमणता येणार नाही. मानवाच्या अंतःशक्तीने, भौतिक-रूढीच्या सहाय्याने ही आत्मरूढी निर्माण केल्या आहे. या आत्मरूढीचा वारसा प्रत्येक मानवाला मिळण्यासारखा आहे. ज्या मानवाने मनुष्य ह्या वारसाचा आचरण करील त्या मानवाने त्याचे जीवन सफल झाले असे म्हणता येईल. ह्या वारसा मिळतून तो आत्मता शक्तीने अधिक समृद्ध करणे ह्या मानवाचा मुख्य पुरुषार्थ समजला पाहिजे.

मानवाच्या या आत्मरूढीत साहित्याचे स्थान विशेष प्रकारचे आहे. भौतिक जड रूढी आणि शास्त्रीय ज्ञानरूढी या देणगी रूढी मानवाच्या हृदयवरात पूर्वपणे निरुक्त येण्यानेचर सौंदर्याची अभिन्न रूढी जन्म घेते. हाच साहित्याचा प्रदेश होय, या प्रदेशात मानवातील परम सत्तेचे प्रकटीकरण होते. मनुष्याच्या अद्वैतरी भौतिक रूढी कितीही बदलली, त्याच्या भौतिक शानाने जेव तेवढेही पाळटले तरी त्याच्या हृदयाचे भाव स्थिरच राहतान, अनेक परिवर्तनशील मानवी जीवनातील झुज सध्या अंदा आहे. तेच जीवनाचेही परम सत्य होय. या परम सत्तेचा युगानुयुगाच्या साहित्याने स्वतःचा आस्वादा होत आला आहे. या ज्ञान साहित्याने अक्षररत्नपणे मानवे, याच रूढीने भारतीय साहित्य-शास्त्रज्ञांनी स्वनिर्मित किंवा साहित्याचे एकमेव लक्षण वा प्रयोजन मानिले आहे. स्वसाहित्याच्या विस्तारानेच मानवे वांचू शकते नाहीत. कारण वाचकात्मयुक्त आणि देशादेशान्मूढ एकमेव महामानव जगात आलेला आहे. त्याचा पोषक भिन्न अगत्या, त्याचे भौतिक अन्न विमोचने असते, याच्या भौतिक शानाची पातळी कमीअधिक असली, तरी त्याचे हृदय सर्वत्र सारखेच स्पंदन करत आहे आहे. याच कारणामुळे जगातील कोणत्याही काळाचे वा कोणत्याही देशाचे साहित्य रसिकमनाला सारखेच आत्माहृदयक असल्याचा अनुभव येतो. भिन्नभिन्न ज्ञानांच्या मानवांना सद्गतात शिक्षणेगारे आणि मानवजातीच्या एकतेची प्रतीती आणून देणारे साहित्यातच ते दुर्गम साधन नाही. साहित्याच्या अनुशीलने मानवकुत्राच्या संयुक्तात हृदय होण्यासारखा आहे. कोणत्याही साहित्याचा वाचक व्यासक आणि उदार रुचिके-कलन अभ्यास सांग पाहिजे. साहित्याचे मूल्यमानात करण अमतांना मानवेच्या मूल्यांचा, हाच निकष उपयोजिला पाहिजे.

साहित्याच्या हृदयेतूनच जीवनाच्या हृदय क्षेत्रांमार्गेच विकास आढळून येत नाही, असे नाही. हृदयाची भीती येताना अन्वही तरी भीतीचे विषय आणि भीतीच्या रीती यांच्या स्वरूपात बदल घडून येणे अनती स्वाभाविक आहे. मागसाच्या भोक्तावची भौतिक रूढी मधूनच बदलली. मागसाच्या भौतिक शानात बदल झाल्यानेही मागसाच्या भौतिक

[illegible][illegible][illegible]

मुळे टिळक हे भारतीय अज्ञेतासंगे जगत वगैरे शकते, त्यांनी अखिल भारताला सत्संभाषणाचा जगभ्रम प्रसारासाठी विविधरंगे समजण्याची खुर्ती दिली. या खुर्तीचा महनीय फायदामिगमुळे त्यांना 'लोकाग्रज' ही पदवी मिळाली. भारताच्या आधुनिक इतिहासात टिळकांचे नाव असायलायचं आहे. जे. टिळकांच्या स्वातंत्र्याची राष्ट्रसत्ता भारतीय स्वातंत्र्याची नवी आणि पुरोगामी कल्पना मानल्यानेही असल्यामुळे त्या वास्तवीक उत्तर प्रतिगामी वैयुक्ती बराच फळदायीय महासद्दायकारी सदा नजरेन येऊ शकतील नाहीं. या स्वातंत्र्याची राष्ट्रसत्ता श्वेत-कायनेचे प्रतिबिंब महासद्दाया स्वातंत्र्यात आणि काव्यात उगवणे अपरिहार्य होते. त्यामुळे या श्वेतसत्ताचे उदाहरण महासद्दायातिकाय विनाशित शाळेचे आडळून येतात. शिवगणसंग पराजये खेले 'काळा'तील सर्व साहित्य याच श्वेतसत्ते समसतेले आहे. काव्याच्या वेगळा 'गोविंद' करी आणि विनाशकरीय सावधकर जेव्हा राष्ट्रस्वातंत्र्याचे स्फूर्तिबुक्त उद्गमन केलेले आडळते. वीर सावधकांचे काव्य ओढवली असले तरी पुढे भारतीय स्वातंत्र्यासह हिंदू राष्ट्रवादकडे वळण्यामुळे टिळकांच्या सुद्धा भारतीय राष्ट्र-वादाच्या दृष्टीने प्रतिगामीच महत्वाचे आहेत. टिळकांच्या स्वातंत्र्याची राष्ट्रसत्ताचे यथार्थ मान्य करणारा महाकवी महासद्दाय सावध नाली. 'सत्संभाषणा'चा काव्यात टिळकांच्या स्वातंत्र्याची राष्ट्रसत्ताचे मान्य केलेले आहे आणि ते सारे प्रामाणिक आहे याला शंका नाही. पण त्याची व्याप्ती असावीच नसतेच आहे. महाकवीचा त्यामुळे प्रतिगामी अस्त्यता श्वेतसत्ते मोठ्या प्रमाणात मुळावून दिसून नाही. तथापि त्यांचे मन टिळकांच्या जीवन-विरक्त तत्त्वज्ञानाचे परिपूर्ण भारलेले होते, याला टिळकांचा शंका नाही. सारलंस्याची मंत आणि स्वातंत्र्याची सज्जत त्यांच्या काव्यात अगोकारा शक सांकेती आडळते. या खुर्ती त्यांच्या जीवनात बसलेले श्वेतसत्ता होण्या ही मोठ्ठा त्यांच्या आचरणासह दिसून येते. सत्संभाषणाची टिळकांनी प्रतिगामीतया चरभुर्तीची राष्ट्रीय शिवगणवादी त्यांनी प्रत्यक्ष प्रयत्न केला आणि टिळकांचा स्वतंत्रवादच श्वेतसत्ता शिवगण सत्तेच्या काव्यामुळे त्यांनी पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूल नालीक नाली त्यांना समसती त्यामुळे. टिळकांनी राष्ट्रीय विभूतीच्या उगमना आचरणा स्वातंत्र्य-वादीच्या आविष्कारा महासत्ते स्थान दिलेले असल्यामुळे त्यांनी नाला काव्याची यांच्या जीवनात दहा सगळे स्वातंत्र्य काव्य रचले. 'महासद्दाय'—नावाच्या खुर्तीत एका वीर काव्यात त्यांनी सत्संभाषणे पुण्यात आणि शिवगणवादी मान्यता सत्ते मान्य केले. सदा टिळकांच्यासारक्या त्यांनी दोन काव्ये रचलेली आहेत. 'अज्ञात आणि सज्ज' नावाच्या कवितेत त्यांनी अज्ञातच्या स्वातंत्र्याची पराजये ओरसार समसती केले आहे. अज्ञात रचले 'सत्संभाषणा'चा एतेंदर काव्यरचनेचा निष्काढून मोठा अधिक भाग टिळकांच्या स्वातंत्र्याची राष्ट्रसत्ता उद्गमनात यानी उढेला असल्या मुळे सत्संभाषणाचा टिळकांच्या जीवनात महासद्दाय काव्याचीच प्रामाणिक प्रतिबिंबी मानले पाहिजे.

‘सत्संभाषणा’ची आधुनिक इंगली काव्य रचनेने आम्हादिलेले अमृतही त्यांचे

[illegible][illegible]

रवीन्द्रांची गीतांजली *

रवीन्द्र साहित्यात 'गीतांजली' त्या अखंड श्रेष्ठ स्थान गावे लागेल. कारण या संग्रहात रवीन्द्रांच्या प्रतिभेचे संपूर्ण वैभव प्रकटते आहे. रवीन्द्रांच्या जीवनीकाराच्या हट्टाने पाहताही 'गीतांजली' चे काळान त्यांच्या प्रवेश परीक्षे स्वरूप प्राप्त साध्याचे दिग्भूत होते. रवीन्द्रांचा जन्म ७ मे १८६१ (इ. स.) रोजी साडा. आणि ७ ऑगस्ट १९४१ (इ. स.) रोजी त्यांचे निधन झाले. अगदी हाडवयातच त्यांच्या साहित्य निर्मितीला प्रारंभ साडा. आणि अंभोजवनेत ती अगोचर चारू होती. वयाच्या बाराव्या वर्षी 'दुखी-राज-वराजय' नावाने एक नाटक त्यांनी रचले होते. 'वनकुट' ही आठ सर्गांनीच दीर्घ कविता इ. स. १८७६ चे सुमारास त्यांनी लिहिली. त्याची इ. स. १८७८ त प्रथम आवृत्ती 'कवितादिनी' नावाचा कविता संग्रह हा त्यांचा प्रथम गैर मान्य तरी त्यांच्या साहित्यजीवनाचा काळ चौसठ वर्षांचा ठरतो.

'गीतांजली' ची गोते इ. स. १९०९ मध्ये मुख्यतः लिहिली रोजी. आणि इ. स. १९१० साली प्रथम संग्रहाने ती प्रकटली. म्हणजे काळवृत्त्या रवीन्द्र साहित्यात 'गीतांजली' चे स्थान मुख्यभागी येते. जसेकरच रवीन्द्रांच्या साहित्यकाराचा 'गीतांजली' हा कौमुदुभमणीच होय. 'गीतांजली' लिहिताना रवीन्द्रांच्या जीवनाचा पन्नास वर्षे पूर्ण झाली. रवीन्द्रांच्या आध्यात्मिक जीवनाचा प्रारंभ महर्षी देवेंद्रनाथांच्या साक्षिण्यात आणि उपनिषद् ग्रंथांचा संगतीत वाळणीच साडा. इ. स. १८८२ च्या सुमारास कळकळाने सदर स्त्रीत-वरीत वाङ्मयात अवताना रवीन्द्रनाथांना दृढ विश्व हे आनंद आणि सौंदर्य यांनी भरून

* अं. र. देवगिरीकर यांच्या 'गीतांजली' च्या अनुवादाची प्रस्तावना.

मिळते असल्याचा साक्षात्कार होता. या साक्षात्काराचे वर्णन 'मिर्झोर स्वप्नसंग' या त्यांच्या प्रसिद्ध कविता आहे. रवीन्द्रनाथांच्या सर्व साहित्यात, चळवळीत त्यांच्या वैयक्तिक जीवनाचा हाच साक्षात्कार भरून राहिलेला आहे. 'गीतांजली' ने या दिव्य अनुभूतीची गंभीर परिधानी झालेली आढळते. रवीन्द्रांच्या कविनिर्मिताच्या निष्ठावातायी 'गीतांजली'ला अनेक अतिशय स्थान लाभले आहे. कविंच्या हस्तीने रवीन्द्रनाथ स्वयंस्वरूप आत्म्याची होते. तर ललित-विशेषाचा साक्षात्काराच्या पुर्वीच त्यांच्या प्रतिमेचा गीत प्रत्यक्ष मज्जती वैयक्तिक अहो-वासाय आंती केला होता. 'संस्थापनी' इ. म. १८८२ साली प्रसिद्ध आहे. या संग्रहा-तील रवीन्द्रांची गीते श्री. वैकुण्ठरावूना हस्तीने सातव्या वी. श्री. रोजचंद ह्यांच्या घरी सांगित्या एका सभासता वी. वैकुण्ठरावूनी आपल्या सवयातील हा रवीन्द्रांच्या सवसात घातून त्यांचा गौरव केला.

वैकुण्ठरावूंच्या सविश्वसनीयप्राणे रवीन्द्रनाथांची वेगवहिल्याचे नाव पुढे अमनिस्यता केले. वेगळी 'गीतांजली'च्या प्रकाशनांतर 'सांतिनिकेतन' ने रवीन्द्रनाथांच्या कलात्मक वाटद्वारा मोडतच प्रयोगशीलतेने आपला कल्पना लावला. आंतर पुढीक लुपी म्हणजे इ. म. १९१२ साली वेगळी साहित्यपरिचरेंचा पुढाकारालाची कल्पकलाय दाखून होऊनथे प्रचंड साहित्यिक यत्ना भरून त्यांचा जाहीर सकार कल्पनात आला. या प्रयोगी रवीन्द्रनाथांना अर्धव कल्पना आलेल्या मानवनात वेगवहिल्याच्या सर्व दो तांत रवीन्द्रनाथांची केलेल्या अग्रगण्य कामगिरीच्या शुद्धिपूर्ण यत्नांत गौरव कल्पनात आला. मौलिक संदी-भनाच्या अगिष्टीयाची परिचरेंदे रवीन्द्रांच्या नावे एक नाम निघादेरीक निघात केला. इ. म. १९१३ मध्ये 'गीतांजली' (होमी)ला साहित्यिक संकेतस्थाने त्या वर्षीचा साहित्यातील सर्वोच्च आदर्शो गौरव म्हणून साहित्याचे 'नोबेल पारितोषिक' दिले. आणि तेव्हासून रवीन्द्रनाथ हे साहित्याचे राजकी व निष्ठाचे मुख्यस्थे आहे. अगम्यी एका हस्तीने 'गीतांजली'ला रवीन्द्रजीवनात मज्जा आहे. 'गीतांजली' निर्माण होण्याच्या पुर्वीच रवीन्द्रांनी कवी, नाटककार, संगीतज्ञ, कथा-कादंबरीकार म्हणून कलाक्षेत्रात आपले नाव अमर केले होते. हाकेन नाही तर थरी, अस्वातंत्र्य, समाजकारण, राजकारण, इतिहास आणि विश्व व साहित्य निकेतन दुषाची गीतांजली त्यांनी अक्षैक कार्यागरी केलेली होती. कोल्हूर येथे रवीन्द्रांच्या 'सांतिनिकेतन' अगम्यते २२ डिसेंबर १९०१ रोजी रवीन्द्रनाथांनी 'कोल्हूर वनवर्धन' नावाची वैयक्तिक संस्था स्थापन केली. साधन पुढे 'सांतिनिकेतन-विचारणी विद्यापीठ' हे स्वरूप प्राप्त आहे. वेगवेगळ्या वेळच्या स्वदेशी चळवळी रवीन्द्रनाथ हे वेगवेगळे राजकीय पुढाग म्हणून पुढे आले होते. या सर्व भूमेतहून 'गीतांजली'ची भूमेत अक्षैक व्यापक आणि उदात्त आहे. म्हणून पुढे रवीन्द्रनाथांची हस्ती आपत्तगदीय संस्कृतिमानवकाडे चळली. 'सर्व विवेक भविकनीज' हा 'विचारणी'चा मुद्राक्षेप आहे. सर्व विचाराने शांतीचे आणि प्रेमाने साधाव नांगने सावाडी उद्योगाची वैचारिक भूमिका त्यांनी 'गीतांजली'च्या द्वारे प्रथम विचाराने दिली. विश्वाच्या सर्वसंस्कृतीच्या स्वनेत 'गीतांजली'ला साक्षात स्थान राहिले.

‘कांतुडे उदार भुरे’ (पृ. १७), ‘विशार कण कुठारे’ (पृ. ४०), ‘आशेय आशेय करे हे’ (पृ. ४८), ‘आकाश तळे उठले फुटे’ (पृ. ५१), ‘आमि गंधर्वुर समीरणी’ (पृ. ५९), ‘सुंदर, सुमि एने छिंटे आज घाले’ (पृ. ७२), या गीतांत व्यक्त झालेली आर्तता हेच योजित करिते. पृथ्वीवर कणुगतांचे वृक्ष अनेक चाललेले असते. रीतून्नायांनी आवल्या रूपां जीवनात आवल्या प्राण्यामांणीं या वृक्षाशी सतत साध केलेली होती. ‘गीतांजली’तील कणुगीने या वृक्षीने अभ्यासिल्ल्यामाखी आहेत. वनंत, वरां अणि शब्द यांनी गीते पावलेपावे पाहण्यामाखी शास्त्री आहेत. पण ही कणुगीने देखील त्या गृहीच्या केवळ सौंदर्याची वर्णनेच नाहीत. नावा कणुगीच्या भिषावे गृहीच्या हृदयात अगळेले अ नंदतला मानवी हृदयात जागृत आणि चतुर्मुख कणुगीमाठी, सतत आहे त्यामुळे वनंताची शोभा, वरांचे मनोहारित यांनी सांगे त्या शास्त्रावधीची भागमणी-गीते ही परमावधानीच भक्तिपूर्वक आहेत. ‘आज घाले रोजे गीत-काव्य’ (पृ. ९), ‘आमरा वनेछि काशेर मुच्छ’ (पृ. १२), ‘आमार नयनमुळानी एने’ (पृ. १५), ‘आज संडेर राते’ (पृ. २३), ‘एणे हे एणे सजळ वन’ (पृ. ३८), ‘आजि वसंत आवृत झारे’ (पृ. ६०), ‘नदीपरें एह आवडेर’ (पृ. १२३) या गीतांच्या वरवर अभ्यास केला तरी देखील रीतून्नांच्या कणुगीतांचे आध्यात्मिक स्वरूप सहज ध्यानात येण्यासारखे आहे.

प्रेमवृत्तीच्या विकासाला मांड वेगारे मोठे विषय म्हणजे माणसाचा अहंकार. माणूस आरंभाना प्रकाशित यागमांणी आवल्याला प्रेमवृत्तीची विकृती करित असतो. आरंभाना ‘अहं’चा प्रभावच संपूर्ण विकास होऊ शकतो. हे आध्यात्मिक सत्य अनुभवास येईल अहंवृत्तीचे नाशानेच प्रगत माणसाचे जादू असताना, यागमांचे विकृतीकरण न होऊ देता प्रेमवृत्तीच्या मार्गांनी त्याचे उदात्तीकरण करित आणि ही आध्यात्मिक जीवनाची प्रमुख दिशा आहे. ‘गीतांजली’त अहंकाराच्या निव्वनाकरिती वरील गीते आहेत. त्यात ‘आमार भाषा गत करे दासो’ (पृ. १), ‘आमि बहु दासनाय माणसो जादू’ (पृ. ३), ‘जा हांरले जाव ता अगळे वसे’ (पृ. ४३), ‘एह मळिन वन छालेने वने’ (पृ. ४४), ‘नामाजो नामाजो आमाव’ (पृ. ५८), ‘आर आमाव आणि विशेर शिरे’ (पृ. १११), ‘मनके आमार कायाके’ (पृ. १५४), ‘नामार बाधे निच विरोध’ (पृ. १६८) इत्यादी गीते विशेष महत्त्वाची आहेत. चित्तपुढीची ही साधना अध्यात्ममागांत समेक साधनीच उपदेशिलेली आहे. रीतून्नायांनी या साधनेचा आवल्या विकासत सतत उपयोग केलेला आढळतो. ‘गीतांजली’त तर या प्रकारच्या साधनेचा उल्लेख स्व अगळेले दिवसूत येते.

वाक्य खुटी आणि मानवी मन यांचे नेहमीच सामस्य घडत गेले असे नाही. मनाच्या आकांक्षांनी वाक्य खुटीची साथ मिळवायलाची कित्येकदा तिच्याकडून विरोधच होतो. आणि मन आकांक्षा विकळ झाल्यामुळे मनाचा तपकळट सुरू होतो. अथवा

असा केव्हा विनोद, दुःख, अवसान इत्यादीकांचे आधान ही दृष्टिमा नाहीशी करून नवजाणूनी निर्मोह स्वभावा. या दृष्टीने दुःख होतो असाधारण कार्ये करणाऱ्या भूतत्वाचे होताने. 'विश्वकर्माय नमः' (पृ. ८२३), 'विश्व दुःख अवशान' (पृ. १२५), 'आर्यो अस्मान् सद्ये आगत' (पृ. ९५) 'एव कुरुते भवते' (पृ. ९६) इत्यादी गोवांतून दुःखाच्या आरब्धकतेचे आणि उपकारितेचे स्वरूप स्पष्ट झाले आहे. भीती हेही एक दुःखाचेच स्वरूप आहे. सुख विनाशाची शक्ति, दुःख प्राप्तीची शक्ती यातून भीती निर्माण होते. अविनाश विस्फोटिक क्षमतेच्यामुळे दुःखाचे भीतीने मूळ आहे. आरब्धता जीवनाचा आरब्ध बोधने अवयविक आणि सार्वजनिकताचा अनेक तोषित भीतीची केवळीच आरब्धी पाठ पुढाकाराने. असाधारणाने आरब्धता अनेकाने आरब्ध सदान् विस्फोटिक आणि अनेक क्षमतेच्या ही शक्ती करून घ्यावी असते. 'अथो हे भव मेरे. दासो' (पृ. १५) या गीतात या साधनेचा उल्लेख आहे.

सृष्टी हे मानवी जीवनातील वरीत मोठे दुःख होय. तसेच सृष्टीच्या सृष्टीची कल्पना अधिक दुःखदायक भावते. एव सृष्टी कितीही भयपद असली तरी साधनस्य अर्हतावाचता विनाश करणाऱ्या सामर्थ्य स्वरूपात नवने. ती 'अहं'च्या विनाशालाच मानवेष करू शकतात. पण सृष्टीमुळे शरीर, इन्द्रिये, मन आणि बुद्धी या याच्या सुख-दुःखासोबत वास्तविकता काढमने मानवतात त्याने, म्हणून 'अहं'च्या सृष्टीची कल्पना वेगळीच राहून गेल नाही. देहाचा असा करणाऱ्या कायकर, अमृतप्राप्तीची, रमरमण ? 'पारा' विरू केवळामुळे मनुष्य असत होतो, असे प्रतिपादन करणारे तत्त्वज्ञान इत्यादी प्रयत्न आणि जीवाच्याने असताने, स्वर्गाचे सुखीक इत्यादी कल्पनांना मिश्रित आराधीने मनुष्याने केलेली आहे. सृष्टी प्रदानने पापेकाले जे विनाश प्रसन्न मानवने दिले त्यावेळी काय 'अहं'ची आराधी होत होत. त्याच्या आध्यात्मिक जीवनात 'अहं'चा संपूर्ण विनाश उद्दिष्ट असल्यामुळे ही आराधीने वेगळे असत नाही. सृष्टी करणी आणि विश्व यांच्या मधल्या देहाचा आणि देहाचा पडदा वृत्त करून विनाश विनाश सृष्टीनेच विनाशमय करणाऱ्या मनुष्य कार्ये सृष्टीने साधत असल्यामुळे त्याचा परमात्म्याच्या संदेशनाशकाले स्वरूप खाली. 'यम' ही सृष्टीची देवा असली काय त्याचा 'यम' हे नाव देण्यात आले आहे ते यासुद्धेच. सृष्टीचे हे स्वरूप नवाका मानून असल्यामुळे कटोपनिषदात यमाला आत्म-विनाश उद्दिष्टा बनविले आहे. सृष्टीचे सृष्ट्य हेच आध्यात्मिक स्वरूप आहे. 'प्राणी सृष्टी, प्राणी विनाश' या उपनिषदातील प्रोक्तप्रमाणेच सान्निध्यात्म्या साधिताने जीवन आणि मरण यांचे एकचच प्रतिपादिते आहे. देहाच्या मरणाने आध्यात्मिक जीवनात खंड पडत नाही. ही श्रद्धा 'गीता'च्या गीतात उक्तवाने व्यक्त झाली आहे. सान्निध्यात्म्या 'नैवेद्य' नामक कवितासंग्रहात 'अम' आणि 'सृष्टी' अशी दोन छंदीने आहेत. त्यात म्हटले आहे—

रूपहीन शानतीत भीषण शक्ति
घरेले आमार काळे जननीमूर्ति

('अम')

जस शक्यते मर्यादा असावया शक्यत असे. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते.

सांग ह ते तुळे तिळे कीदे शिच, छरे
मुहूर्त आश्याय वाम गिनि सनान्तरे

('मुहूर्त')

शिवशान्ते मर्यादा असावया शक्यत असे. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते.

' शिवशान्ते मर्यादा असावया शक्यत असे ' (पृ. १६३) या शीतात मुहूर्त शिवाय शक्यत असे. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते.

' शिवशान्ते मर्यादा असावया शक्यत असे ' (पृ. १६३) या शीतात मुहूर्त शिवाय शक्यत असे. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते.

शिवशान्ते मर्यादा असावया शक्यत असे. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते.

शिवशान्ते मर्यादा असावया शक्यत असे. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते. शिवाय शिवाय शक्यते ही शक्यता असावया शक्यते.

[illegible]

रहीन्द्राजी भातंगीवालांचे एक नाम निश्चित आढळते. ते या ठिकाणी निगळे नगर फेरे यांचे, विधान्या कुटुंब्याची अखंडते येथून रहिवासी असल्याना रहीन्द्राजी

जे तोमारे भक्ति बाळिल्याने ' (तु. १.४२) या वाक्यात साधनाच्या साधनेने आत्म जीवनाच्या नावा गळत्याला साक्षात्कार मिळू शकतो, असे रान्द्रांनी वर्णिले आहे. रान्द्रांच्या आध्यात्मिक साधनेचा ही एक उच्चगटा दीपनासाठी ही गाढगीर्नास आपला आपत्तक आहे, असे मा-
 वारत अस्वप्नामुळे या शिक्षणी विज्ञान सुदीप्त बोला प्रवेश केल्या आहे.

आध्यात्मिक साधना म्हणजे म्हणजे देहाचा नियंत्रण, कर्माचा जेव, सामाजिक कर्तव्यापयीची योग्यता, विश्वाच्या मानिक अथवा आध्यात्मिक समजात स्वामयनेन रेगून जाण्याची स्वाभेनवता ह्यानी योग्यते विना पुष्कळांच्या टोळसायमोर उभे राहणे. आध्यात्म-
 कलेच्या प्रतिष्ठापना या याच्या विहारी जगभूर आढळून येत असल्यामुळे या केवळ आधुनिक मनाचा वैयक्तिक आहे. असे म्हणता येणार नाही. ज्ञानाने कमीर ज्ञाना आणि मनीने दुर्दैव विवेकच्या निर्मास ज्ञानेच्या समजाने बाळिल्या आहे. भारतीय मध्ययुगात मनाच्या जीवनाची योग्य ज्ञान जीवनाच्या नावाविना विश्वात्मकते पुष्कळवे दुर्दैवच साधिले आहे. सुदैवाने आधुनिक काळात भारतीय आध्यात्मिकतेचा कमीरोगाचे सामाजिक व्यवस्था विवेकवाने व्यापले आहे. रान्द्रांच्या नावाच्या जीवदुर्लभात मनाच्या विवेकाने, विवेकाने, आणि विवे-
 कानेच स्वल्प असे आहे. ' जामार ए गेम नय हो मीन ' (तु. १.४) या शीतान व्याकुळ जीवत अस्वप्नांत टिप भाळीत स्वभावे असे आपले धर्म योग आणि व्यवहारी नाही, मीतान मीतान अ स्वरुती याची नागा आहे, असे वर्णिले आहे आहे. ' मीतान ' नामक समजात रान्द्रांच्या नावा एका सुदीप्त ज्ञानाच्या मनीचा जादवी वर्णिले आहे.

जे भक्ती तोमारे लये धैर्य नाही माने,
 मुहूर्ते विव्दल हय रुख गीतगाने
 भावोन्मादमत्तनाय, सेइ ज्ञानहारा
 उदध्रान्त उच्छल-फेन भक्तीमद्भाग
 नाहिं चाहिं नाथ ॥

दाओ भक्ती शान्तीरस,

स्निग्ध सुभा पूर्ण करि मंगल कलस
 गुंवार भवन द्वारे । जे भक्ति अमृत
 समस्त जीवने मोर हृदये विसृत
 निगूढ गंभीर, सर्व कर्मे दिवे वल,
 व्यर्थ शुभ चेष्टारेओ करिवे सफल
 आनंदे कळाणे । सर्व-प्रेमे दिवे वृत्ति,
 सर्व दुःखे दिवे क्षेम, सर्व सुखे दीप्ति
 दाहहीन ॥

संवरिया भाव-अश्रुनीर

विच रेवे परिपूर्ण अमत्त गंभीर ॥

तारिक अवस्थेत दुःख आणि विषय संस्कारांनी युक्त शरावण्यांनी आणि त्यांच्यावर विचार मिळविण्याची आवश्यकता असते. मानवी जीवनाच्या विकासाला हे कटोरातले मत्कार-पातक कोणत्याही स्थानात जोडून घेऊन घडणूक होऊ शकते. विचार विमर्शाने मानवी व्यक्ती, कारण जीवन हे अनांत संकल्पना असते. त्याचे प्रकट पाहता विचार नाहीत. स्वातंत्र्याचा सोपवक्याचा जीवनाचे हे अनांत प्रकट मानवीच्या आहे. त्या-ज्ञानाच्या आणि भक्तिमार्गातील प्रेम यांनी परिपूर्ण सामाजिक प्रकल्प, समीप, स्वतंत्रतेत आणि प्रेमाने जाही पाहिले. स्वातंत्र्याच्या सामाजिक आदर्शात या परिणामात स्थिर और दिव्य आकाशाने ते. 'हे मीत दुर्गात ये' (पृ. ११७) या वाक्या कविते हिंदुत्ववादाचा अन्वयार्थाने कधीचा अन्वय वाचनेने विस्तार देण्या आहे. मानवाच्या स्वतंत्रता विस्तार केल्यामुळे मानवातील मानवाच्या विस्तार होतो. आणि सामाजिक सुखात या कल्याण समानाच्या काही भागात एकतात जोड दिव्य नाही तर रोवटी सामान्य समाजात दुःखता आणि अस्मानात समाज व्हावे लागते, हा जीवनाचा कटोरा कापदा खण केल्या आहे. भारतीय संस्कृतीच्या विकासाला समीप सामाजिक आदर्श विस्तार शक्ती जोडून आत्मामुळे भारतीय समाजात जडता आलेला नाही. त्या जडतेतून त्याला जागृत करण्याचे कार्य रोवटी अंतर घेते भारतीय सामाजिक समस्येत करील आहेत. या पुण्यात स्वातंत्र्याची त्या अन्वय पालिका रोवटीत आहे. 'हे मीत विम, पुण्य तीर्थे आगे दे मी' (पृ. ११२) या 'मोवांजरी' पौढ प्रसिद्ध गोवात भारतीय संस्कृतीच्या विकासाले मूल स्वातंत्र्याची अंतर्गत जडता मन्वय हावून दिले आहे. अनादि काव्यसमूह मानवाचे मान प्रवाद भावता अंतर जोडले आहेत. अनादि आणि द्राविड प्रवाहांनी विविध जोडून भारतीय पौढ संस्कृती निर्माण झाली. विन्यासत एक, सम, दूत, अदी एकादिकांच्या शरा मिळून गेल्या आणि वि. हिंदुत्ववादाचे सम्य उपरले. त्यामंतर एकादका महातद् हिंदुत्ववादा नेऊन सम्यक सम्य. हिंदुत्व गोवा आणि मुसलमानांनी सम्युता यांच्या योगाने हिंदुत्ववादा अन्वयार्थ एका मन्व प्रयोगाची अन्वय प्राप्त झाली. आणि अन्वय तर प्रवात संस्कृतीने समानात जीवनात मोटाक कोवळून मावून दिला आहे. तरी पण सामान्यात प्रवादाची पन्वून रोवटी संस्कृती अधिक व्यापक आणि पुढे प्रेक्षित अनी सम्यक आकाशातक भविष्याची या गोवात प्रकटली आहे.

दुःखा महापुढाने मानात जगातले आणि विवेकाः आशित्यात आदर्शानेच्या दक्षिण अन्वयार्थाने नव्या आशा आणि नवे प्रयत्न जगात आहे आहेत. हिंदुत्ववादा महातवा गोवाच्या संस्कृतीच्या राजकीय समस्येतका समीप जोडून ठेवल्या आहे. अन्व प्रयोगी रीतींच्या हा सामाजिक आदर्श अन्वयार्थाने मानवात कळ प्राप्त झाला आहे, अन्व समस्येत हावून नाही. आशित्यात आणि जगात नन्वयार्थाने कावती रीतींच्या सामान्य जीवतर्थाच्या महात उन्वय गोवात आहे.

विश्वकवी रवीन्द्रनाथ ठाकूर

राजा राममोहन राय यांना आधुनिक भारताच्या निर्माणाला प्रथम आलं. देशात तेले, गरोखरीत ने पकले आधुनिक भारतीय पुरुष होऊन गेले. त्यांच्या मुखास मळकणे बरी होत आल्या. त्यांनी वेगळ्याच नव्या विचारांचा प्रथम प्रेरणा दिली. जी त्यांच्या सर्व देशांत राममोहनाची छाटा कायला. राजा राममोहन राय यांनी वेगळ्याच दूसरे भारताच्या नवजाण्यांना मेल दिला. आधुनिक वेगळी साहित्याच्या कठीने वाढिले तरीदेखील राजा राममोहन राय यांचे कार्य महत्त्वाचे आहे. एतल आधुनिक भारताच जयसंभाषेच वेगळीच पूर्वी साहित्य पयायन आहे. वेगळी रागाचा रागा राजा राममोहन राय यांनी नव्यानेच सांगून दिला. कैलासचंदानी त्या रागाचाच गीतवांचा राजा आश्रितार कल्या दिला आणि रवीन्द्रनाथांना वेगळी राग कळलाच पोर्चातले. एतला एतल कायावाडी रवीन्द्रनाथांचे नाच वेगळी साहित्यात आनर होण्यासारखे आहे. तथापि, राजा राममोहन राय आणि वैकुण्ठाचंद या देशांना मूल वेगळ्या सर्व प्रवृत्तींचा पुणे वीरराज रवीन्द्रांच्या साहित्यात आता जयसंभाषे वेगळी साहित्याच्या छाटेने रवीन्द्रांचे राजा आनर जेवणगळी कळते आहे.

बंगालमधील तीन कांत्या

रवीन्द्रनाथांचा जन्म झाला त्यावेळी बंगालमध्ये तीन कांत्या आत झाल्या होत्या. राजा राममोहन राय यांनी धार्मिक आणि सामाजिक विचारांचा मुळ केलेली कधीच जयसंभाषा त्याने जरीच कायलेली होती. रवीन्द्रनाथांचे जन्म वेगळ्याच हे त्या काळातील राजाच्या आनरपत्ती त्यावेळी जेवण कधीच होते. आरला भारताचेच देशांच्या वायव्यदूर

[illegible]

‘संतां गन्वा श्रीदेवान् जीर्णान् जनान्’

[illegible]

‘निर्देशः’ इत्यादि, ‘नाना’ अर्थात् नानाभिः निर्देशैः ।

‘ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ’
‘ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ’

आमि जगन् प्लाचिया पैछावो गारिया
आकुल पागल-पाग'

या मन्त्रोक्त ने निर्भयान मनोसा उभय कल्पना आक आदि न क्यूं करि जात। येन मनोमत वर्णन करित-वाहे असे दिसते.

'एतो कथा आछि एतो मान आछि,
एतो प्राण आछि मोर'

इ अर्थ तर अर्थक जोर जीवानीक सुनौत आदि कथा आ प्रमाणः कयुं पडतत.

'जे दिन जगने सळे आछि
कोनू मा आमारे दिखि थुनु
एइ खेळमार भौंशि ।'

या अर्थाने रतिनाथ जगजिना येताने लोकां कथान की, 'मना मुन्हासयुत काळ वेळप्रमाणही जायताने निर्झरिणी आछि.' पुरुष जानी आछि येतानाच वेळक कल्पनेच्या रेंवात उडताने ठेवले जाता. जयता सवा ज्ञान मुन्हासयुत मन होऊ शिके नाहीं. याच 'जो मणसु सार्थेसा होऊन जेन जगतरागसु निमून जीव जो कर्तु कयुं जावन नाहीं,' जानी जगसुनी त्यांनी निर्झरिणी होनी. जीवनाच्या यात्रावायात येताना मुन्हास कल्पन विचारीनाच्या मळान यावसा निर्भयाने जियने जायने, त्याच्या तरेसार नाका जायती विषय मिळतात जायने, मुन्हास जीवेवेळीक जिवता जायने, हे रतिनाथ-नाथाना जायके समजले होवे. समजे 'जायता जीवेन जीवता जय जाते' या शब्देनामना येतानाच ये रतिनाथानाच जगजिना कोणके वेळ जायत्या कथांना आ खरेन कारणीभूत होतील यात आश्चर्य नाहीं.

कारिकावाचने काव्य व ज्ञानेश्वरांचे अध्यात्म

रतिनाथी ग्रंथात बहुशरी होती. ते सात-सहस्र कारिकां विभागले होवे, पण त्याप्रमाणेच ते केव पन्नांचे साठवणवण होवल्ली होवे. त्यांनी यांनीच वेळकाळ जाण, जाणीवच जरीवत येताची साहित्य, ज्योतिषी जायने केव यांनीच समाजवाचनाक येन निर्झरिणी आंचे. 'प्राचीन साहित्य', 'आधुनिक साहित्य' इत्यादी त्यांनी निर्भयान विख्यात आंचेले आंचे. साहित्याच साहित्य जगजिनाच होवले जायने वेळकाळ जाण आंचि होवजिनाक पुष्कळ उद्देशांनी जायनेच केले आछे. साहित्य जयता कय जायने ज्योतिष जायने होन आंचि असे त्यांचे मत आछे. 'Art For Art's sake' जयन येताना त्यांनी पुष्कार केन आछे, पण जयने आधुनिकी त्यांच्या कथासुवांचे जीवनाच्या वेळ मुन्हास कथारिणे नाहीं. ज्योतिष काव्य पण त्यांच्या उद्येने साहित्य हे मानवाच्या मुनींचे असेल केव मानन होऊ शकने. उभळ जीवनादानी त्यांनी खूप तर उडनिळी आछे. तथापि त्यांच्या साहित्याची

आत्म्याची जीवनास विड करून घालूनही हा जगाची फेळ्या सोडून कसा तिकल होय असे समजणे पडते. आत्म्याची कलनेपासुने सोडल्यानंतर जगाचा दोष असा जगाची लक्ष फेलेला आहे.

रत्नचरित्राच्या अंतर्भावाने सधन सोमनास अंतर्भावाने पक्कट झालेले आहे. त्याची पुढी प्रतीति अंतर्भावानेच होती तीही जगाची आत्म्या कलनास पक्कट करायला मिळाली नव्हत नाही. त्या ही प्रतीति ही अंतर्भावाने सधन होण्यासाठीच होती. सधन हे रत्नचरित्राने मग मग प्रत्यक्ष सोडून कलनास ही सोडून घेऊनही आहे. अंतर्भावानेच हे रत्नचरित्र जगाची अंतर्भाव प्रतीति करून ठेवले आहे. अंतर्भावानेच आत्म्याचाही त्याचा फेळ्या मग जगाचा दोष आहे. याशिवाय, रागीत, मूर्ख, ताण, विन इत्यादी विविध प्रकारांचा त्यांच्या प्रतीतिने मग मग आत्म्या सोपला आहे.

‘ तोमार कीर्तिर चये तुमि ये महर
ताद तव जीवनेर रथ
पथाते फेलिया जाय कीर्तिरे तोमार पारंवार ॥ ’

या ओळीत महरभाषाताने रत्नचरित्राने आत्म्या कीर्तीतून मोठे होणे आणि महरभाषा त्यांच्या जीवनाचा रथ त्यांच्या कीर्तीतून वाग्यार मागे घेऊन पुढेच जाऊन गेल्या असे. त्यांचे समुद्र जीवना अंतर्भावानेच झाले असले तरी त्यांची मागे ठेविलेले असाय याशिवाय त्यांच्या जीवनामधूनही दर्शन करून देण्याचा आत्म्याची समर्थ आहे. त्यांच्या अंतर्भावानातून यापुढेही आपणाला त्यांचे दर्शन होत राहील.

रवीन्द्रनाथांच्या प्रतिभेचे स्वरूप*

धर्मे ते धीयताम् सुद्धिः ।

मनस्तु महदस्तु च ॥

‘महामास’, १५-१७-२१

भासात मेल्या नांवर बाणित थोर थोर विभूती निर्माण जाव्या. त्या सर्वांत रवीन्द्रनाथ ठाकूर यांच्या विभूतीभासाचे स्वरूप अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण असलेले आढळते. त्यांना केवळ कवी म्हणून सामान्यतः ओळखले जाते. पण ते एक विद्वान् प्रतिभेचे व्यापक महापुरुष होते हे नीट समजून घेतले पाहिजे. कवी या शब्दाच्या प्राचीन वैदिक-संस्कृत जो विस्तृत अर्थ मानलेला आहे तो त्यांना वेळान त्यांना कवी म्हणण्यास करताना नाही. कवी म्हणजे जीवनाचे संपूर्ण दर्शन देणेल्या प्रतिभामंडप महापुरुष. रवीन्द्रनाथांनी प्रतिभा अशा महापुरुषांनी होती. रवीन्द्रनाथांच्याकडे संपन्न व्यक्तिमत्त्व आल्या कविते पहावयास मिळते. साठवणावायूत त्यांना अनेक-विध संस्कार मिळाले. त्यांनी स्वतः आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीचे चांगले वर्णन करून ठेविले आहे :

“ज्या जगात मी प्रथम जन्म जवळिले ते अमरीन प्रतापी असे होते” असे त्यांनी म्हटले आहे. हा एकाहीरगा अमरी अश्वीकिकन होता. ठाकूर वराण्याची नीका रवीन्द्रनाथांच्या जन्मापूर्वीच सनातना नांवर उचलून घूर पळव्या नांवाच्या जागेर वेळान

* टागोर- साहित्य, कला, विचार (संपादक अ. के. भागवत) ह्या पुस्तकाची प्रस्तावना.

[illegible][illegible]

“संस्कृतं महत्त्वं यत्तु, दृग्दीप्तिं चानि गच्छति। निष्कलं च भूयति अकाराणि
सुखं जगति वाचस्पतिं कथयति। नो ज्ञा विद्यया विदितत्वा नन्दं प्रकाशतः परमेश्वरं वसुधा
महात्मना दायीवज्जलं सौन्दर्यात् सत्त्वकत्वा प्रेम्णा भवतः। नै मह्यताम्, “या विद्याभ्यास
अनामने गी एतां शीघ्रतया तिस्रः शतम्— सा त्वं, भूः, निबलः जन्ता दीप्तो।”

“आमची एका कारणांने मी विद्योन्मिक्त राहणे होतो. मी शाळिंबूरा पळून गेलेल्या मुलगा. परीक्षा दिली नाही. पाठ शिकणे नाही. माझा भावी काळासंबंधी माझे शिकवणे उदात्त राहिले. शाळमूढाच्या बाहेरचा जो अनिवेध अवसर त्यात माझे मन भटक्या लोकांप्रमाणे संचार करीत असे.”

एकात्रिंशत्वाच्या अनिवेध स्वातंत्र्यात वाढत असतानाच बाल रवीन्द्रांना कविनेत्ता छंद आल्या. रवीन्द्रनाथ स्वतःच म्हणतात, “‘पद्मर’, ‘विपरी’, इत्यादी छंदांच्या अन्तःपुरात आकृष्टा अनिवेध अधिकार आहे या जाणिवाच्या अवकाशात छंद्याहाने मी छिन्निकात मस्त होऊन गेले. अष्टाधारी, पद्मधारी, दशाधारी पर्यायभूत विविध प्रकारे छंद्यांचे विभाग करून घराच्या कोपऱ्यात माझा छंद्यांच्या घडामोडींच्या खेळ सुरू झाला.” हा खेळ खेळणाऱ्या बालकाचा धमत देखील विपुल स्वातंत्र्य लाभले. रवीन्द्रनाथांनी वर्णिले आहे, “विपदेव हिमाचलगत असत. धगत बघीत बंधू कळोखरने होतो. ज्योतिदादांना मी सगोहूत अधिक मागीत असे. त्यांनी मजवर बाहेरून कोमलेच बंधन लावले नाही. मी स्वाभ्यासी कारनिवाद करित असे. नांना विपयांवर बगेबरीच्या नात्याने चर्चा करीत असे. बापासांचाही आदर करावा हे त्यांना ठाऊक होते. माझा मानसिक स्वातंत्र्याच्या द्वारेच त्यांनी माझा मनोविकासील साहाय्य केले.”

रवीन्द्रनाथांच्या लहानपणी सुरू झालेल्या या साहित्यसाधनेत या बघावेगळ्या बालकाची रीतिनेमाची प्रवृत्ती स्वतःच-विज्ञान होती. त्या वेळच्या साहित्याभिधानंथ रवीन्द्रनाथ कवने सगोहूत लहान व शिष्यागाने समोहून असत होते. “त्या वेळच्या साहित्याभिधानी आग्रच्या बोलण्याने या छिन्निकात मला उभेकन दिले नाही. माझा अर्था कव्या छिन्निकात ते शोधवतून ज्ञान असत. या ते काही निंदनाचे वाक्य नसे. म्हणून ज्योतिदादा असाच अवताही उडवडवीच्या विषय रीतीने या आग्रले छिन्निका आग्रच्या छिन्निकात निर्माण करू लागलो.”

निसर्गाचे विलक्षण आकर्षण रवीन्द्रनाथांना अगदी बालवयातानेच होते. “केळा केळा निसर्गा मजक्याच्या मजक्यावर एका शाळीया रितामरगाच्या वेळी आपल्यासीव अग्राव-कुसुमांनी मळत ओशीव, तर केळा केळा गावीपूरच्या हुताष्ट निवृत्त्यानी मी वसुन विनीचीव पात्रने वगेने शिकव सांगे, त्यांना कव्यानी केळा केळा आग्रली कवरागीत अंत्युक वेरनेने भजन निव सगीरच्या गेळावडात दूर सोडून देता मी आग्र्या काळ वाळवीत असे.”

बालवयातच रवीन्द्रनाथांना ईंग्लंडमध्ये जाण्याची भेळी मिळाली. वेळीच समाजाने निरीक्षण करण्याची, त्यांच्या साहित्यसंश्लेषी परिवाद करून केळाची व त्यांच्या स्वतंत्रपणा उदार वृत्तीची प्रत्यक्ष ओळख घडव्याची ही सगळी रवीन्द्रनाथांचे व्यक्तिमत्त्व खेळ करव्यात विशेष कारणीभूत होती असेलवात नवल नाही.

अशा रीतीने असाही वादग्रस्तामुल्य रवीन्द्रनाथोंचे जीवन अन्वयाने, मिथी आणि साहित्य यांच्या उदयसुनेन विकसित झालेले आहे. स्वातंत्र्यसंग्राम विनाशक जबरजस्तीने परिपूर्ण झालेले आहे. सौमनाथी सामाजिक वा वैयक्तिक क्षेत्र क्षेत्रांनी कोठेही अस्पृश्यता राहिलेले नाही. स्वतःच्या अनुभूतींनी प्राथमिक सद्यत्वाची त्यांचे निरपेक्ष सम्यक् समज होती आहे. स्वीन्द्रनाथोंचे सारे साहित्य आणि सारे गौरी या संस्कारांचे साठ बरेच आहे असे म्हणण्यास कसलीच हरकत दिसत नाही.

सगळा समजोठग गीत, कौमुदीचंद्र विद्याधामर आणि वेवेगळ्याच कादंबरी या तीन महा-पुस्तकांच्या आरम्भाला रवीन्द्रनाथोंच्या जीवनावर पार पाडून परिग्रह आल्या दिसून येतो. सगळा समजोठग गीत हे भारतातील पहिले आधुनिक पुस्तक आहे. सातकाव्यावर्षीक जन्मलेला व अजब ही व्रत पळवेल्या भारतीया वनात त्यांनी प्रवेश घेऊन दिलेले जीवनाचा यशस्वीतम विचार कल्पनांची गर्दी सध्या दिसी. ईश्वरवंशांनी सामाजिक सुधारणेचा आग्रहानेक अर्थवादी बुद्धिमानांच्याची निर्मिता शिकवणूक. वेवेगळ्यावर्षी या वनात-वनात प्राचीन कालखंडाच्या आध्यात्मिक अनुभूतीवर आल्ले केले. सत्यवादी कटुतक आध्यात्मिक साधनेचा मार्ग जोडून बसवले. रवीन्द्रनाथानी आपल्या जगतात या मिथी नव्या जगातील संपूर्ण सम्यक् समजला व त्याचा सांस्कृतिक साधनेची आत्मक प्रेरक निवडणूक दिली. या नावाची विभूतिने त्यांचे पदम रवीन्द्रनाथोंनी 'अरिन्दम' या नावाने आपण भावपूर्ण अर्थाने स्वतः केलेले आरम्भले.

स्वीन्द्रनाथोंच्या जीवनात प्राचीन कर्तव्या समजपद्धतीचा उच्चकोटीचा साठेपण दिसून येतो. दीर्घमित्र कर्तव्याने आपल्या जीवनातला जग आणि जेवढे जगसोदर प्रिय व सान्निध्य आठवले. 'स्वर्गमेव कर्तव्यम्' हा जगचा महामेव आहे. स्वीन्द्रनाथोंचे जीव जीवत या वेदाच्या अग्रगण्यतेने जगले पळवले आहे. आपल्या अन्वयाने पलीकडच्यावर्षी त्यांनी या वेदाच्या विनियोग जीवनातील कर्तव्य समजाला उकलून बसवलेले केलेला दिसून येतो. जीवनाचे एक परिपूर्ण दर्शन रवीन्द्रनाथोंनी आपल्या आणि जगाला दिलेले आहे.

जीवनात विनियोग आहे, आणि एकताही आहे. एकतेच्या आग्रहेताने विनियोगात अग्रगण्य कल्पनांनी अशा रीतीने आपल्या आग्रहेताने एकता नादारांच्याची कूट गरीब धिकाणी झालेले पूर्वाग्रहात आठवले अर्थाने आहे. जीवनातील याचा दुर्भावने व वैयक्तिक जीव या पूर्वाग्रहात जगले राहिले आहे असे स्वीन्द्रनाथोंचे प्रतिपादन आहे. गौरीत आणि अर्थाने या विनियोग अनुभवात रीत नाही. उलट ते जीवनी अनुभव जग-पक्षमेताने पूरले आहेत हे आधुनिक कालात रवीन्द्रनाथोंंचे जीवनात जगले राहिलेले दानविलेले नाही. बस आणि जेवत, सांग आणि जगले, साकार आणि निराकार, जगले आणि समजले, प्रवेश आणि परावर्त, जेवत आणि निवेदनर संप्रतिपद आरम्भिक विनियोग रवीन्द्रनाथोंनी आपल्या सौंदर्यपूर्ण साहित्याने साठीस करून टाकिलेले आहे. त्यांची जीवन-

नाथना आणि त्यांची साहित्य-साधना ही इतकी एकत्रच आहे की, एकीचा अर्थ दुसरी-शिवाय उरलाच नाही. रवीन्द्रनाथांच्या कवित्यांचा विचार करताना या गोष्टीचे कधीही विस्मरण होऊ देता कामा नये. खुद्द रवीन्द्रनाथांनी या बाबतीत अनेक ठिकाणी विवरण केले आहे. पुढील दोरी उतरा या छंदाने अनेक मजनीय ठरेल.

“मया जगण्याचा ज्ञांनी होताना प्रयत्न केला असेल त्यांना इतक्या दिवसांनंतर निद्रान झाले तरी समजून आले असेल की जीण जगात गेली, जन्म घेतल्या नाही. मी नेह उठून ते काही पाहिले त्यामुळे माझ्या नेत्रांना कधीच शीम झाली नाही. त्यातील विस्मयाचा अंश कधी उभाय नाही. चरित्रभाष्य नेहम करून जगावर काळजी की अनादित गाणी अनेक-कायकडे जगात चालली आहे, निद्रा मी आपल्या प्राणमनांनी साथ देत आहे आहे. कुतुम्बयुगी की निष्कामी मी ऐकत आलो आहे असे मला सदैव वाटते आहे. सूर्यमंडलाचे तारी या अमर्यादाच्या आसपास पृथ्वीच्या कवूचे आकाशगुप्त विविध रंगांच्या वर्णीश्वरींनी सजवित असताना, त्या प्रीतीच्या समारंभामध्ये आपल्या हृदयाच्या दारिद्र्यजन्य भय विस्वास मी कधीही आळस केलेला नाही. प्रतिदिनी उजवाळी काळोखाचा गर्वीच्या अंती ‘मला ज्ञान कळावताने, तसे पड्यामि’ या गोष्टीचा साक्षात्कार करून वेण्यासाठी मी जातवणे द्यात राहिले आहे. सकलसमुज्जताच्या अमर्याद संवेधाने जे प्रेक्षकाचे आहे, आपल्या आनंदमूर्त्येचे विस्तर जसेच जगाच्या प्रकाशाने विविध प्रकारे माझे जीवन आनंदित होते आणि ‘तो जेवणान्याय का: प्राण्यात ? खरेच आनंद आनंदो न स्यात्’ असे जेवणान्याय, जगाचा काहीच व्यावहारिक प्रयोजन नाही अशा समजूतका मागमाग केलेल आनंदाच्या आकर्षकते ओढून वेगळ. या अर्थाने आनंदीय व्यापाराचा जन्म अर्थ द्या तत्वातूनच आहे, जे समुद्राच्या हृदयात राहून त्याच्या पूर्णत्वाचा भेद असतो जे समुद्राचे प्राण पलायन काढून केलेल्या कठोर आत्मव्यापाराचा ‘तो एक आनंदाची मांभ-सिक्क्या पूर्णता आहे’ असे म्हणून आपण कधी अस्वस्थ केला नाही, त्या निराद तत्वाचा आनंदी जीवनगत प्रत्यक्ष सदी करण्याची मी इच्छा पोसली आहे.”

रवीन्द्रनाथांच्या बाबतीत त्यांची कलासाधना हीच त्यांची अस्वाभाविकता होती. संतुष्ट या कवयित्रीच्याच कथांमध्ये ‘कलातन्द् गोदीवर’ असे म्हणजे आनंदाने. रवीन्द्रनाथांच्या कवनींमधील इतकीच वेद मानलेला नाही. त्यांच्या छंदीने कलातन्द् हा तत्वातूनच आहे. कलावर्तीसाठी कर्तव्य जगमाते सारी तपस्या कवयित्रीसाठी कर्तव्य लागते असा रवीन्द्रनाथांचा अनुभव आहे.

“मी स्वतःच मांभाने म्हणते आहे; ‘मेन स्वर्गेन मुनीनाम, मा रयः।’— ‘तुझ्यासाठी जे म्हणत आहे आहे, जे तुझ्याभोवती नैराश्याची भक्ती राहिले आहे, त्या-मध्ये आनंद मान. त्यातून चिरेतनाची वसती आहे. नोभ प्रकृ नवीन.’ कला-साधनेला हा मंत्र मोठ्या मोठ्या आहे. आयली ज्वाला कोळ्याप्रमाणे आपल्या आनंदाने पकडते

[illegible]

सौंदर्य, भोग आदि मुक्ति यात्रा परमार्थ नॉले स्टाइल क्या कहलाएंगे अन्ततः तान तो पाहा—

[illegible]

“या जगत्समागं मानवीं विमत्स्यात् उदीयं करणे, जीवसंविद्यामासु मत्वा अ-
द्योदितं करणे ते कवीने कार्य होय. जगत्समागमे निष्ठावा भावि, मांदिग्य भावि, वारक
आदि गोपीन जगती मुक्ता जगती असाव्या सव विद्यया मानवी विमत्स्या जगती जग जग किंते
असेल त्या कवीलाच जग मोठा म्हणते.”

[illegible]

आपका साक्षरशिक्षण को-स माना जायेगा आगे ही जाना— “हिन्दूक
द्विधर्मसंस्कृत उद्भिन्नात्मा माना परित आगि माना जन्मवत् भी हिन्दूत आगे आगे,
अपरितन वसतन भी प्रारंभ केन. त्या छत्री मन्त्र स्वतः ही जोड़न पानी मन्त्रही. मन्त्र
मात्रा त्या वैजन्वा हिन्दावाग निर्वर्क आगि स्वयं जना मान कमन आगे मन्त्र मन्त्र
नाही. हा मन्त्र केकन्य वरज्ज मन्त्रों के जोड़न मन्त्रों रचना मन्त्र मन्त्रों, हा ही मन्त्र
मन्त्र केकु विष्णुवागही आगे, को भी हा प्रवचनर मन्त्र केके आगे, मन्त्र मन्त्र प्रवचन केके
आगे. परमपुत्रमन्त्र आगमनोपन कालमन्त्र आगमनात्मा मन्त्रों ही मन्त्रा केके आगे.
'समा कर्माणि ह्येते कर्माणि' हा महावागमन्त्रों मन्त्रमन्त्रमन्त्रों ही मन्त्रा मन्त्रमन्त्रों

आहे. ” आणि भारव्या जीवाविषयी ते म्हणतात — “ आचार्य-अभ्यस्त अशा ऐक्यात्मिक साहित्यामध्ये त्या सविना अतिशय कल्प एकदा मी त्या महामानवाच्या उद्देशा समझावली माझ्या कर्माचा आणि माझ्या त्यागाचा गौरव भरिला आहे. त्यात कोणत्या तरी विषये आली असली त्या अंतःकरणगत मूल्या प्रसाद व्यक्त आहे. मी या धर्माच्या महाविचार असले आहे. येथे सर्व देश, सर्व जाती आणि सर्व काळ यांच्या इतिहासाच्या महासंदर्भात नसलेला अधिष्ठित आहे. त्या हेतूनेच्या वैशिष्ट्यात एकदाच बसत आणल्या आलेकार, आत्मही भेदबुद्धी यांचे धाडन करण्याच्या दुःसाध्य कर्मात आजही मी प्रवृत्त आहे. ” आचार्य नवाच्य सत्तर वर्षे पूर्ण, शास्त्रानंतर रीतिनाथनी हे निवेदन केलेले असल्यामुळे त्याच्या विशेष प्रकारचे महत्त्व आहे असे मी मानतो.

आत्मही की कर्माविमोक्षा साक्षात्कारन त्यांनी प्राप्त झाल्याचे, आधुनिक साहित्याचे, लोकसाहित्याचे मूलमानन केले आहे. काळिदासाचे ‘ साकुन्तल ’, ‘ मेषरूत ’ आणि ‘ कुमार-संन्यास ’ सहाय्य त्यांच्या सविन सौंदर्याने नसलेल्या किंवात त्यांनी दीन कलाट्यात व्यक्त झालेली आहे. ज्ञानकर्मांनी नसलेल्या विद्वत्पणाचे अनेक मोठे दर्शन महत्त्वाचे असल्यामुळे महासाक्षात् हे सौंदर्यात सहज समजावे असे आहे. रवींद्रनाथोंचे काव्य हे संत-काव्याचे आधुनिक काळातली पूर्णतः परंपराधारने सुंदर उदाहरण आहे. ‘ संतांजनी ’ त्या विनोदविशेषीक निष्ठाच्यामुळे त्यांचा निष्ठाच्या मानव्यांनी मुद्रा पडले दीन आहे.

हेतूने कर्मांनी व संतांनी प्रपंच हा परतापेमध्ये कसा करिता येतो याचा मार्ग समजिताना येतो. पण त्या मार्गात आजून सारे समाज जीवनात परतवाचन घनविषयाची मागणी करत रीतिनाथनीच जगापुढे मांडली आहे.

भारतभर संकलीत या सार प्रसिद्ध विनोदविषयांच्या दिशेनेच चालला आहे. हे रीतिनाथानी आरब्हा अनेक मवेभाव साक्षर प्रसिद्धीत आहे. “ विनोदविषय आणि आचार्य आचार्य आचार्यामध्ये एकताचे दर्शन येऊन विविधविषय त्या एकताचा स्वीकार करणे, आचार्या सार याचा आशीर्वाद करणे, कर्मांचा हात त्याच्या प्रतिष्ठित करणे, घेताच्या त्या त्या अनुभवात घेणे आचार्य जीवाच्या सार त्या एकताचा प्रसार करणे- हेच काव्य भारावणे यांना आत्म-जीवनातली, दुर्गती दुर्गतीमध्ये करिता आणल्या आहे. ”^४

हे काव्य केवळ समझावर येतच आचार्य कर्मांचा प्रत्यक्ष हेतू आहे, असे नव्वे तर पन्ने बाराच आणि नीतीनेतमानी भारताचा ज्ञान प्रयत्न होना हे अतिदुःखद-

४ “ एकदा विविधविषय ओ निवेद आचार्यांनी अनुभव करिता नेह एकदा विविधविषय याचा कसा, अनेकदा कर्मांचा कसा, कर्मांचा प्रसिद्धित कसा, विविधविषय अनेकदा कसा या विविधविषय प्रसार कसा- यांना आत्म-जीवनातली-दुर्गती दुर्गतीमध्ये भारता-वर्ष इशाह करिते छे. ”

‘ भारवर्ष इतिहास ’

अनित ज्ञान, प्रेम व कर्म यांच्यामध्ये संपूर्ण सामंजस्य साधून करण्याचा जो प्रयत्न केला आहे त्याचस्तून स्पष्ट दिसून येते असेही स्वीन्द्रनाथांनी म्हंटले आहे.

प्रतिभेच्या स्वरूपाने वर्णन करिताना स्वीन्द्रनाथ म्हणतात : “दुसऱ्याला आपल्या इच्छेप्रमाणे प्रतिभेची गरज असते. दुसऱ्यामध्ये प्रवेश करणाऱ्याची ज्ञानी आणि दुसऱ्याला संपूर्ण आत्मत्या करून देणाऱ्याचे इन्द्रजाल हेच प्रतिभेचे नारे स्वरूप आहे.”^{१५}

भारतवर्षाजवळ एके काळी अशी प्रतिभा होती म्हणूनच पुढिन्हा शबर, वाघ इत्यादी जगांत किडून घेतल्या यांमध्ये महान कल्ल्याही तिच्यातून आपला आध्यात्मिकभाव व्यक्तविलेला आहे. भारतावरचे कथावाची त्याच केला नाही. सर्वोच्च स्वीकार करून सर्वोच्च आवेष्टे झाली आहे, असे स्वीन्द्रनाथांचे उद्गार आहेत. ही समावेशनाची व जयंतीकरणाने जिवा अशिकट किंवाक झाले यांच्यामध्ये भारतीय समाजाचा अड आत्म्या कायची आहे. केवळ कर्मकांडाच्या आंधळ्या आत्मस्वीकृते प्रगतीची दिशा तो हरवून बसला आहे. त्याचा पुन्हा सज्जन करण्यासाठी जिवंत समाजवादी शिष्य दिले जाईल. त्याचे हृदय आणि याची बुद्धी पुन्हा सद्भावनांनी व सद्बुद्ध्यांनी भरून टाकली पाहिजे असे स्वीन्द्रनाथांनी विवेक आवाहाने उद्देशिले आहे. जलभेद, अशुद्धता यांच्यासारखी कुत्रेच जेवणे मोडून टाकली पाहिजेत म्हणजे भारतीय समाज पुन्हा जिवंत होईल व नारे जीवन-सातत्य अनुभूत करेल असे स्वीन्द्रांनी जागोजाग दाखवून दिले आहे.

मानव संस्कृतीने युरोप-अमेरिकेत जे चढाव घेतले आहे त्यापेही स्वीन्द्रनाथांनी आगवच केले आहे. तथापी आ संस्कृतीचे स्वरूप निरवतूक असल्यामुळे निष्पात अनेक अयोग्यता व यांमधेचिदरक सोयी निर्माण झाल्या असल्याने त्यांनी दाखवून दिले आहे. निष्पाताने उदात्तता हा वैश्विक मानकच झाले कारण अन्धकार यांच्यात आहे असे निरस्तवादांमध्येच स्वीन्द्रनाथांनीही अनेक ठिकाणी म्हंटले आहे. भारताच्यातून निर्माण होणाऱ्या विद्वती वृक्ष करण्याने काय प्रेमवादांच्या उदात्ततेशिवाय वेगळी नाही असाही आग्रह अभिप्राय जगज्जातीत दाखवत अनेक ठिकाणी व्यक्त केला आहे. भारतीय समाजातील जमीना निहाळ करण्यासाठी जिवंतता, बुद्धिमानत्वाचा, दक्षिणतायेच्या, आधुनिक सुद्धाचा स्वीकार केला पाहिजे असे स्वीन्द्रनाथांनी कळकळीने प्रत्यक्ष दिले आहे. तथापी मानवी जीवनाचे साक्षर केवळ जीवित हातांच्या व बुद्धीमत्तात नाही तर ते आध्यात्मिक मांतीच्या जगातच आच्छादित होऊन आहे असाही त्यांचा निष्कर्ष आहे. त्यासाठी निरतन आणि आध्यात्म यांच्या समन्वयाने आत्मसंवेदी नवी जागतिक

१५. “परके आसन कोरले प्रतिभार प्रयोजन । अन्धकाराचे प्रवेश करिभार शक्ति एवं अन्वये संपूर्ण आवन करिना उद्गार इन्द्रजाल इहाई प्रतिभार निवस्त.”

[illegible][illegible]

सांस्कृतिक विरासतका विनाशका कारणों में खानदानात्मक अंधाधुन्य संवेकात्मिकता के बिना प्रकट नहीं जा सकता। खानदानात्मकता का यह किम्वदंती, 'मायावतिया का' या अंधाधुन्य विष्णुवा विष्णुवा के बिना प्रकट नहीं जा सकता। मायावतिया का किम्वदंती, 'मायावतिया का' या अंधाधुन्य विष्णुवा विष्णुवा के बिना प्रकट नहीं जा सकता।

[illegible]

पैसा मिलता नही है। इस कारण से जो लोग पैसा मिलाने के लिए आते हैं, वे भी पैसा नहीं मिल पाते। इससे वे भी निराश हो जाते हैं। इससे ही हमें पता चलता है कि पैसा मिलाने के लिए आने वाले लोगों में भी बहुत सारे लोग हैं जो पैसा नहीं मिल पाते। इससे ही हमें पता चलता है कि पैसा मिलाने के लिए आने वाले लोगों में भी बहुत सारे लोग हैं जो पैसा नहीं मिल पाते।

[illegible]

महाराजसंस्थानि मेवैता युद्ध विनाश अभिरेण्य कौशिकमपूरा साधैर पठून परम्पर
मेकन्त्या साधन सन्तानार्थन्य नमस्त न्यायार्थन्य सन्तान प्रकट होइत मैवैता न्यायन्य माधुरी
महाराज माधुर्यानि साधैर कल्याणनि मन्त्री साधन होइत.

मोक्षमार्गानि च विचार कर्त्तव्यम्, नारकान् आशि सुखदाः तान्वा जनेन
काङ्क्षन्तान् विप्रजनेन प्रकटं तानि आहूयन्तीति, अत्रा राशि मोक्षमार्गान्वा
पनिर्दिष्टे विप्रसुखानां आशे आनन्दजन प्रकटं तानि आशि.

[illegible][illegible][illegible]

खलिल जिवानचे ' जीवनदर्शन '

काव्यमृत्नामा पीठ जीतन तत्त्वविज्ञानाया अग्नि आत्मगोपनाया विशेष अनुकूल
अवस्थाने अनुभवाय आर्षेदे आहे. स. गंधींच्या १९३० मधील सयाग्रहाच्या
चळवळीत पवित्र विज्ञानचा Prophet हा मूल्यवान ग्रंथ सदाग्रहींच्या हाती पडला.
तेव्हासमूह सयाग्रही नेतृत्वात या ग्रंथाचा मोठी मातका भिडणी आहे. मूला अन्वयार्थ
या ग्रंथा पीठ विज्ञानगोपनीयते चालेलच आहोती हे. संपूर्ण दृष्ट्याच याची अन्वयार्थ-
प्रत्यक्षाद्वारा यां या ग्रंथाचा प्रसार करीत आले आहे. आणि त्यामुळे हा मराठी अनुवाद
वाचकंच्या हाती देताना मध्य पत्र आवंद पाठ्या आहे. मध्य वर्तनी पूर्वी श्री. किरीटलाल-
भाई मधुतल यांनी Prophet चा मुद्रणी अनुवाद केला आहे. अनेकदा विदेशी
तो साया आहे. श्री. मधुतलभाई देवाई यांनी स. गंधींच्या 'हरिकन' पत्रात याची
मूळ प्रकाश केले होती. आणि Prophet मधील अन्वयार्थ प्रथम जागरित होते.
नामग्रन्थ 'विज्ञाना'तून आरंभ विज्ञानचा The Madman आणि The
Wanderer या पुस्तकांचे श्री. कल्लनभाई साहेकर यांनी केलेले अनुवाद प्रसिद्ध
होते आहेत. San I and Foam याची काव्यमृत्नांनी केलेले अनुवाद मो पाठिया
आहे अगदी तो कोही प्रकाशित केला नाही. The Prophet हे वाचकंच्या या पुस्तकांत
अनेक मोठे पुस्तक आहे. मध्य भाषा आहे ती, प्रत्युत अनुवादने द्वारा मध्यग्रीक वाचकांत
वर्तित विज्ञानने दूर वेगळी वाचण्याची भिडका जागृत होईल. आणि त्यांची अनुवाद
ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध होतील.

इसका सुंदर संगीती निर्मिती करणाऱ्या शीर मंत्रकाराचे जीवन जागृताची इच्छा दोघे अगदी सामाजिक आहे. पण दुःखाची मोटू की, या मंत्रकाराचे कविता अद्यापि कोठेच उचलल्या होत नाही. त्याच्या संगीताच्या प्रकाशनांनी जी काही तुटपुंजी माहिती मिळते आहे, तिच्यावरून अजून भागू न पावी त्याचे. खलील जिवान याचा जन्म इ. स. १८८३ मध्ये सीरिया देशातील हाउट जिवानांतल्या होता. बहुतेक जेव्हाच जेव्हाक पॅगंबर या प्रदेशात जन्म पावल्यामुळे इतिहासात याची पार प्रसिद्धी आहे. ज्ञान वाणीना अजून तो जन्मल्या आरंभापासवेचर वेळेवरून, काव्य आणि संगीत हा या देशात रोधा होता. पण सुमारे दोन वर्षांनंतर तो आरब्बा सीरिया देशात परत आला आणि अहमदाच्या 'अहमद हिमन' पाठशाळेत दाखल झाला. इ. स. १९०३ मध्ये तो पुन्हा अमेरिकेला गेला आणि तेथे पांच वर्षे राहून निवृत्तीच्या अव्यार करणाऱ्याही पुन्हा काव्यातले गेला. इ. स. १९१२ मध्ये अमेरिकेत जन्मत तेथेच राहणी झाला. १९३१ मध्ये ज्ञान वाणीना तो न्यूयॉर्क-मध्येच राहिला होता. अरबी भाषेतले त्याचे विपुल संगीतना केले आहे. अरबी भाषा जागृताचे लक्षातली लोक त्याचा अमेरिकेत प्रसिद्धीचा पुढील मानिला. खलील जिवान हा महाकवी, तत्त्वज्ञानी आणि निवृत्ती होता. त्याचा कवी जी जगभर पसरली आहे. त्याच्या संगीताचे भाषांतर वीसांहून अधिक भाषांत झालेली आहेत. आणि त्याचे काव्याची निवे पाश्चात्य देशातील बहुतेक प्रमुख तज्ज्ञांना दाखवली गेली आहेत. सुमारे १९१८ पासून त्याने इंग्रजीत रचना करण्यास आरंभ केला. इंग्रजीतले त्याची जेव्हा नऊ पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. त्याच्या सर्व पुस्तकांत त्याची रचना निवेही दिवेली आहेत.

खलील जिवान याची निवृत्ती करणारी सर्वत्र रचणी झालेली आहे. त्याच्या वाक्यावयवातले त्याची निवृत्तीदेखील वाक्यावयव कुठेही झालेली आहे. त्याच्या विनायक मानातुही दिवेंत अजूनही पण त्यामुळे कोठेही तत्त्वज्ञानी हाही झालेली मज्जा भावली नाही. कवी आणि निवृत्ती ज्ञान वाणी जगभर दुर्लभ. निवृत्ती जेव्हा (William Blake), जेव्हा (A. E.) तीव्रतातून जगभर ते जेव्हा निवृत्ती करणारे होऊन गेले. खलील जिवान याची गजबगजी वाक्यात राहिलेली कल्पनावाही आहे. प्रसिद्ध ज्ञान वाणीना जिवान (Auguste Rodin) याचे लक्षितव्या विनायकी निवृत्ती जेव्हा वाक्या निवृत्ती कुठेही केले आहे. 'प्रोफेट' ज्ञान वाणी ज्ञान वाणी जेव्हा जेव्हा जेव्हा. महाप्रोफेट ज्ञानवाणी त्याच्या निवृत्तीवाही मोठा वाक्यात वाक्यातले मिळता करणून त्यातील काही निवृत्ती निवे या अजूनही जेव्हा जेव्हा जेव्हा आहे.

'नेडवत' हा खलीलचा जेव्हा इंग्रजी ज्ञान वाणी. तो १९२८ मध्ये प्रसिद्ध झाला. या प्रथम कुठेही त्याच्या वाक्यातले बहुतेक ज्ञान वाणीवाणी मिळतात. तरिजिवान 'मी नेडवत कया जेव्हा ?' या वाक्यातली या संगीता कथना खलील केलेली आहेत. 'The Madman' आणि 'The Prophet' यांच्या इतरात त्याचे दोन ज्ञान वाणी प्रसिद्ध वाक्यातले संगीतात. पण मज्जा ते ज्ञान वाणीवाणी ज्ञानवाणी नाहीत. त्याचे स्वयं वाणी आहे या ही

मला कोडे वाचिली निव्वळ शकली नाही. 'सॅंड व्हिड फोम' (१९२५) यात जीवनाच्या सामान्यर आचरणाचा शांत-कथित त्याने उल्लेखून लिहला आहे. 'Jesus : The Son of Man' (१९२८) या पुस्तकात त्याने येशू ख्रिस्ताचे जीवन वर्णिले आहे. ख्रिस्ताच्या जीवनात वया ज्या व्यक्तीचा संबंध आला आहे, त्या त्या व्यक्तीच्या दुष्मंती हे ख्रिस्ताच्या तदर्थाने अगत्यामुळे यात नोंदविले आणि तात्पर्या निमाग आज आहे. 'The Earth Gods' (१९२९) या पुस्तकाने आख्यायिका निवेदनात पाहिलेली नाही असे कितीतरी लक्षापूर्वी लिहिले आहे. पण श्री. कात्यायनचे काव्यकलांसाठी त्याची कल्पना फारच भव्य वाटते. मला हे पुस्तक अद्यापी पाहण्यास मिळाले नव्हतामुळे काहीच सांगता येत नाही. 'The Wanderer' आणि 'The Garden of the Prophet' हे दोनही ग्रंथ कवीच्या मुलुमुलून प्रसिद्ध झाले. चौथ्या (१९३२) मध्ये जीवनाच्या परिणामांमध्येही अनेक अनुभव लक्षात लक्षात मोठीच्या लक्षात गुंफलेले आहेत. जीवनाचा सद् अनुभव त्याने लिहिलेला असला तरी त्यात भरपूर मातृभूमी आढळते. परिशिष्टातील उपासनांवरून नावी मोठी कल्पना येईल. 'The Garden of the Prophet' हा त्याचा शेवटचा ग्रंथ होय. मरणापूर्वी कितीक वर्षे लिहिले याने त्याच्या विविधते वित्त नाविलेले होते. हा ग्रंथ म्हणजे त्याच्या 'प्रॉफिट'ची पुरवणीच आहे. यात प्रॉफिटमधील जीवनांतूनच त्याची पुढे चालविली असून वाचकाल लिखिली दिसते आहे. गळविण्याक विचारांचा एक उत्तारा परिशिष्टात दिला आहे. त्यावरून त्यातील विचारांची व्याख्या सहज दिसून येईल.

तथापि 'प्रॉफिट' (१९२३) हाच त्याचा ग्रंथग्रंथ होय. अमेरिका आणि इंग्लंड या दोनही देशांत या ग्रंथाच्या अनेक आवृत्त्या आजपर्यंत निघल्या आहेत. अमरी मध्ये विमोचनी अलीकडे हा ग्रंथ मिळव्याची सोय झाली आहे. प्रसिद्ध आयरिश कवी, तत्वज्ञ आणि शेतीच्या लळवळीचा प्रार्थक A. B. कर्न जॉन रसेल याने लिहिलेल्या या ग्रंथराजाची पुढील शब्दात सुनी केली आहे.

“रवीन्द्रनाथ ठाकुर यांच्या गीतांजलीसार कवी आणि लिखकाल लिखिलेला याच्या 'प्रॉफिट' इतकी सुंदर आणि पूर्णद्वन कानी जाही आहे असे मला वाटत नाही. विचारमोहनात याला तारे आलेला असा ग्रंथ मेव्या कितीक कवीत मी पाहिला नाही. 'आकार गीतविरा' लिखाणाद्वारे मनाला अधिक मोहिली वाळते असे गीतविराचे बॅनक्वेट (Banquet) मध्ये म्हणले आहे. त्याचा अर्थ हा ग्रंथ वाचून अजून मला आंदा उमजला. पानागमिक मध्य वाचून अजूनही देवा येतील आणि प्रत्येक पानावर काही ना काही सुंदर व प्रेरक विचार सहज सापडतील.”

‘कॉट्री लाईफ’ नावाच्या निव्वळवाचकाल पुढील अभिप्राय आढळतो :

“या ग्रंथाच्या लेखकाने जुनी सत्ये— आणि सत्ये सारी जुनीच— अस्तित्तात— पण नव्या आणि अविकारयुक्त वर्गाचे समितली आहेत. जीवन, प्रेम, विवाह, वाचक, श्रम, दर्श,

[illegible]

The lower we descend the more clear may be our knowledge. Mathematical knowledge may be very much clearer than our knowledge of the world as a closed energetic system which may be clearer than a knowledge of it as the environment of life and sentience. The knowledge of ourselves as ethical beings may be much clearer than that of the world as spirit and yet it is this mysterious, unclear and inarticulate knowledge that brings us closer to reality. (Page 311)

अथास्या नीतिरूपं जयन्ति अथवा अथा अत्र तत्त्वमिदं ते शान्तिं अयम् अत्र शान्तिः
पदार्थविज्ञानं विज्ञानं यथायथाव्याख्यानं आदिना व्याख्यानमात्रेण शान्तिं कर्तुं सत्यं
अथवा, यथायथाव्याख्यानं नीतिरूपं यथायथा शान्तिं व्याख्यानं अधिकं अथवा अथवा
अथि आत्मस्वरूपे शान्तिं तर

“ यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ”

सायं भद्रकाली नाम्ने अनिर्दिष्टनीचम अस्तेन। मयासी हेतु शक्त आध्यात्म सत्त्वान्त
सन्निभेन साधना काल पराशर आचार्येण अत्यन्तादिक निर्वाहय असर्वदायः यच्च कल्पये दैवे।

स्वीन्द्रनाथानां 'गीतांजली' त इटले आहे :

"I put my tales of you into lulling songs, the secret gushes out from my heart. They come and ask me, 'Tell me all your reckonings.' I know not how to answer them, I say 'Ah who knows what they mean!' They smile and go away in utter scorn. And you sit there smiling."

[illegible]

फेडरेशनमुतांती देखील असेन वर्गिले आहे :

“आताच्या कुंपणावरून
धीरत्व धरून
उग्राण करून

[illegible][illegible]

एतदान् वाचकांश्च धर्मं ह्येष, दुष्टान् कठोरपणे धेडन व निर्मूलनश्च केशे पाहिजे, सुत्तान् च यत्ना ही दडूनच दाखीही पाहिजे असे सिद्धांत सामाजिक जीवनात अगदी हटमूल झालेले आजवरच्या इतिहासात आढळून येतात. बुद्धाचा अवैय्याचा, क्रिस्ताचा अप्रतिपत्त्याचा, आणि सर्व साधु संतांचा येनाचा संदेश आजवर सामाजिक दड्या अन्धकाराप्रि म्णून उगेज्या आणि अंधमानिअ रोअ आहे. पण आधुनिक विचारांचे बळग पुनः आध्यात्मिक प्रकृतीच्या संतान्हातर्भाच्या जीवन्-दर्शनाकडेच चालवले दिवत आहे.

अगरीच अगामान्य अववाद नगळते तर खी आणि पुण्य ह्या दोघांच्याही जीवन-विकासाचा विनाह आरब्ध आहे. पुण्याने आरब्ध राशवी वनतर खीअ पुण्य वनविने अध्यामुळे आधुनिक काशव खीने पुण्यामांविबद्ध बंड उबारले आहे. पुण्याने विवाह-संस्थेचा दुष्परिणाम केवामुळे अज खीने विसाकसंस्थेवरच हत्यार उगारले आहे. पण सुद्ध वरी रमेक याने 'Marriage and Morals' या आरब्ध प्रमथान पुन्यकात विवाह हीच स्वाभाविक क्रिती आहे असे स्पष्ट म्हणले आहे. आणि पतिव्रतींना काहीनोड कराक लागगे ही त्यांचे जीवनातील अपेक्षी मोट आहे असाच निर्णय दिव्य आहे. विवाह ही केवळ भौतिक अथवा आर्थिक संस्था नाही. विवाहाचा आदर्श, जीवनाचा संपूर्ण विकास करणे हाच आहे. या आदर्शाचा सिद्धीसाठी पती आणि पत्नी या दोघांच्याही समतार विकास हात रोअ पाहिजे. पत्नीने आरब्ध व्यक्तिवाया पतीच्या व्यक्तिवात विलय केला तर पती विलासी आणि यत्न येथुर वनतो. आणि पतीच्या काळाही दाखव येते. पतीच्या पाशवी वनविबद्ध शनउपायाही तिअ 'अमृतं यद्धुं न पाया' इ-याही काशच्याणी शन्यांचा अंगीहार कराया लागता. याच्या उलट पुण्याने स्त्रीचा अनुनय करण्याची आणि पत्नीच्या व्यक्तिवात पतीने आले व्यक्तिच विडीन करणाची कल्पना स्त्रीच्या उन्माशी आणि पुण्याच्या कंयड वनविने. विवाहाच्या आदर्शात पतिव्रतींनी एकमेकात विडीन कावशाचे न-ह्या दोघांनी भिडून जीवनसंरिपोष करावयाचा आहे. गृहस्थधर्मात पती हा जघा गृहाचा स्वामी असतो, तशीच पत्नी ही गृहाची स्वामेनी असते. आणि दोघांच्याही जीवनावर गृहस्थधर्माचे अपिराध्य चालते. पत्नी ही पतीची सद्चारिणी नव्हे तर सद्धर्मचारिणी असते.

"Only the hand of Life can contain your hearts."

"केवळ जीवनाच्या हाततच तुमची हृदये सामावणे दाख आहे." या व्यक्तीच्या वाक्याचा हाच अर्थ आहे.

'वाक्का' परोक्ष प्रवचनात वाळिळो व्यक्त केलेले विचारही आधुनिक शिक्षण-शास्त्राचा मान्य होत चालले आहेत. समदशीच्या आलेअरशी रणणेची मान आरब्ध कुन्हाडीवाही तोडकाच्या परधुरामाचे आशातून हा वाही आदर्श पुनधर्मे नव्हे. यत्तासाठी हिरण्यकश्यपूच्या विबद्ध बंड करारा प्रव्हाद आणि कैकयीचा विकास करून

आत्मसाधन पद्धतीस भक्त, जैन आदी पुनः सभ्यते पाहिले. रीतिरवायांनी स्नेह-आत्म-साधना मुनीनात झाल्याने ती मान्यतेनेच उपदेश देण्यासारखी आहे. ते लिहितात :

“ निजेर से, विजेर से, विश्वदेवता
संतान नोंहे गो मातः संपत्ति तो सर ”

“ बाळक हे राजाचे, निवाचे आणि विश्वदेवतेचे आहे. मने, बाळक ही काही मुली खाजगी संपत्ती नव्हे. ”

बाळकांच्या स्वतःची जीव पुनःपुन्हा अवतार घेवते. यामुळेच जीवनाचे अवतरण विश्व होय. मायाच्या पिडीतता असल्या आत्मज्ञात पुनः कल्याणासाठी नव्या पिढीचा जन्म होतो. म्हणून बाळक रक्षणार्थ पुढे आपणाच्या जीवनाचे प्रतिनिधी होत. पापकांनी असलेले प्रेम त्यांना द्यायें; परम आत्म्या जीवने विनारांच्या मृदुल स्पर्शा पायात अलक्षितपणे पाव करू नये.

मुन्येगावंच्या मान्यशास्त्राचा अटीकडे हो अभ्यास करा आहे त्याप्रमाणे मुन्येगाव म्हणजे योगी संघाची आणि प्राणी आहेत ही सर्वमान्य समजूत सोडी देता आहे. अवस्थांची कारणे आनुवंशिक, भौतिक आणि सामाजिक असतात असे अडवून आहे आहे, यापुढे अवस्थांची अवस्थाची वैयक्तिक न भरता सामाजिक मान्यते पाहिले असे मत मान्यता पाहू लागले आहे. मुन्येगावंचंद्रक म्हणुन ही न मान्यता त्यांच्याविषयी महाभूमूची व प्रेमभाव बाळगता पाहिले, आणि नैसर्गिकता न मान्यता मुन्येगावंच्या छळ वेद करून त्यांच्यातील मायुष्यीने अंश आया होतील अशा तऱ्हेचे वातावरण तेथे निर्माण केले पाहिले असे विचार पसरत आहेत. साधुसंतांनी आपल्या आचरणाने आणि उपदेशाने पतिताना पुनीत करण्याचा हाच मार्ग सांगितला नाही काय ? सज्जन आणि दुर्जन क काही लढोढेंद नाही नाहीत. सज्जनातही जीनांश आढळतो आणि दुर्जनातही संधंश लढलेला असतो, सखिलचे या संध्याचे प्रवचन कोणातही मान्य होण्यासारखेच आहे.

मुन्यांनी वाचना काही काही वेळा मानवाला इतकी उन्मादगामी बनविले की विचारा नव्या तरुवाला मिळून जीवनाचा त्याग करण्याचा अतिरेकी मार्ग सुचविऊन जातो. सखिलचे 'मुन्या' भरित प्रवचन इतके सज्जनांमार्गेचे आहे की कोणाही जीवनातील वैराग्याला ते पुनः जीवनात आणून सोडील.

‘ विवेक आणि वाचना ’ यावरील विनाराची जीवनाचा संपूर्ण विकास करण्याकडे पूर्णरूपे मार्गदर्शक होतील. सुमता विवेक ही एक जीवनाला निबंधित करणारी शक्ती आहे, आणि सुमती वाचना जीवनाला जाळणारी ज्वाळा आहे. यशुतः शांती आणि वाचनेत मनीचा वाखास्कार होतो. विवेक आणि वाचना यांच्या तात्विकतेत जीवनाचे सुरेल संगीत प्रकट होते.

आणि देवाच्या मर्याभुळे त्या अनांशही समस्त होण्याचा मार्ग खुला होतो. मरण ही निष्कलता न होता कुठारचा होणे.

‘जीवन-दर्शना’त ‘दान’, दुःख, प्रार्थना, इत्यादी आचमनी विलेक निव्वय निवेचिले आहेत. पण त्यामधेही येथे काही मांगण्या ही आचरणकता दिसत नाही. खलिळ हा ज्या समाजात वाटला तो समाज मांगणाच्या आणि परिमित मरसेतून करगारा असल्यामुळे याच्या जेवणात त्यांचा निवेच दिसत नाही. आध्यात्मिक विकासाला या दोनही गोष्टींचा त्याग करावा लागतो अशी भारतीय संतांची समजूत आहे. आधुनिक आचारशास्त्रही मग आणि मांस यांचा निवेच मांगू लागले आहे, जखडून येथे नमूद करिते वाटते.

‘जीवन-दर्शना’चे लेखक श्री. र. म. जोशी हे स्वतः मांगले साहित्यिक आहेत. ‘पतंगविहारी’ या नावाने त्यांच्या कित्येक कविता ‘लेक शिखरा’त यापूर्वी प्रसिद्ध झाल्या आहेत. खलिळने वर्णिलेल्या जीवन-दर्शनाची ते स्वतः दुःखयुक्त मृत समस्त झालेले आहेत. कारण त्यांचा आध्यात्मिक जीवनावर विश्वास आहे. या-मुळे त्यांचा अनुत्तरे समापूर्ण झाला आहे. मूर्तिमती विविध जेवण-पेवणी मर्यादा उदारतेच्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न मांगले सफल झाले आणि मग मृत वाटते. मकरांदीप नाटक वाचून त्यांना पन्थवाद देखील अशी मना आणा आहे.

खालिल जिब्रानचा क्रान्तिवाद*

जिब्रानचे अटोक्रिक जीवन

‘कॅन्डनोर आमे’ या पुस्तकात जिब्रानच्या जीविताना आणि आत्मीय भावित्यात सर्व ख्रिष्टीय मूल्य प्राप्त झालेले आहे. जिब्रानने आपल्या वयाच्या १८ ते २० वर्षांमध्ये (स. १९०१ ते १९०२) हे पुस्तक लिहून प्रकाशित केले. या दोन वर्षांत तो पॅरिस येथे चित्रकलेसाठी अभ्यास करीत होता. या कथानूत जीवनाचा सर्वांगीण क्रान्तिवाद स्पष्ट झालेला आहे. जिब्रानचे वय, त्याची कौटुंबिक पंथ्यस आणि त्याच्या देशातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थिती या सर्वांचा विचार करिता हा क्रान्तिवाद त्याच्या मजगता, याचच त्याच्या आध्यात्मिकतेचे दर्शन होते. वयाच्या अकरा वर्षांपेक्षा अरबी, फ्रेंच आणि इंग्रजी भाषांचा अभ्यास त्यानेच झाला. यमुनी रीतीने करून घेण्यात आला होता. वयाच्या अकराव्या वर्षी (स. १८९४) तो आरबी आई, भावंडे यांच्या बरोबर बोस्टन (अमेरिका) येथे गेला. पण दोनहीन कलितन आपल्या जन्मभावाचा अभ्यास करण्यासाठी तो आपल्या माहेरगाव अट्टाहासाने परत फिरला. पैसाच्या नदरसमूह दिकन्ता - (मानशाचा) मध्ये त्याने मेट्रिक्युलेशनची परीक्षा दिली आणि त्या वेळी अभ्यासकलाबाहेरील वैयक्तिक, आंतरराष्ट्रीय कायदा, धर्मांचा इतिहास आणि संगीत यदीरे विविध विषयांचा अभ्यास केला. सन १९०१ मध्ये त्याने आरबे ऊन शिक्क पुरे केले. आपल्या वयाच्या पंधराव्या वर्षी त्याने ‘प्रॉफिट’ची अरबी भाषेतील पत्रेही प्रत तयार

* श्री. श्रीवाद जोशी यांच्या ‘कॅन्डनोर आमे’ या पुस्तकाची प्रस्तावना.

कहती, 'अच्छा कीकला' (मलय) या नाकाने साहित्य व तत्त्वज्ञान या विषयांना वाढविलेले मासिक नवाच्या मोजक्या वर्षी नालविले. नवाच्या वर्षी याचै प्रथम वर्षाच्या वर्षीमनसाला प्रकाशिले. आणि त्याच सुमारास इस्लामच्या उदयापूर्वीचा अशी कवीते विने त्याने रेखाटली. या कवीची रेखाचिने कोटली उरकण मळती. त्याच्या प्रतिमेने त्याच्या आकृती कळून विज्ञानने त्यांना प्रभाव आकार दिले. पदवी निवडल्यानंतर पोरमळा जालाना त्याने जीव, इटली व हीन या देशांना भेट दिली. विज्ञानच्या जन्म निरोनाष्ट वर्षीच्या घेरावात साहित्य होत. त्याच्या आईचा मर हा त्या वर्षी लीड एक पुणेला होता. त्याच्या बापाचा मर हा ठरा केळीनसलीक एक मोठा मरकर पडल्या होता. तो आपल्या मोठेपणाची जाणीव दाखवणारा होता. विज्ञानच्या आईने नाव काढाय आधि आपले नाव बदलित असे होते. मलिक-कासिदा यांच्या प्रथम पुतांचे नाव बदलित असेच ठेवल्यात असे. स्वतःच्या नावा असे ' निवडलेय, निवडिलेय ' असा आहे. कासिदा म्हणजे ' पंगिपुगी ' आणि विज्ञान या जन्माने ' आम्हाला रोमपुत करणारा असा समजान ' हेमारा ' असा अर्थ सूचित होत. अशी भावनेने प्रलेक नातण नेहमी निविन असे अमली. अशी भावने ' म ' असे समजानाहुने ' विज्ञान ' असा अन्तर होऊ शकत नाही. अशीचिड उज्वला ' ज्ञान ' हा असा. अन्तरमने मळकरी विज्ञान याचे नाव ज्ञान मळीक ज्ञान असे लिहिले आहे. शाहीपणे मळीक आहे असे Khalil या ज्ञानी Khalil असे पुढे कवीने समज करून घेतले

कवी विज्ञानच्या जीवनात याची आई कासिदा आणि त्याची दक्षीय भगिनाता (Marianna) यांचा विशेष परिचाय आलेय आहे. कासिदा ती अनेक भावनेने होती. ती अंतर्भाव करारी होती. आणि तिचा आवाज असा मधुर होता. कासिदाने मधुर आवाजाची वेगळी आवयच्या पुणेला निवडकपणे मराठीकरी होती. कासिदा लहानपणा मलिक यांचेकडील नागपुतस गाणी म्हणून मळतीत असे. हाकन अन्तरातीदच्या पुणकपणा आणि अशी जीवनीक ओकला कविजन्मा जीवनात विज्ञानने जाणवणी लेकिलेला होय. आता मुठगा कौमारा अशीकत पुढे जाणे अशी तिची मानी सांगली होती. ' If there is a saint living upon this earth, it is Marianna Gibran, the daughter of my mother ' असे विज्ञान आख्या बहिणीतपची अभिमानाने म्हणून कळीत असे. विज्ञानने कविजन्म आ कीर्तुविक जालासगात विज्ञान होत होते, त्यांचे साकन या प्रकारने होते.

लेबनातची सांस्कृतिक परंपरा

विज्ञानच्या देशाचे नाव लेबनात. या देशाची सांस्कृतिक परंपरा हजारो वर्षांहूनही प्राचीन आहे. मिस्र, अरु, लीडिया या देशांतिक संस्कृतीच्या मार्या परंपरा लेबनातच्या अतिप्राचीन इतिहासात पुणेला सांगेल्या आहेत. मोंड लेबनात आणि त्याच्या आगगावच्या प्रदेश ही मळुकी प्रेरितांची पुण्यभूमी आहे. ख्रिती फातीचा संस्थाक वेष्टू याच भागात

तुर्की साम्राज्याच्या सुध्दा सत्तरीयांकडून त्याच खेदेशातून निर्वसित करण्यात आल्याचे कळविले गेले. १९०८ साली तुर्कस्तानमध्ये नवीन सरकार काम करू लागल्यानंतर त्याच्या इतरांगानी आशा पुनः सारी करण्यात आली. तथापि विज्ञानाचा वैयक्तिक वाटलाच गेला. त्याची केवळतामणीत तज्ज्ञांच्या मनावरील पकड अधिकच दृढ होत गेली. आणि त्याने पेट्रोलियम क्षेत्राची खासा वाडव लावून जिने केवळतामच्या साऱ्या जीर्णतेचा व जवळतेचा प्राप्ति करून टाकला.

१९१० मध्ये त्याने न्यूयॉर्कमध्ये कामगरी करीत बॅंकी आणि अंतःराज्यारीत (१९२१ पर्यंत) अमेरिका चीन यांची कमीबूली साडी. या सुमारे दोन तज्ज्ञांच्या काळात चित्रकार आणि साहित्यकार म्हणून त्याची उत्तमोत्तम कामगिरी होत गेली. अरबी व इंग्रजी अशा दोनही भाषेत त्याने विविध प्रकारचे साहित्य निर्माण केले आणि अरबी व इंग्रजी या दोनही साहित्यांत आपले नाव अवगमन केले. त्याच्या देशातील सद्गुणावरील तज्ज्ञ अमेरिकेत येऊन राहिलेले होते; त्यांचा तो मार्गदर्शक साधक होता. अमेरिकेत असलेल्या अरबी साहित्यकारांमधील प्रतिभाधारी तज्ज्ञांचा तो मार्गदर्शक बनला होता.

नवराष्ट्राचा निर्माता

तुर्की साम्राज्याच्या विघातातून मध्यपूर्वेत जी नवी राष्ट्रे जन्मास आली, त्यात ईशमालाच्या प्रचारातक सध्याची सगळा प्रामुख्याने करावी लागेल. या नवराष्ट्राच्या निर्मात्यांमध्ये सर्वाधिक विज्ञान याचे स्थान विशेष उत्तम प्रकारचे आहे. या 'वेडवोर' आख्या 'च्या जन्मदात्याचा त्याच्या जिवंत राज्याने निराला आदारीत गौरविले. जिवंतपणी त्याचा वक्तार करण्याची संधी त्याच्या देशांतूनचला व पिढ्यान्मागे त्याची विज्ञानाच्या मृगुमृगुतून त्याने हल अमेरिकेतून पुढारा पाठाने त्याच्या मार्गदर्शी आणिले आणि आत्मन अग्रगण्यी जपूजवकारात त्याच्या निदेशी (Bisherr) या जन्मदाती येथील विज्ञानाच्या शेअरीत त्याची स्थापना केली. जिवंतपणी ईशमालाच्या मुखाभोवतून बहिष्कृत शांतेच्या या वेडवोराला सत्कारान आंखी सत्काराचे सर्व अधिकारी, सर्वाने प्रसून प्रमोदक आणि सर्व प्रमोद व पंथाने मार्गरेक यांची अकराठमितीने भाग घेऊन विज्ञानवरील आदारीत प्रेम व्यक्त केले. मनुष्याची सर्वोच्च विज्ञान याचे महात्म्य सिद्ध करण्यात यातून आगामी कोयला पुरवत्याची मुरज आहे ?

सर्वोदयकारी जीवनपद्धती

'वेडवोर आणे' या पुस्तकात जो जीवनाचा सर्वांगीय काव्यपाद व्यक्त झाला आहे, त्याच्यापैकी सर्वोच्च विचार कायचे कोस होईल. माझी जीवनाचा विचार करितांना व्यक्तीच्या प्रत्यक्ष आचरणाचे की सत्ताकाची चेष्टा ? तीव्रतायची, असा प्रश्न पारंपरीत उपस्थित होईल. या प्रश्नाच्या वेदवोराला उत्तरांमधील वेदवोराली वीरवोराली निर्माता साडी आहेत. माझ्या समजुतीप्रमाणे व्यक्ती विरुद्ध सत्ताच असा आधुनिक विरोध संभवताच नाही. व्यक्तीचा

कसून यशस्वी होतो. आणि व्यक्तीच्या सर्वोत्तम विकासाला यशस्वीपणा सहकार्याची सदैव आवृत्ती असणे. म्हणून समाजाच्या विज्ञानावर कोणती व्यक्तीचा विकास कधीच उभासला जाणे शक्य नाही. त्याचबरोबर ही सोपेदेखील विनम्रिच व्यक्ती अस्वस्थतापासूनही जाई की, समाजाचा विकास भद्रतेनेच त्या शिष्ट व्यक्तींच्या, व्यक्तीचा विकास होत. या समाजात व्यक्तीचा विकास सद्गुण वेगार नाही, तो समाजातून समुत्पन्न पाहिजे. आपल्या एक महत्त्वाची गोष्ट या बाबतीत लक्षात ठेवण्यापासून जाई. समाजाचीच काही गोष्टा व्यक्तींच्या विकासामागीर त्या शिष्ट बहुतेकदा व्यक्तींच्या विज्ञानातून जात असेल तरी, देवता ही सोपे समा-
 धनकारक मानता वेगार नाही. तात्त्विक अर्थाने समाजाचीच प्रत्येक व्यक्तीचा आपल्या अंतर्गत ज्ञातीचा विकास करण्याची समान संधी आणि समान साधने प्राप्तल्या आली पाहिजेत. या समाजात जसा प्रकारचा सर्वोत्तमकारी जीवनरचनी निर्माण होऊनही असेल, तोच समाजात बरोबर सुसंस्कृत जसा आहे, असे आख्या येईल. जसा सर्वोत्तमकारी जीवन-
 रचनेचे स्वल्प कसा प्रकारचे असू शकते ? समाजाच्यापासून वेगळा देणारी जीवनशक्ती कोणता ? या बाबतीची उत्तराचा कोणत्या साधनांनी तोंड असेल ? हेच प्रश्न जीवन-
 दर्शनाच्या शोधात अखंत महत्त्वाचे ठरतात.

व्यक्तीला विश्वमय वनविणाऱ्या प्रेरणा

तसेच शक्तिवर समाज ही एक निर्मिती वस्तू आहे, ती निर्माणकारी आहे. समुद्र आणि सागर असा वस्तू म्हणजे व्यक्तीच. म्हणून सर्वोत्तम प्रभावे उत्तर व्यक्तीच्याच जीवनात सापडणे पाहिजे. सामुल्यत मानवी जीवना शिष्ट याची संपत्ती वैयक्तिक आणि सामाजिक मूल्ये आढळून येते. विश्वला गोळावी याच अर्थाने व्यक्तिवाद हेच मानवी जीवनाचे प्रत्येक दर्जा होय. मानवी व्यक्ती आपल्या विकासामागीर इतर व्यक्तीची आणि विश्वाची उपयोगिता मानते. या उपयोगिता मानणाऱ्या याची दुसरे आणि याच आनंद साकारणेच आहे. निष्कांतता ही मूर्खता ऐक्याच सामाजिक आहे. बाबुल व्यक्तीच्या जीवनाच्या किताबला अन्धक आणि प्राथमिक वस्तू आनीत. निष्कांत व्यक्तीचे व्यक्तीच कधी होत आहे, आणि ती विज्ञानात होऊ लागते. व्यक्तीचा विश्वमय वनविणाऱ्या या प्रेरणा, खलिद विज्ञानाच्या मागेत समाजाच्या तर, 'faith, love and work' या तीन. प्रेम, प्रेम आणि कर्म या तीन अर्थाने जीवनाचे सारे तर श्रान श्रमोत्तरच साद होऊन जाई. ज्ञानाच्याही ज्ञानाचे कर्मोनी आनंदवस्तू ज्ञानातून येत आहे की, ज्ञानातून विविधन करणे ज्ञानाच्याही हीविन. याच ते कर्मो निम्नो, भेदानी, अन्तरीच्या उदात्तपणे स्वल्पे, तरन ये जीवनाच्या ज्ञानाचे करणे. ज्ञानाची या ज्ञानाच्या अन्त ज्ञानो, त्याच्या कर्मो ज्ञानाच्या कर्मो आणि या कर्मोत्तरापासून सडके लक्षणाच असू येते, ज्ञानाच्या कर्मोनी याची किती पाहिजे असा प्रकारची जीविक जड तरज्ञानाचे निर्माण होताने. म्हणून जीवनाचे कर्मोत्तराची या अन्तरीच्या उदात्तपणातून ज्ञानाच्या अन्त ज्ञानाचे आहे.

प्रश्नाची या उदात्तपणाचे स्वल्प संतुलित आणि म्हणूनच समाजमय असणे ज्ञानाच साधना म्हणतात. या समाजाचे प्रथम स्वल्प न ज्ञानाच्याकारणाचे त्या अन्तरीकारक आहेत,

[illegible]

निवात ता समाजमंश्यांन्वा पाया

[illegible]

ସଂସାରୀ (ସଂସାରୀ) ଲୋକମାନଙ୍କର ଗୁଣ, ଯାହା ସଂସାରୀ ଲୋକମାନଙ୍କର ଗୁଣ।
ସଂସାରୀ ଲୋକମାନଙ୍କର (Church) ଲୋକମାନଙ୍କର ଗୁଣ।

निवारण व निवृत्त यांना पाया

[illegible]

विद्यादाय संस्थाया भूमिपारिक विकास

[illegible]

मादी उनी आहे, आणि तिचा मी त्याला पुढे असल्यामुळे माझा विषय घडून आणणे हेच त्या शक्तीचे प्रतीकच आहे. ' — अगत्या भुंर असेल्याच प्रारंभी धर्मसंस्था हे नाव लाभले असले पाहिजे.

मानवाच्या विकासात वृद्धवृद्ध वा संस्था भिन्न भिन्न रूपे घेण्या साध्या आणि प्रारंभी एकाच व्यक्तीमध्ये पुर्वीच्या संस्थेच्या या चारही संस्थांचे पृथक् पृथक् प्रतिनिधी निर्माण झाले. तथापि दुसऱ्या पायरी वळार जीवित फार काळ नसू शकत नाही आणि त्यांच्यापासून भोग-निःआणानी अपेक्षा कमवतावी, त्यांच्या मनुष्यांच्या संकटांशी प्राप्ती इत्यादींचाच भोगविशेषही यशस्वी ठरविणे पडते पडत नाहीच. म्हणून सार्वभौमीक वैयक्तिक वळारच्या बरोबरीनेच अनुयाया, अनुयायींचा असाच कसचा कायमो. ऐतिहासिक विकासात या चारही संस्थांच्या संस्थात उत्तरेत्तर, प्रथममध्ये अनुयायाचे विभाग केलेले आढळून येते, ते सानुलेख. सानुलेख नूटल्या अनुयायांची उभता कमी होते. आणि मुद्यामिरीतीही थोडी रंजकता निर्मिती होते. सातव दुर्लभांच्या वर्जितापासून अवसर मिळू लागतो. आणि आत्मे बघ यादीस लागते. अशा रीतीने मानवसंस्थेच्या संस्थेचे समतोलन सतत वाढत आणि बदलत जातचंय असेल असेल. पण मानवी जीवनाच्या या भौतिक अंगाबरोबरच त्याचे आध्यात्मिक अंगाही विकसित होत चालू शकते आहे. या आध्यात्मिक अंगाला धर्म नावमात्राच्या सामाजिक विकासात आढळून येते. ' असे आध्यात्मिक तमोच दुसऱ्याला ' ही भाषा वैयक्तिक त्याच्या मुद्रांमध्ये थोडी थोडी तयार होऊ लागते. आणि आत्मा ठिकठिकाणी त्याच बुद्धीचा प्रादुर्भाव होतो. या न्यायबुद्धीचा विकास होत जाणे म्हणजे मानवी मनाचा आध्यात्मिक विकास होय. भौतिक अनुभूतींचा या आध्यात्मिक न्यायबुद्धीच्या आधार भिडाला म्हणजे ती न्यायबुद्धी सामाजिक क्षेत्रात नियम होऊ लागते. विवाह, वित्त, दंड आणि धर्म या चारही संस्थांच्या विकासातून मानवाच्या विकसासाठी त्याच्या न्यायबुद्धीचे वृद्धवृद्ध पण निश्चयाने परिवर्तन घडून आणतंय असे आहे; हे देखीत आगम लक्षात ठेविले पाहिजे.

विवाह संस्थेचे प्राणतत्त्व

विवाहसंस्था ही संपूर्णपणे न्यायबुद्धीवर उभासली जावयाची असेल तर पुढ्याने जीव आनंदाचा पायरी वळार अंकित करून ठेवण्याची दुराशा अंतःकरणामुळे कसबची सोडून दिशी पाहिजे. आणि केवळ प्रेमानेच तिची प्राप्ती करून घेण्याचा मार्ग नोपायलला पाहिजे. विवाह संस्थेचे प्राणतत्त्व कोणते ? ' प्रेम ' असे ज्ञानाचे उत्तर आहे. तरी आणि पुढे निवृत्त पूर्ण जात नाही. ' अर्धेन नारी स्वयंवर ' याचा अर्थ हाच आहे. आणि म्हणूनच ती व पुढे न्यायबुद्धीचे स्वयंवर आकर्षण आढळते. हे आकर्षण अगदी स्वाभाविक आहे. याची लज वाटल्याचे काहीच कारण नाही. जीवनाच्या पूर्णतया पुढ्याची आणि पुढ्याच्या पूर्णतया त्याची गरज आहे. हे जीवनसंस्थे नाकारण्यात अर्थ नाही. हे आकर्षण केवळ शारीरिक आहे असे समजणे, हे केवळ बुद्धिनाश होय. या आकर्षणाचे अंतिम

साध्य आध्यात्मिक आहे. याची प्रतीती आणि म्हणजे या आकर्षणाची भीती नष्ट होणे आणि त्याची दिव्यता अनुभूत होणे. आध्यात्मिक हे नसकसेम आध्यात्मिक चित्ताभिन्न सत्य असून निर्मितत्वाने साधता येते. जिवानच्याच मळाकरी अवांछीची प्रत्यंगांमधील प्रेमाच्या आध्यात्मिक पवित्र अर्थ करितात, यावेळी त्यांना हरी अस्तीत असेल मात्र रोवा नाही. ही प्रेमातला प्रत्येक स्त्रीपुरुषाच्या हृदयात राहणारा असतो. ही प्रेमातला फेकट प्रत्यक्ष-स्वभावाने मिळ आहे, हे प्रेमातल्याने मानवी शिकवणी आणि संस्कृतीत प्रत्येक मानवाला मिळते परिचित. स्त्री-पुरुषांचा विवाह हा कुटुंब, जाति, वर्ग, रंग, भाषा, पवित्रा अथवा फेकट पेंड्रीय मुक्त यावर उभारण्याचे प्रयत्न करीत असत त्यावेळे नाहीत. परंपरांच्या दुष्ट प्रेमातून आधारभूत वैसादिक जीवन परंपरांना कुठारी काळ राहते. पुरुषत्वेचा खोला ही प्रेमपुत्री अधिक मुख्य असते. कारण तिचे जीवन मिळितियादी आहे. उच्च पुरुष सत्तेचा आणि प्रसक्तताचा कोणी असात. म्हणून दुष्ट प्रेमात आधारभूत जिवानचे खोले जीवन कुठारचे होते आणि पुरुषाच्या जीवनात प्रसक्तता येताने. जिवानच्या पृथीक कथांचे हा प्रेमाचा विजात निर्मिताख्या त्यांची मांडण्या आठवू शकते.

विवाह संस्थेच्या विकृतीचे परिणाम

मानववर्गा मानवमताज्ञात विवाह हे एक पवित्र संकेत मानले जाते. त्याचा धर्मात्म्ये समावेश केलेला आढळतो. विवाहसंस्थेचे ही खरी कथा आहे. अशी समजूत प्रचलित आहे. विवाहामध्ये निरंतर असेल संघु स्नान दिलेले आढळते. म्हणूनच व्यभिचार हे पातक समाजाले केले आहे. पण विवाहसंस्थेची अस्त्यधार्मिक उभारी मान्य करावयाची सत्त्यास विवाहाचा प्राण, प्रेम हाच मानवा लागेल. प्रेमानेच माणसाचे हृदय वाढ होत असल्यामुळे प्रेम हेच ही खरी तत्त्व समाजाचे लागेल. या तत्त्वाचा मानवी हृदयात आविष्टार साधत म्हणजे निष्ठा सहजच निर्माण होते. आणि व्यभिचार संभवत नाही. पण सामाजिक हृदया विवाह संस्थाही कोटित असावी म्हणून प्रेमावर उभारण्यात आलेली नाही. असावी वाढ आणि कुत्रेच मानवांनीच निष्ठा निर्माण करणेच प्रयत्न झालेले आहेत. कारणाशिवाय कार्याची उल्लेखी होईल, अशी दुराशा या वृत्तीच्या मुळाशी आहे. प्रेमाची प्रतीती न आल्यामुळे विवाह हा एक केवळ 'शरीर संघ' ठरतो. आणि मानसिक निष्ठेच्या अभावी त्याचा तत्त्वतः व्यभिचाराचेच सत्य प्राप्त होते. विवाहसंस्थेच्या या विकृतीमुळे समाजात गैहमीच स्त्री पुरुषांचा-विशेषतः स्त्रीचा-लढ होत असत आहे. आश्रयाची आणि दुःखाची गोष्ट ही की, हा लढ पंगी, देशभेदा, पापिन्न इत्यादी बऱ्या नाचालाची चालण्यात असतून येतो. शरीर एकाचवे आणि मन दुसरीकडे अशा अवस्थेत समाजात होत, फसणूक यांना जत येतो. हे होत दुराशाचे वाढ उभार यत्नाची होण्यासारखे नसल्यामुळे समाजात अज्ञा आणि दुरता यांची वाढ होत जाते. आणि सारेच समाजजीवन उभळ, पुण्यार्थस्य व विलासप्रवण बनते. अशा वेळी लढ विवाह हेच पावनय होतत आणि आध्यात्मिक कथाया-साठी प्रेमाच्या नावाने लढ विवाहसंस्थेविषय बंड पुकारण्याची आवश्यकता निर्माण होते.

विज्ञानरस साक्षात् वर्णनात् हीन वैकल्ये आनन्दस्य अदृष्टं वैदेह. 'आनन्दो बुध्दिरीत्योऽन्' या बुध्दिर्नेतिरिति लोकात् विज्ञानरस-वीर्यस्य प्राप्तौ चाशेषेति सागं साक्षात् वाचकस्या अङ्गपरमात्म्य आकर्षितं कर्तुं, प्रकल्पितं कर्तुं, उदात्तं कर्तुं. मेव ही सीदा कदासायं ही वस्तु नास्ति. ही एक आकाशीनी आकाश आदे. विज्ञान-उदात्तरीवी निर्माणं कर्तुं नास्ती अस्या अदृष्टं हेतुं प्राप्ते ही सागं वैदेहया आदे. ही आत्म्य आ वैदी दृष्टवत् अनर्थास्ति हेति, अत एव ही ही उदात्तता आदृष्टं प्रतीतं कर्तुं. साक्षात् कथमासी कृत्वा ही उदात्त आकर्षक अस्ती ही, ना वैदेहा आत्मा अत एव वैदेहासी आधि तात्त्विकतरे मायया आनन्दत शरीरादे संपूर्णं वृत्तिदानं कथ्यत आनन्दं मानतात.

જિજ્ઞાસુને જે સારે પ્રકાર દાણવિલં આપેત,

‘गुलबदन’

[illegible]

दंडसंस्थेची आध्यात्मिक उपपत्ती

‘कमेल खानी कमीन’ या प्रसंगचा विषयाने आख्या होताना पुण्यात तेज आहे, तो आम्हाला जगात सर्वमान्य होण्या आले, दुसऱ्यांवेळी निवृत्ताधिकार अर्जाची ‘कमल खानी’ अशी आख्या येते. या विषयाचा अर्थानुसार प्रसंगही समजावून आणे. मागवाचने स्वरुपाची आणखी व्याख्याही यांचा प्रत्यक्ष होताना जगावरून आणते. व्याख्यानीचा काळज कळत राखणुकीचा जगात वाटणे ही मागवाचने संकल्पना वाचता आहे. समाजात अशा सुसंस्कृत नागरिकांची संख्या वाढत आहे. हाच समाजाचा प्रत्यक्ष होत. या निवृत्ताच्या आदर्शप्रयोगात व्याख्यानीचे आविष्कार प्रस्थापित होऊन आणखी अस्तित्वाच्या उदाहरणाने व्याख्यानीचा गीतार अस्तित्वातून अशा दुसऱ्याची आवश्यकता उघडार नाही. हाच आवश्यक होत. परंतु अशी अवस्था प्राप्त होईलसित सामाजिक व्यवस्थाच्या नियमनासाठी वाढ देण्याची आवश्यकता राहते. सामाजिक व्याप प्रस्थापनेसाठी समाजातील लोकानां

मनुष्यांनी लावून घेतलेल्या राजवट हा आदर्शवाचक सामाजिक आदर्शकार आहे. म्हणून लोकतन्तामुन्नी राजवट्या (Democratic state) आजच्या मुरंगकृत मानवाने पसंत केली आहे. मात्र ही सुद्धा राजवट्यासाठी खरे वैयक्तिक मालकी हक्क तत्त्वतः नष्ट केले पाहिजेत. किन्तु त्या सामुदायिक मालकीची मानवशास्त्राचा सम्यगंक्षा सामाजिक स्वायत्तुतीचे कार्य करू शकणार नाही. ह्या निष्कर्षाही आता सर्वमान्य बाब आहे. खलिल मित्रानचे देशसंस्थेविषयीचे विचार याच दिशेने नाटके होणे, असे आपणाला या कथांमधून दिसू येते.

जीवनातील सारे कर्म हाच धर्म

सोबती धर्मीयतेचा विचार सहज. धर्मीयतेची आणि धर्मीयतेसंबंधी मोठमोठ्या विचारां मागण्यांचा ऐकतातही अद्यापि पार गोंपळ माजलेला आहे. जगातील बहुतेक धर्मीयतेचा बोझाकार विकसित राष्ट्रांमधून तेथेच विरलून पडलेल्या आहेत. मानाविषय मुख्य धर्मोत्तमा आश्रयी जाऊन धर्मीयतेने आरंभ पावू शकत नाही. सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय अन्धाधुनता मूडरमाने पाटपुरात कसण्यात बहुतेक धर्मीयतांनी आपली खरी शक्ती वेचून घेतली आहे. समुद्र आधुनिक काळी सामाजिक क्रान्तिारक धर्मीयतेचे पैरी सांगे आहेत. धर्मीयतेचा विचार करणारा आजची एक वेग पुरतान काळासमूह सांगत आहेत आहे. तो वेग म्हणजे साक्षरताही सत्तांचा होय. मीमांसक आणि वेदवादी शास्त्री आणि यज्ञ हांचे जगडे वेदिक धर्मोत्तमा जाऊन उतरले आहेत आजच्या माहीतच आहेत. इतक मी आणि फिरता धर्मीयता हे हेद वदनापास मिळते. दुसऱ्या कर्मांमधून काळाळलेल्या साक्षात्कारी लोकंताचा मठ मुत्तिया नामने जोळलेल्या जातो. फिरती धर्मोत्तमी सांप्रदायिक शिक्षितांच्या पक्षीकडे रोडेले लोक विचारात मिळितस या नामने प्रसिद्ध आहेत. खलिल मित्रान ह्या याच विचारात मिळितसमधील एक साक्षात्कारी पुढार होता. तो म्हणतो. 'Religion what is it? I know only life. Life means the field, the vineyard and the loam.' जीव आणि जीवनातील सारे कर्म हाच त्याचा धर्म होता. हे सारे जीवन एकत्रच आहे. अशी त्याची धारणा होती, सारे लक्ष विषय त्या जीवन मागसाठी उचळते तरंग होत, अशी त्याची जीवनदृष्टी होती. व्यक्तीचा विदू विश्वाच्या विदूतून निराश आहे. आणि विदूतून विद्वान होणारा आहे असे त्याचे जीवनदर्शन होते. तो म्हणतो, 'The church is within you. You yourself are your priest. All that is worthwhile is a free spirit.' कोणत्याही बाब प्रत्येकमानने विचारात न होणारे न ओंतीच्या कोठ्यासाठी ऊर्मीने न साक्षात्काराचे मुक्त मानस ही व्यक्तीच्या विकासामधील अत्यंत उच्च अवस्था होय. असा मुक्त आत्मा निर्माण करणे हेच धर्मीयतेचे कार्य आहे. असा मुक्त पुरुष हृदयातील विश्वासाचे परीपूर्ण सांकेतिक असतो आणि त्याचे ह्याच बाब विश्वात कसवामिर्मीतीच्या कार्यात खरेच मुक्तलेले राहतात.

मल्लिङ्ग ज्ञानाचा भर्म या जातीचा होता, हा भर्म मानवी समाजाचा आवश्यक आहे. सर्व धर्मधर्म्यांमद्वल तसे म्हणता येणार नाही.

नावात काय आहे ?

‘धंदनोर आर्मे’ या पुस्तकात मल्लिङ्ग ज्ञानाचा जीवनाचा सर्वांगीण कविवाद कथा प्रगटला आहे, हे आकण आतापर्यंत पाहिले. साहित्यातील तंत्रविशारद असा प्रश्न उपस्थित करतील की, या कथांना कथा म्हणता येईल काय ? या प्रश्नाचे उत्तर देण्याची मला सुळीच जवरी वाटत नाही. या कृतींना कोणते नाव गाव्याचे हा प्रश्न माझ्या हातीने अप्रसृत व असमंजसवणाचा आहे. हे उच्च प्रकारचे साहित्य आहे, याविषयी माझी खात्री पटली आहे. यात मिथ्याळा आहे. जितरणा आहे. जीवनाचे खाल प्रश्न रोचकतेने गळी उत्तरविण्याचे सामर्थ्य आहे. सामाजिक बदलेला उलथून पाहण्याची क्रांतिकारक दृक्ती यातून प्रतीत झालेली आहे. यांच्या वाचनाने केवळ कर्मणूक होणार नाही. जीवनाची हाटी मिळेल. कर्तुर्मी मिळेल आणि पुढच्याला अवश्य लागणारी प्रेरणाही लाभेल. महागद्गळा या खाच्या गोष्टी या ग्रंथापासून मिळतील अशी मला उमेद आहे.

जिवानचे प्रेमदर्शन*

‘ज्या लोकांना प्रीतीने आपले अनुयायी बनविले नाही आणि जगांनी पोलीस जेवतांना ऐकलेले नाही त्यांच्यासाठी ही गोष्ट लिहिलेली नाही. ज्या लोकांना जरी या सुद्ध प्रश्नांचा अर्थ लागला तरी ज्या विचारांना व कल्पनांना शाई पोचला नव्हतू शकत नाही अथवा ज्यांच्यासाठी कागद विभ्रान्तिव्यान बसू शकत नाहीत त्या विचारांचे व कल्पनांचे दर्शन या ओळींमध्ये घडणे शक्य नाही.’

—खलिल जिवान

‘सलमा’ ही एक प्रेमकथा असून तिच्यामधून जिवानने आपल्या काळजातील विवाह-संस्थेच्या सामाजिक विद्राक चित्र रेखाटले आहे. यंवर पाहता कथावैभवाळ वाचकांना यात त्यांना प्रिय असणारे विशेष गुणागुणिचे कथानक आडळणार नाही. अथवा तंतुवगवण टीकाकारांना या कथनात कथा हे नाव देणे मेजूर होणार नाही. तरी देखील माझ्या दृष्टीने जिवानच्या या कथेने महत्त्व विशेष प्रकारचे आहे. यात चित्रितेष्टी नायिका सलमा ही ‘आपल्या वाराची संरक्षी व नवऱ्याची वैयक्तिकता यांच्या वेगळी वळी रोलेली’ एक तरुणी आहे. तिचे एका समापक तळमळी प्रेम जडलेले असत नाही निव्व एक दुःखचणी पुरुषाशी विवाहबंध बंधन लागले आणि त्या विवाहातच तिचा अकाली अंत होतो. का सलमा ही काही एक व्यक्ती नाही. ती आपल्या समाजातील स्त्री-जीवनाची प्रतिनिधी

* श्री. श्रीवाद् जोशी यांच्या ‘सलमा’ या पुस्तकाची प्रस्तावना.

आदि आणि विविध जीवनाच्या द्वात ती याच्या समाजाचे स्वरूप स्पष्ट करून दाखवीत आहे हे या कथेने मुख्य निश्चिष्ट होय. पुण्याच्या नावनेमाही आणि अहंकारामाही स्त्रीया जेणे आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे अस्तिदान याचे कामात असेल त्या समाजाच्या स्त्रीचीच उदरगळ येणे शक्य नाही. असे समाज धर्माच्या नावाने आणि संस्कृतीच्या आवरणामाही दुर्गमरूपाने आणि कुटुंबाचे पोषण करतात आणि शेतीही यमाच्याही मदत्यांचा चक्कापूर वटावा त्यापमागे कळपपुण्याच्या आपाताच्याही जमीनपोस्त होतात. या कथेत विज्ञानाचे म्हटले आहे, 'शिवामागे याच्या योतीने जे स्थान असते तेच स्थान गदाच्या हस्तीने स्त्रीने असते. जेथे स्त्रीने शीतल उच्चमल राहू शकत नाही ते राहू नष्ट होण्याशिवाय रहात नाही.' या कथेच्या निमित्त विज्ञानाने मध्यपूर्वीतील समाजजीवनाचे स्वरूप याचकांना समजावून देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पुण्याच्या पूर्वेकडील विभागान आपातील अनेक संकली उदय पावल्या आणि निष्काश होऊन. मानवाचे पथन जगमान देहीड पूर्वेकडेच असल्याने शिवाने. सध्या जमान वड अवल्याचा धर्माचा उगमही पूर्वेकडेच साधेय आहे. हिंदू धर्म, बौद्ध धर्म, ख्रिस्ती धर्म आणि इस्लामी धर्म या चांगली प्रमुख धर्मांचे संस्थापक पूर्वेने पैदा होऊनले आहेत. असे असूनही अत्युत्तिक इतिहासात पूर्वेकडील लोकांचे कामेच केंद्रित आडळत नाही. पाश्चात्य देशांहीड या युत्तिक संस्कृतीपुढे योग्य देत सर्वेच नमल्याने जे हृष्य शिवाने याचा अर्थ काय? विज्ञान या कथेच्या कथांचे या प्रकाशा उदगडा कामाना प्रयत्न करेय आहे. विज्ञानाने अत्युत्तिक जग येथेचोर्न पुरे नसोर्नत असते तर त्याने सर्वेच सर्वे योग्य गदांचा यापू पडेय इतके उत्तरत आहे. गदाया हस्तीने पूर्वेकडील याग यत्तत हा जीव साधेय आहे. त्यामुळे त्या समाजाना सर्वेच जटया येऊन राहिलेय आहे. या जटयेमुळे या समाजातील लोकांना सर्वेच तुष्टाभिमोचन पक्कनी नान्येय आहे.

हिंदूधर्म, बौद्धधर्म, ख्रिस्ती धर्म व इस्लाम असे या सारणे धर्मांच्या परंपरांचेच विवेचनाना जेन आडळत नाही विज्ञान हा लवः जिन्वी होय आणि त्याने राहिलेले आणि राहिलेले जीवही जिन्वीच आहे. जने देहीड मध्यपूर्वील जिन्वी यत्ततानी अवल्या इतर धर्मांचाच्या आवयेदून येनही नाही. पूर्वेकडील या सर्वे समाजान परंपरागत रूढींचे साम्राज्य नोंदताना आडळते. या समाजांची शाने त्यांच्या कुटुंबपुण्या संथाल याटोनेयही आडेत. नव्या धर्माचाही आवयेकता नाही अशी त्यांच्या अंधमयय संकितांची वड समझा आहे न समाजातील आचार त्यांच्या परिचयप्रक्ष याटोडिजनी पूने निचारीती यातू दिनेले असल्यामुळे त्यात वडय करणाचा विचारी त्यांना पापमय वाटतो. त्यांच्या धर्मांचे डिताकांड अनायाचीन कळीन पूर्वावयेय होदोचलेले असल्यामुळे त्यांना धर्मांचेचाराचा आवयेकताय वाटत नाही. त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समेरे जेतांतील संथान यत्तताना स्वरूपाच्या आहेत असा त्यांचा वड निधीय साधेय आहे. यादुळे कोमरवाही प्रकाशच्या नव्या प्रयोगाळ, नव्या विचाराळ, नव्या संशोधनाळ या

ती एक अद्वैतक मोक्षिनी आहे. ती संगीताने भूमीला भजन दाखो आणि जीवनाला 'मधुर स्वप्न' बनविते. "

विद्वान् म्हणतो, " सत्यमात्रे सौंदर्य तिच्या शरीराच्या वैशिष्ट्यात नसून तिच्या आभ्याख्या मोठेग्यात होते. यत्नमात्रे सौंदर्य तिच्या लोचने फैलात नसून त्या फैलाभोवती असलेल्या तेजोव्याप्त होते. तिच्या डोळ्यांच्या झोळ्यांत नसून त्या झोळ्यांतून निघणाऱ्या तेजःफेरागत होते. तिच्या गुथरी ओठांत नसून त्या ओठांतून स्वभावाचा नादुर्गत होते. तिच्या कवचकात लोचन नसून किंचित वाकदार अशी ती मान आणू शकतिल्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या भावनेत होते. "

सौंदर्य हे जीवनाचे रहस्य आहे. ती आभ्याखी प्रकाशकिरणे आहेत, अशी विद्वानांची भाषणा आहे. 'वारे सौंदर्य हा खीच पुरुष बांध्यासीत एक संपूर्ण समतेचा आहे. तो एका भागात पूर्णवस्थेस जाऊन पोहोचतो आणि जगातील सर्व प्रवृत्तींमून खेपु अशी एक प्रवृत्ती निर्माण करतो. आभ्याख्या या प्रवृत्तीलाच आरग देत असे म्हणतो. ' सौंदर्याचा आणि प्रेमाचा असा संबंध विद्वान् मानून अक्कलामुळे प्रीती ही मानसाला भुक्त करणाऱी शक्ती आहे असे त्याने म्हणजे तर त्यात आश्चर्य नाही. उदाहरणार्थ तो म्हणतो, ' या जगात प्रीती हेच वारे स्वातंत्र्य आहे. आणि असा जिकाणी मानवी कावये व शिती-रिवाज पोहोचू शकत नाहीत व जेथे नीतिक दुकून व वेधने चालू मुळीच त्यात नाही अशा परमेष्ठा टिकाणी ते आभ्या । तेजस पोहोचविते. '

विद्वानांची ही कथा स्वस्वतः एक भोक्ताविज्ञा आहे. मानवी हृदय वाङ्मयश्रीच्या किंवा बाह्य यमात्राच्याकिंदू शमता करील असतांना त्यात संपूर्ण यश नेहमीच मिळेल असे नाही. तरतुतः मानवी हृदयातील नैतिक मूल्यांचा अंतर्गत नियम निश्चल असल्या तरी व्यवहारानः तेद्वीन ते यश स्वप्नीच्या बाबी कधीचच असे नाही. म्हणून व्यक्तिजीवनाच्या ठरावे नैतिक मूल्यांचा उपासकाचा पुष्कळ वेळा भौतिक अवयवा रसाकाराने लागते. पण त्यामुळे ते जीवन असकट होते असे म्हणता येणार नाही. सामाजिक जीवनाच्या ठरावे तर अशी विवक सादेरी व्यक्तिजीवने भवत सामाजिक यशाची सोपान-परंगम नोध. या ठरावे या वैकल्यातही साक्षर साठवलेले असते. जीवनाच्या उपासकाचा बाह्य अवयवा कावये तगदेरीत आंतरिक सनाधान त्यान्याभिवाच रहत नाही. आणि सामुंठ अशा भिक्त जीवनाची कडाणी संरचितानंतर वाचकाच्या मनासाठी एक प्रकारचे कदमगंभीर आश्वासन पालन होते. विद्वानांच्या या कथेची हीच परिस्थिती आहे. या कथेचा अंत गंभीर वातावरणात होतो. वात दुःख आणि वैकल्य असले तरी जीवनमूल्यांची जशीच स्तुत्याने सातीत मुखव पावता आध्यात्मिक शांती लाभलेली आहे. तिचा अंश वाचकाच्या मनानध्ये प्रतिबिंबित सत्यशिवाय रहत नाही. वात दुःख आहे, पण त्या दुःखाचा जणीवपूर्वक स्वीकार करणारे भवत हृदयही आहे. हीच उदास कथेची कथाही होव. या कथेधीवर वायून पाहिल्यास विद्वानांची ही कथाकुनी उदात्तेत कधी पटणार नाही असा दावा टढ विवास आहे.

या कल्पेतील नाविका सगळ्या आत्म्या प्रेमाचे वृत्तिदान देऊन आपल्या भौतिक जीवनाच्या विनाश रीतीकारने असे जिज्ञानने करीत आहे. यापेक्षा विराळा रोचक ही योगिता आता अवसा. 'वेड्यांवर आत्म्या भीत मुखवटाने प्रेमापाटी सामाजिक संस्थांना तेजस्वीय परित्याग करतो हे आरंभ दाखविले आहे. जिज्ञानला मुखवटपेक्षा विराळा मानवसंस्कृतीची भूमी यावेळी निर्माण करवयाची होती. म्हणून त्याने वेड्यांपेक्षा ऐकनी वृत्तिदानाची प्रगुती रंगविची आहे. सामाजिक दृष्ट्या दीनही निवांचा परिणाम वास्तवाच्या मनावर सगळ्याच होतो. पण वैयक्तिक जीवनाच्या दृष्टीने मुखवटाने आणि सगळ्या या दीन भिन्न प्रकृती आहेतच. मुखवटाने ही अविष्णू कर्मयोगिनी हृत्तीची प्रतिनिती आहे, तर सगळ्या ही अविष्णू क्षीणियागिनी हृत्तीची प्रतिनिती म्हणती लागते. जिज्ञानने सगळ्यांची हृत्ती पुन्हा प्रमाणे निव्वस वांटून वसाराही आहे. " जी प्रीती आत्म्या प्रेमसत्तावर ताश मिळवू शकिले ती येकृतिच असणे. परंतु जी प्रीती ताळत न येऊ यांच्या वैभवातून मुक्त असणे निव्वस आत्म्या प्रेमसत्ताच्या व्याकृतातेतील द्वार कशाचीच अपेक्षा नसणे. ' नायकाच्या तोंडी यावेळच्या पुन्हा उद्गासवत्त्वही सगळ्या मानवसंस्कृतीच्या जिज्ञानचे हेच पौरण होणे ही मोठ वरदा होणे. ' जे सामाजिक नियमांनुसार सगळ्याने खाण्याची जीवनाऐवजी मृत्यूची निराट फेकी त्या निव्वसालेखी त्या सगळ्यातून या वेळेवरही मी कितीच तरी योग्यरूपे विचार केला आणि वेड्यांपेक्षा करणारे व वृत्तिदान देणारे यांपेक्षा जाण मंदूर व वास्तव वेड कोण, ते उत्तरियापाटी वेड्यांपेक्षा शीत व यश आणि वृत्तिदान करणाऱ्यांचे माहात्म्य व सगळ्याचा या दोहोंची खूब पुढून करून पाहिली, परंतु या वेळेवरून फक्त एकच समुचितही माझ्या स्थानात आली आहे. ती अशी की, कृतीचे यौंदी व सगळ्याचा यांचा जगम सगळ्या प्रेमातून होतो. आणि सगळ्या म्हणजे जे प्रेम व सगळ्या विनाश याची मूर्तीच होय. '

जिवानचे सौंदर्यदर्शन*

मलिन जिवान हा एक थोर कलावंत आहे. त्याने चित्रकला आणि ललित साहित्य यांची आवड्या आयुष्यात अगंठ समांतर उरायना चालविली होती. या दोन्ही कलाप्रकारांतून त्याने आपल्याच प्रतीत झालेले जीवन दर्शन व्यक्त केले आहे. कलावंतांचे वैयक्तिक पुष्कळ प्रकार आढळतात. कलावंतांच्या अनुभूतीत कितीक वेळा क्रांतिकारक बदल झाल्यामुळे त्यांच्या जीवननिष्ठतेही बदल पाहून येतो. हा बदल त्यांच्या कलेतही व्यक्त झालेला आढळतो. यांमुळे अशा कलावंतांच्या कलाकृतीत विरोध व विगंवाद दिसून येतो. अथवा एका काळाच्या जीवननिष्ठा अधिप्राय नष्ट झाल्यामुळे कालीचे कलाजीवनही विरान पावते. पण काही कलावंत असे आढळून येतात की, ज्यांच्या कला-जीवनात विगंवाद अथवा विरोध सुळीच आढळत नाही. त्यांचे जीवनदर्शन कधी खंडित होत नाही. ते अधिसाधिक रमणीय आणि परिणामकारक बनून जाते. खरील जिवान हा अर्थवृद्धी कलावंत आहे त्याच्या प्रारंभीच्या कलाकृतीत जीवनाचे जे दर्शन परिमुरित झालेले आहे तेच अखेरपर्यंत नमूद राहिलेले आढळते. त्याच्या प्रतिभेचा विकास झाला नाही असे नाही. त्याच्या कलेला अधिसाधिक परिणत स्वरूप प्राप्त झालेले कोणत्याही प्रतीत होईल. पण या त्याच्या विकासात विरोध अथवा विगंवाद दारुविता वेगार नाही. प्रतिभेच्या वळावर त्याला प्रथमच जे जीवन-रहस्य आकर्षित झाले त्याची मंभीरता आणि व्यापकता उच्चोत्तर नाडत गेली. त्याचा आत्मविश्वासही अधिसाधिक वाढत गेला. पण त्याच्या एकंदर कलाजीवनात निश्चित असे

* श्री. श्रीवाद जोशी यांच्या 'हरे आणि हिरकप्या' या पुस्तकाची प्रस्तावना.

एकच जीवतद्दर्शन भक्तां राहिलेले आहे. यांचे कारण खालिल विधान हा जीवनाच्या आध्यात्मिक साक्षात्कारावर पोचलेल्या एक कळावंत होता, हेच होय.

आध्यात्मिक जीवतद्दर्शी आणि खूद धार्मिकता या दोहोमध्ये कमीत अग्रमागचे अंतर आहे. खूद धर्म अनुष्ठाता अहंकार वाढीलाय, त्याच्या भावनांना संकुचित वर्णात्ताय, आणि त्याच्या बुद्धीचा भेद पाडावसाय शिक्षितताय. कसवंताची प्रतिभा जोडा खूद भक्तीचा उल्लेख करून तिच्या मदतशी वाचप्याहारी दिशात वनेतो त्या खूदी निहा निवडीवनाच्या अनात्मताची साक्षात् प्रतीती येते. हेच जीवनाचे आध्यात्मिक दर्शन होय. अशी थोर प्रतिभा ज्या कळावंताच्या वाचप्याय आली असेल तो जीवनाची सारी कसले अगदी वाचप्याची देखील आकलन करू शकतो. धार्मिक विज्ञानाच्या अशी प्रतिभा वाचप्यांचे आध्यात्मिक दिशने. ही प्रतिभाशक्ती धार्मिक बुद्धीतून मिळ आहे. केवळ धार्मिक बुद्धीच्या जीवनाचे आध्यात्मिक दर्शन वैश्वनिक तय करूनून मजबूत होत नाही. या आध्यात्मिक दर्शनाच्या कळवना-आणि प्रत्यक्षा घेऊन म्हणून विरक्तागने उडवून जावपास धार्मिक बुद्धीच्या खूप वाच्य असते. परंतु प्रतिभाशक्ती ही देखील जीवनातील एक सत्यशक्ती आहे. मानवी जीवनाचे वास्तव्यावर ज्या खुद्दीची निर्गमित असल्यामुळे त्यांच्या यशस्वीतेसाठी भौतिक विज्ञानाची गरज निर्माणशय आहे. पण मानवी जीवनाचे अंतःस्थान केवळ भौतिकशास्त्राने संपूर्णपणे उलगडणार नाही. ते स्वल्प अंतःस्थानीय अन्तर जागना येईल. मनुष्याची प्रतिभा म्हणजे मानवी मनानी ही मूळ अंतःस्थानीय होय. या अंतःस्थानीय भौतिक शक्तीशी विरोध मानव्याचे कारण नाही. आध्यात्मिक आणि भौतिक असा जीवनविरोध करून नागाविष विनामोचकय आकारतो मागसाने खूदलेले आहेत. पण सारे जीवन हे तत्काल : एकच सत्यकले पाहिले. आणि भौतिक विश्व हा आध्यात्मिक शक्तीचा विनाय अगला विनाय माग्या पाहिले. अन्तःस्थानात लगेलेली एकला वास्तव स्वस्वातील विविधतेसाठी अन्तर प्रत्यक्षात सापडाची आहे. जीवनाच्या अंतःस्थानात जीवनाची सारी मूल्ये दीवळ्याने दमल असतात. या मूल्यांच्या साक्षात्कार कळावंतांना त्यांच्या प्रतिभाशक्तीने होतो. या मूल्यांचे सामाजिक व्यवहारात प्रस्थापना करण्याचे काम भौतिक विज्ञानाचे आहे. त्या विज्ञानाच्या घेरक आणि प्रोत्साहक अशी कृतीची प्रतिभा होऊ शकते. प्रतिभा आणि विज्ञान यांचा हा परस्परमंत्रध नोट जागना अगला जीवनविकासात कळावंतांचे कोणते कार्य असते ते खूद विमूढ येईल. धार्मिक विज्ञानाने आरब्धता थोर प्रतिभेने अरवी भला दोह्याच्या महान लोकतमुद्राला अलीकडच्या कळवत खानात्रिक विकासाची थोर घेरमा दिलेली आहे.

खालिल विज्ञान याची भूमिका प्रारंभापासून अन्तरवनेत सौंदर्योपायक कळावंताचीच होती. प्रत्यक्ष राजकीय उपायशक्तीत तो कधीच पडला नाही. त्याच्या कलेसाठीच त्याच्या त्याच्या चर्चने वहीकृत केले होते. त्याच्या कलेसाठीच तुर्की साम्राज्यसत्तेने त्याच्या माव-देशातून उद्धार केले होते. तो सौंदर्यदर्शी कळावंत होता हे खरे. पण त्याच्या सौंदर्याची कळवता मोहकलेला भेदून जीवनाच्या सत्यवस्तवापरीत पोहोचलेली आहे. तो म्हणतो,

“माझ्या अंतराच्याने मला सावय केले आणि मला अशी शिकवण दिली की, ‘रूप आणि रंग यांच्या पडद्याआड दडलेले सौंदर्य नू ओपनू काढ.’”

‘होय, माझ्या अंतराच्याने मला अगरी वजावून सांगितले की, ‘जी जी नव्ही कुल्ल व नमुंदर सगळी जावे ती ती सुखस्व व सुंदर दिगू लागेरवीत नू तिच्याकडे टक लावून पहा.’ जेपरीत माझ्या अंतराच्याने मला अशी शिकवण व प्रेरणा दिली नाही ती तोपरीत मला सौंदर्य हे पुढाच्या कोटांमधून वीरशिलेवमाणे भासत होते. परंतु आता पुर नाहीसा झाला आहे. आणि मला जवो गिधिराय दुपरे काढीच शिवत नाही.’

मोहाचे आंतरग गळून पडल्यामुळे सामान्य माणसाच्या आसक्त करणाऱ्या गोष्टीकडे विमानाचे लक्ष ओढले जात नाही. कौकिक हरीने आवण पावले ठरले असल्याने तो ठिकठिकाणी रांगतो.

‘मी या जगात एक निर्वासित आहे.’

‘मी खरोखरीच निर्वासित आहे. माझ्या आत्म्याची भला कोणाही माणसाच्या समजत नाही.’

‘होय, माझी नवो, माझ्या कल्पना अगरीच विविध आहेत. अशी मला कोणाही माणसाच्या पडत नाहीत.’

जीवनाच्या सौंदर्यरचीने लहरीचीट आसकती गळून गेल्यामुळे विमानाच्या जीवनात प्रेमाच्या कायमची सक्ती करता आली. विमान हा आधुनिक काळातील पोर मानवजाती कलायेंत होऊन गेला. त्याचे मानवधर्म कोळ्याची मर्बादांनी मर्बादित होऊ शकले नाही. तो विश्वाचा नागरिक बनला. पण विश्वप्रेमाच्या भुंतीत त्याला सामाजिक जव्यायाचा विचार पडला नाही. विश्वप्रेमाने त्याला सर्वांगीण सर्वात्मक झगविले. तो म्हणतो, ‘जीवन आणि मरण यांच्याप्रमाणेच मी मर्तात्वावरही प्रेम केले आहे आणि जगजगते माझे प्रेम वाढत गेले, तसतसे लुप्त आणि विस्मरक यांच्या गुल्लमगिरीत मानव कसा पिवला आहे या संबंधीचे माझे शानही वाढू लागले.’

आवल्या ‘साधनकार’ या गयकाव्यान त्याने पुढील उद्गार काढले आहेत : ‘प्रेम आणि त्यासमूह जे काही निघने, क्रांती आणि विस्वासासू जे काही उदर होतो, मर्तात्वा आणि त्यानो जे काही उमेडात येतो ती खरी परसेवराची स्वल्पे आहेत. आणि परसेवर हा सास्त व चेतन विधाचा अनन्त आत्मा आहे.’

केशवसुतांची कविता*

जीवनाला वळण

केशवसुतांचे काव्य लहानपणापासून माझ्या जीवनाचा वेळग लागल्यास उरलेली पडले असल्यामुळे मला चार केशवसुतांच्याविषयी अविशेष आदर वाटत असतो, तर त्यांना आभारहीकारक असता असावासाकित असे कादाही वाढी हे आपल्या मज्जन लक्षात घेऊन. केशवसुतांचे मराठीत कितीतरी प्रकारांनी लिहिले गेले आहे. आणि आपल्याही कितिली प्रकारांत लिहिता येण्यासारखे आहे व लिहिले जाईलही. मला केशवसुतांच्याबद्दल जे सांगायलाही होते ते नी राखले व टिळक मंडलीयालयाने विचारल्याने व मुंबयाने माझ्या सहाय्याच्या शिकविले आणि सांगितले आहे. पण आपल्यासारख्या शिकविलेला माण ते मी असावी अजकबिले नाही अमर लिहायलास पाहिजे होते ते लिहिले नाही. आपल्याबरोबर असलेले विचार वागणे त्या लेखणीने उत्तरांतले मंडणे हे आपले एक कर्तव्य आहे. व हे कर्तव्य न केवळाना मुन्दा माझ्या हातून पळव्य आहे हे कळू कसवताय मज सुळीच येतील वाटत नाही.

केशवसुतांचे किती प्रकारांनी व किती पैदा पाहून बोला येईल नाही एक महत्त्वाचा भाग होऊ शकतो. पण नाही दली आणि आपल्या मनांदा ओळखून मी माझे मागेवेचीचे विचार मांडणार आहे. त्यासाठी केशवसुतांच्या काळचे जीवन कसे होते ते आपणस समजून घेतले पाहिजे. कारण साहित्य आणि जीवन यांना परस्पर संबंध आहे असे मला

* मुंबई साहित्यसंवातर्फे झालेल्या चार व्याख्यानांचा सारांश.

वाटो. म्हणून त्या वेळच्या जीवनाची व साहित्याची ओळख आपण अगोदर करून घ्यावी म्हणजे त्या वाटात खचण्याची केंद्रासुतांनी काय केले ते आम्हाला लक्षात येऊ शकते.

क्रांतिवादी नवकाव्य

केशवसुतांनी नवकाव्य निर्मिले हे विधान सिद्ध करीत वसण्याची आज जवरी राहिलेली नाही त्यांच्या काव्यात जो नवयुगाचा सातत्याचा पडतो त्याचे स्वरूप क्रांतिवादी आहे की उन्नतिक्रांतिवादी आहे हा वाचपी आज मंथुछात आला असून ते क्रांतिवादी होते हे सर्वमान्य झालेलेच आहे. केशवसुतांच्या वेळच्या परिस्थितीत हे बदल कसकसे घडून आले ते आपण तत्तामूल पाहिले की, केशवसु। निर्माण होण्याचे कारण मनामध्ये आहे की बाह्य परिस्थितीत आहे याचाही उलगडा नटवून होणार आहे.

दोन संस्कृतींचा संगम

केशवसुतांच्या नवकाव्यातील भारतीय जीवनात एक मोठी कांती पडून पेटली होती. या कांतीचा जन्म होण्याचे अगोदर भारतीय जनता, फक्त भारतीय आचार, विचार, साहित्य, संस्कृती यातच गुरकडून गेली होती. परंतु त्या संस्कृतीला नंतर पाश्चात्य संस्कृतीच्या योगाने एक मोठा तोंडाचा धक्का बसला व भारतीय मन पाश्चात्य मनाशी जुळले गेले. भारतीय व पाश्चात्य संस्कृतींचे हे हे संबंध आहे, ते स्पष्टलेने किंवा जागीवपूर्वक घडले होते असे मला म्हणावयाचे नाही. पण अजिंक्येने, नाट्यवादी व जगद्विनीने जरी हे संबंध झुड्या आहे असे, तरी त्यापासून ज्या मोठमोठ्या गोष्टी तेवढापासून होण्यास प्रारंभ झाला त्यांच्या शेवट अद्यापही झाला नाही असे मी मानतो. पूर्वी पूर्वी भारतीय व पाश्चात्य संस्कृतीची मो, अपेक्षा, कल्पना, यांची तुलना करून भारतीय नेवळे कमीपणाचे, युगेविपनांचे तेवढे सांगले असे समजण्याचीही एक अवस्था येऊन गेली. आरम्भाकडे कमीपणा व्यावसायिक व पत्रसंता मोठेपणा व्यावसायिक अशीही एक मनाची डेवम मुळानी कुठलीच बनत गेली. पण पुढे पुढे नीत बदल घडून आला. या पौर्वात व पाश्चात्या, भारतीय आणि अजिंक्यीय संस्कृतींच्या संगमाला एकमेकां भारतीय संस्कृतीने आरम्भाकडे कमीपणा घेऊन, भारतीय मन बाहेर. पण नंतर त्याने पुनः उत्थानही केले. या घातानामुळे उत्थानावस्थेतच्या उभा उभा अवस्था हिंदुत्वनात नटून गेल्या त्या त्या अवस्थेत मागाशेचे असे एक विशिष्ट स्थान आहे. आणि महागद्दाला जे जे घडले, त्या व साहित्यात एक विशिष्ट स्थान असून त्यात केशवसुतांच्या काव्यालाही एक महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

केशवसुत व आगरकर

काहीजण असे विचारात की, केशवसुतांनी तरी असे कोणते महत्त्वाचे कार्य केले ? आगरकरांनी जे गद्यत संगितले तेच केशवसुतांनी पद्यात सांगितले नाही का ? वा म्हणायला

जखन सांगतां अशातळासारखी परिस्थिती आहे तशी. पण आगमकरांची हाच आवेश वेगळा होतील जसे म्हणजेच की, आगमकरांची तरी हे सारे निष्कर्षातच मिळते ना ? या म्हणण्यात काही अंशी सत्य आहे आणि काही अंशी वाईती ! कारण माल जरी पुष्कळांनी पाचव्या होता, तरी तो कारन करी लोकजी यमचातुत वेगळा होता हे आरमभ विस्मय वाटणार नाही. आगमकरांच्या निष्ठात जे अविश्व विमल, अदृशजीव विचार व्यक्त झाले आहेत, जी आत्मेची अदृशज, ज्ञान करवाच्या जरी, अदृशज्य कळकळ्या व्यक्त झाले आहे, तेच केषावसुतांचा कळकळीत उद्गम आहे. पण त्यांचा काव्य स्वरुपाची आरमभ परिस्थिती हीच होती.

थंड गोळा का झाला ?

टिपक—आगमकरांच्या जीवनापुढी महागट्याने जीवण कसे होते याचे वर्णन रसतः लोकवाच्य टिपकांनी केे. सगळे सांगता म्हणजेचाल केडे आहे. 'महागट हा एक थंड गोळा होऊन पडला होता व त्यापुढी सगळे सांगता म्हणजेचाले आ गोळाचो होळी जव आली' असे टिपक सांगत आहेत.

सधन पत्र जगा म्हणजेच की, आपली आपलेकुती वर सगळेच, 'हृदयते विना आरम' ही जर कायती महत्त्वाकांक्षा तर आरम थंड गोळा का होतो ? आरम पत्रात का म्हण रहातो; आणि आपली ही हृदयवाच्या टिपकांसारख्या महापुण्य कणूत तरी का करतो ? ही परिस्थिती का आली हे समजवण्यात आणण्या सोडते सारे जाणवता क्षिति.

सुसुर्त अवस्था

आरमचा संस्कृतीचा एक थंड गोळा होऊन पडल्याचे कारण जसे की, त्यावेळी भार व संस्कृतीची 'सुसुर्त अवस्था' मुक्त होती होती. सुसुर्त अवस्था व सुसुर्त सतत सतत आहे सुसुर्त अवस्थेत जगती सुसुर्त सततसारखे सत्य, तर गोळीची पुष्कळी ज्ञान शिष्टक जसवे. ही सपून सुसुर्तचा पाव होईलच पांदावताची सैद्धी आरमका जसवे. या अवस्थेत जगताचा सुसुर्त सतत जसे आवांभी जसवे, तरी फलस्वरुप सुसुर्त म्हणून ज्ञान ज्ञानी लक्ष्येकडून सगळी फलन सावताची जसवे व सधन सधनी सतत सतत ज्ञानी जसवे. जसवी संस्कृती जसवेची सततसारखे जडून होतोची जसवी, तरी तेही नसल्याने निचा सततवर अदृशिताची कळी नसली. आणि म्हणूनच हा थंड गोळ्यात जव आवांभी म्हणून सगळे, आरमभ, हृदयतेकडे प्रथम जायचे होते. आगमकरांचा म्हटल्याप्रमाणे, भारतीय संस्कृतीचा वटवृक्ष जगात वसत जीर्ण सावा जसल्याने त्याचा वृक्षी केल्या तरच तशी पालवी कुठल्याची सततता होती. सधनची आरम होऊन फेडून टाकली जसवी, तरच ज्ञान पुष्कळी शिष्टक सततसारखी सततता होती. म्हणूनच आगमकर—फेसबसुतांना या वटवृक्षावर फेडोरज्याने कुठ्ठाड पालवारी लावली.

हिंदुत्वाच्या जीव संस्कृतीस कुठ्याही प्रादेशिकतेचा अधिकार मानू नये असा राजा राममोहन राय यांच्याकडे असतो. अशीच दार्शनिकतेची दृष्टांतही त्यांच्याकडे प्रत्येक प्रश्नास निर्मोघ आणी होती. त्या महापुरुषांनी अस्वीकारास नवी काळा आवण घेतली. गौरीचंद्राच्या उच्च शिक्षणा-
वळने त्यांनी येथेचून असा निर्णय घेतला. त्यात, किती एखाद्या मान्यतेचा कितीही
प्राप्ती, अशी असावकास वेदवृत्तीची अवस्था आता जीतास निवृत्ति काढून एक होराची
काय वगळता ती कल्पा निर्मोघ आणी होती. हे अर्थ देण्याचे कार्य राजाच राजा संस्कृतीने केले.

अनावश्यक कथने

आचार्या वेदवृत्तीवर आचार्याचार, रूढी यांची अवरुद्ध अशी कथने मातलेही
होता. एकेकाळी आचार्यक अवलंबून कधी न गौरी आज अनावश्यक होताना असल्या,
तरी त्या नव्याच विस्तृत दृष्टीच्या होत्या. एखाद्या संस्कृतीचा उदय होण्यास विनाशवाद
आवश्यक असला, तर त्या विनाशाचीही नवी वृद्धि होत असते. व सगळ्या प्रसंगी
या विनाशासिद्धी प्रतिक्रिया होऊ लागते. एकदा एक अवस्था सर्वत्र काळ जीतून प्रगत
कारणास उद्योगी पडत नाही. कौटुंबीच्या अंशकाचे वेगवेगळे वेगळे म्हणजे ही गंध
आचार्या आनी यांच्या प्रकृती येथे. अंशकाचा आनी विनाशा विनाशास कथने काही
काळ प्रयोगी पडतो. कानाभंग्य त्या विनाशे संशय होत असतो व अशावेळी कथने
फोडणे तर आचार्या विनाशा नाश होतो हे सर्व नदरे आहे. वगळता विनाशा
विनाशास व वेगवेगळे कारणीभूत आचार्ये हे कथने पुढे पुढे विनाशास निवृत्तीची होत
व ते फोडून जीव बाहेर आण नाही तर आचार्या आज गुरुगुरुन बाळग त्याचा अंत
होण्याचा संभव असतो. अशा वेळी आचार्या जीव कथने होण्यासाठी प्रचलन असतोच.
आचार्या आचार्य संस्कृतीची अवस्था अशीच आणी होती. एकेकाळी विनाश विनाशास
कारणीभूत आचार्यी कथने आता विनाश विनाशास बाळग होऊ लागली होती. अस
भुवभुती होती. वगळता कथने होण्याचे आज तीव्र नवते, विनाश कथने होती तरी
असा विनाश होत होता. हा विनाश विनाशास संस्कृतीने विनाश व नंतर आचार्या संस्कृतीने
पुनः आपल्या विनाशास प्रारंभ केला.

रानड्यांची श्रद्धा

रानडे व आचार्य यांच्यात एक महत्त्वाचा फरक असतो होता की, रानडे हे
अज्ञातरी व आचार्य हे बुद्धिवादी होते. रानडे म्हणत की, अज्ञान मुक्तता असतो तीच
हैत श्रद्धा (Divine dispensation) आहे अशी त्यांची श्रद्धा होती. या अज्ञानाच्या
आसन्न उदय होऊन आहे, अशी त्यांची समजूत होती. अज्ञानास वेगवेगळी संशय असत,
तर त्याची परिणती अज्ञानास होऊन अशी त्यांची समजूतच होत होती. रानडेच्यावाचून
आचार्या यांच्याकडे म्हणजे आचार्याची श्रद्धा असल्यामुळे दुसरे वेगवेगळी पुढे श्रद्धाचा
हेतू अज्ञान असतो तो मातले व आचार्याच्या श्रद्धाची श्रद्धा एक प्रकारची नव्या अज्ञानास
येते. श्रद्धा कधी वगळता आचार्याच्यामुळे आचार्याची उद्योग होत असतो.

पेढावाडी कुमभारदण्ड पुण्यात आनंद आण होता. पाया अथेच जगा की, पेढाव ईशे सारवतचक इतके अत आणि होणे साहे होणे की, ते वीरपुन किळा पडने पायी वाट लोक पेढावा होणे. सगळी आरम वि सगळीये मागली. पण ती उचलून पळण मगून आनंद होत होता ! तसे इतरा पडवडेच होी, सगळीये सांगली आनंदानी असला मगून मे ये होणे ! मुकमुकण्या विवाहाय केवढेच विवा मगल करण असली होवली तो लडाया वाटतो; पण तीच सार मुकमुकण्या विवाहाच्या आनंद येऊ नवस होी, तो मगल जसे मुकण्या वाटू नवस ! भारतीय समुदायीनी आकडी अलीच असला सांगी होणे. त्या संस्कृतिच वेतवडेचि सगळ्य आणे होच. पुणळींना वेतवसा पार मोडू जगणे. पण जो वेतवसा जगणे, तोचक जगणे. जो जगणे विवाहयक वर्तन करणे तो अत येनजाणयक कृपा मागी. जिला चमून सांगवड असण, वेतविवाही व मोठ्याची जगत जगणे. पाते ये कांते, जिविता ये नाथ या दोन्हीकड जीवताय जगवणक जगवता. पेढावाचक पाडी यतीन सांगवसा यमवेणसा वाता फडवीयाड व हासवड गोणे मागीन नवण्या ! कल्याण्य जगवड मोठी यमवेणसा आणि होणे. पण जिवी आनंद्यायक यमवेणसा असला एकचन सगळ्या वाटवडेची आहे. ते सांगने म्हणजे 'पयसांनी सगळी मागला.' या सगळ्या फुडे काडी जगत सगळल्या तरवण्येणा, वातायेंना व यमवेणसा जगवण्यावाताही होऊ अकडे मागी. आणि म्हणूनच सांगचे अजयता होत सांगचे होणे.

महान् ध्येयासुले पतन

आमची पतन कती दमोती होती म्हणून आमचे जगवण आणे काय ? या प्रश्नाचे उत्तर 'मागी' असे येईल. उलट मी तर असेही म्हणतो की आमची ध्येये मोठी होतो म्हणूनच आमचे पतन आहे ! आमची पतन उडाम, पण ती आमच्या जगवणयक पेढावा अशी होति. मुकणी पीटवडेची कसल आम्ही की ध्येये नि असे होता. पोस्टयेंनीने उचलयेली आंगडी ध्येये व अनुभवाने मिळ-विळेकी वाईट ध्येये यांच्यानून निवड करावची असली. तर प्रमर्सी तुम्ही अनुभवांनी मिळविळेकी वाईट ध्येये निवडली तरी जालेल असे मी म्हणतो काय वा वाईट अनुभवामुता त्याच सांगवसा मागाकडे सांगवानी आता असणे. वाईट सांगव तरी कसल मागी; पण जिवेत त्या. सांगव जिवेत असणे हे जगव-पयस पडिजे सांगल सांगे. वाईट सांगणी येणे. लोक सगळ्यांवर जगवानी उडामये म्हणून सांगला, मागला मागी सांगला येतील ! जिवेतायत नाथ कसवणा पुणळ केडा वेतवसा जगवुक टरतो. आणि जिवेतायक नाथ कसवणाची कतीच जगवुक मागी मागले कोणत्याही धर्मदायाचा स्वीकार करणे हा होय.

सांगवण मागणे असल्या कोकसावर, पाडीवर, जालेत मोडमोडी ध्येयाची मागणी येऊन गेट सांगवणा उचलये भरतात, आणि मग जाला मुळीन हाथलाक करता येत मागी !

सज, व्रत, मला, इत्यादीत ते गुरकडतात. ब्रह्मीभूत होण्याचा प्रयत्न करतात. पण साधे स्वातंत्र्यही त्यांना मिळविलेले नसत नाही! म्हणून भी भगवतो, ध्येयाचे ओझे टाका. बांध-जाण्याचा तेंढ, अतिपसंजी बनने, शरीरार, प्राणायाम यांचे बरेच याचा मोह टाका. कैशव-मुनडी म्हणतात की, 'हृदयावृत्त न जे चोळ, निघती ते सवैरी फोळ' आणि काकडे आवण लक्ष दिले पाहिजे. ते तेंवत बसलेले आहे की नाही, ह्या घडताना नारनापुढी आहे की नाही, वृत्तरचना चुकली आहे की नाही अशा याद्वैतीय मुळांना शिकवितांना त्यासवयाच्या कसोड्या सा काव्याच्या लापून उपयोगाचे नाही. हृदयावृत्त जे बरेच विघाळे असतील ते पाहिले पाहिजेत, सनजातून वेगळे पाहिजेत, तेंवामे तुमचे अवलंब ना-विघ्यात अर्थ नाही. चांगल्या ध्येयाच्या बडबडीपेक्षा चांगल्या ध्येयांचे जीवन जगणे याला जास्त महत्त्व आहे. संत असेच जीवन जगले. ते जीवन निगळे व आवण बडबड करून जे जीवन अगू पहातो ते जीवन निगळे. योगांना आपला आत्मा बड आहे, तो मुक्त साध्या प हिजे अशी तळमळ कागळी असते. अशा तळमळीचे संत तहिल्य लिहितात! कैशवमुनडी अनेक विशेष जीवन अगूने गेले. कैशवमुनानंतर मराठीत अनेक कवी जोजन गेले, पण कैशवमुन्यापुढे अगूत कोणताही कवी गेलेला नाही.

सामान्य लोकांना 'मरगळ'

सामान्य माणसांना पुष्कळ वेळा 'मरगळ' पडण्याची असते. जे मोठे शक्ति, जे शिवरावर जाऊन बसले, त्यांच्यापुढे आमचा काय पाठ असे ते मानतात. सामान्याने आयुष्य रचनकारता नसून दुखण्याच्या कोड्याकरिता आहे असे ते समजतात. याची प्रमाण निर्माण झालेले, मरगळलेले, मुरात साधले साहित्य म्हणजे संतकीडनत, अनिर्वाणामुत इत्यादी संत होत. या संतांत वसिलेले संत जे जीवन जगले ते आयुष्याचे जीवन होते. पण त्यांच महिमा सांगण्याजवळ गुयामीशिराय दुयरे काहीच नव्हते. एकनाथ महाराजांना अनिशय नूत आत्मस्वर त्यांनी स्वतःचे पोळता केला व त्या ते जाताना स्वतःचे नाव कुठ्याने आ नोन्हा! त्यांच्या कोळ्या पोळता त्यांच्या त्यामनीळ म्हणून एकनाथ महाराज त्यांची वाटी वेऊन त्यांच्या नावे घातले. ही आमची आर्चमंकारी! एकनाथ-जगमज किता थोर! आम्ही किती छुद्र म्हणून हरगम वर्णन कराय! आणि सतीच्या डोळ्यांत गळमळी अगू केलात! ते गेले तो भाय चीन लावा, नाडीतर राख बसावे असा कार्याचा समज. त्यांची गीर्वाणकामासाठी उच्च स्वेय काढूनच आमच्या मनाचा मरगळ बावताही! संतांचा असा हेतू नव्हता. पण त्यांच्या साहिबाचा परिचयन तया झाला नस. तुमाराय महाराज अनुनसने जेडतात की, 'न मिळो साधवा, न काडी संतात.' आम्हीला भजनात वेच म्हणजे, टाळ कुटण्यात दंग होतो, क्लानधी टाळी त्यागते! पण या होताना अर्थ असतो का? पोरात काकडे ओढवत असताना 'न मिळो साधवा' म्हणून म्हणायला काय अर्थ आहे? हे जीवन नव्हे, ही जडता आहे. एवढा मोठा मोरोपंत! पण तो सुद्धा म्हणतो की, 'काही आवण तराव्या गावे.' त्याचे म्हणणे असे की, संतांचा विद्गमनमार्ग अगूडा तरी आमचा

आख्या विपरीतिचा मार्गच घरा. सिद्धांती लक्षणे ही साधकांची साधने असतात. यत्रे वीक्षता येत असेच तर निदान यत्रे वीक्षकाचे भय तरी ओळखांसमोर उभा. एकजायावाक्ये जीहार्थ दाखविता येत असेच तर निदान परीक्षापरंपरा तरा कळू नका.

पेक्षांची ही वेगळे शिगार ऐकल्याने आमना प्रपंच रक्षक जाय. व्यवर्तिता विचार अविधान वा कला यतीचे तंत्र ठळक येते. भारताचे नाट्यशास्त्राचे तंत्र ठरवून टाकते. त्यात काही हातनाड करणाऱ्यांनी विविध भाषांचे विविध नयनकारासी कागू कागडी ! आणि मया अग्राजलेल्या अस्त्येताही आगदी जातल्या मेकळींचे पोतडे मावयत कागडी ! या साधनात अद्यात बदल करा म्हणून आगस्कर-केशवसून आग्राज्या सांगू लागले !

पामंड म्हणजे जागृती

आख्या वैदिक काळातील पामंडे ही जागृतीची लक्षणे होत. वीह, जेन, विद्यायत, महापुत्रात याचा उद्भव ही एका अर्थाने वैदिक संस्कृती वरवर येते होत. त्यांनी सर्व मानव समान अशी शिक्षण सप्ताजात पसरवली !

भारतामूल जुन्या विषमतेच्या कलरना राहिल्या, ब्राह्मण श्रेष्ठ ही भावना राहिली म्हणून महाराष्ट्र मार्गे पडल्या. ब्राह्मण-श्रेष्ठ यांच्या भावनेने इतरांचे व्यक्तित्व मारले गेले.

पाश्चात्य संस्कृतीत व्यक्तिच, सामना, भावना, आशाआकांक्षा यांना एक मानाचे स्थान आहे आणि हे एक चिंतनमात्रे लक्षण आहे. फेदावगुतांनी आर्यसंस्कृतीवर गोखली-तून दगड फेकलेले आहेत.

आमची धर्म्ये वाईट नव्हती पण ती जागृत नव्हती !

एक ज्ञात साधनाची, अनेक 'वेगळे' निर्माण होतात ! या संकल्पनांची महाराष्ट्र बुद्धिचम सर्वत्रच जग देतानाची लागले. मला देव नाही, धर्म नाही, मी पामंडी म्हणार असे जगजाग्यांचे ही संख्या स्वतंत्र बुद्धिबुद्धी कीटुक करतल्यास हवे. आवकता ही प्रवृत्ती नाही. धर्मधर्म होना येत नाही म्हणून आरम धर्मभीरू होऊ पडतो. अगळे होम उतरणेमात्रे नाही. जेतायला हवे असेच तर 'न मित्रो मानसा' म्हणून टाळ कुडीत वसू नका !

पातळ्यांना गोम्व करणाऱ्या बुद्धी पाश्चात्यांत आहे. सेटन आणि ईश्वर यांच्यात सेटन हा एक प्राणाधिक धनुष्य दाखविण आहे. तो आहे देवदूतच, पण वेगवेगळे आहे. हे फळ लाऊ नको म्हटले, तर तो म्हणतो मी लाऊन पडलो, अनुभव येऊन पडलो. मग ज्ञात वाचता आहेत त्या मी पूर्ण करणार म्हणून तो म्हणतो ! तो वेगवेगळे आहे पण माणूस आहे; मेगाच्या बाबुडीवास्तवा तो नाही. तो अक्षरच्या देसाज भीत नाही. तो

अंतःस्फुरणाच्या प्रतीत होणे वनेच बागता. प्रयोगी ज्ञान आत्मनाश होईल. पण तोही योग्यपणाने होत नाही. जेव्हा अर्थाचे वाचणी होणा शकतात, पण त्यांचा वेड आध्यात्मिक कर्मी म्हणून आज गीतच होतोच हो नाही !

भारतीय 'बंडखोर'

प्राचीन धर्मग्रंथांतून अशा बंडखोर भाषणांनी उदाहरणे नाहीत असा वैयक्तिक कलम पेक्षाचे कारण नाही. महाभारतात व्यासांनी दुर्योधनाचे पाच रंगविले आहे. त्यात जोरदारपणा वाटतो व त्याचकडून आ भाषणाविषयी व्यासांच्या मनात आदर आहे असे वाटू लागते. काळिदासाच्या काव्यातही खोलाचा पतीला निरोप करतानाच प्रयोग आला आहे, शकुंतला दुष्यंताच्या स्वयंवराची आहे, तेव्हाचे प्रसंग किती रम्य वाटतात. सावलीला-महा-योगातही रावण, बाजी बाजी पावे भाषणासारखी वाटतात. मेरिचंवांतही कणाचे वर्णन करताना 'दैव्य' संस्कारतो. कर्ण, दुर्योधनादिकांचे पंतांचे आध्यात्मसाक्षी मनात जिवंत रंगतात जिवंत पांडवांचे रंगत नाहीत. दुर्योधन मोठ्या पण वाकत नाही. त्यात सदा जिवंत-पणा वाटतो. भिष्मसम्राटची पूजा हे जीवन जगणे होय. नीती नीती म्हणून आवण म्हणता; पण जिवंतपणा हीच पद्धती नीती व ही नीती म्हणजेच, स्वामीनाथ चिह्नदत्त तर सर्व काही मिथेल. सर्व नाकारले तर काही मिथंगार नाही.

नवीनतेचे सूचक

वंगालमध्ये वाक्यांची ते कृत्तित्तय यांच्यावरून समायग कसे बदला गेले ते रंगारंगी एका निबंधात दाखविले आहे. पाश्चात्य आणि प्रीतिव संस्कृतींचा संगम साध्या, खोली प्रथम पाश्चात्य साहित्यातील अभिनव कल्पनांनी प्रीतिव लोक भारले गेले. पाश्चात्यांनी संस्कृती विविगीकृत नव्हती तर विविगीकृत होती. त्यांच्या साहित्याकडे प्रीतिव्यांच्या मनाचा ओठा गेल्यानंतर मुन्या काळी त्या काही नव्या कल्पना प्रगट होण्यास आरंभला होत होता तो नाहीसा झाला. आणि या संस्कृतीचा नवा प्रयोग साहित्यातही सुरू झाला. मायकेड मनुष्येन यांनी 'मेवनादवध' काव्याचे केलेले केलेन हे एक नवीनतेचे सूचक होते. या काव्यात समायगातीच कथा व सारे मिथंगान आंशही होती. पण मनाच्या-तीत मिथंगीतही पावांच्याद्वारे माननी भारता व्यक्त करणाऱ्या पावांना प्रभावनात देण्यात आले होते. आत्मनाथ जोगर हे माहीत असलेली मेवनादवधच्या बंडखोर, पण आत्म-विस्मृत नसावेला म्हणून शेवटपर्यंत आपल्या काव्यात सगळी घेऊन राहता ते सात त्या काव्याचे सारे वैशिष्ट्य प्रतीत होत होते. मेवनादाचा शेवटी वधच होतो. पण जिवंत जीव असे-पर्वत तो प्रायश्चित्त लढूनच जातो. या लढाऊरगात जे मानकाचे दर्शन होत होते तेच या काव्यात दाखविले आहे. या काव्याची रचना करताना खोले कंठ बदलले, पद्धत बदलली हे मान्य करूनही त्याने जो बांध बदल घडवून आणला त्यानेच आणि बदलानेच ज्ञान महत्त्व वाचवायल हवे.

केवल गुांगीरा प्राचीन विद्यापीठा व संस्कृतभाषा प्रकाशने कार्य करणारा संस्था प्रस्तावना केलेले आहे. ही, गुांगीरा प्राकटिकेच्या मार्गात प्रचलित असणारी कवितांचे साठवण पुढे प्रकटिले जाई. हे साठवण आता पुढील माध्यम प्रकाशनासाठी अनेक साठवण करू नाली. अनेक गोडी ही प्रमुखिती आहे, प्रकट मान पावे.

नवकाश्याचा जन्म

[illegible]

वंडलोरीची मीमांसा

महामाया घेंड तोर हुत्ती तणे केव्हा येने ? केव्हा सरळ निष्ठावाय तय मिळत नाही, प्रेम निष्ठा रावी नात्र रोखू शकण्याचा अभाव, यासाठी घेंड तोर हुत्तीचा अंगीकार करावा असे साद्वृत्तवागे. काळा अंतर्भागी काही करण्याची इच्छा असतार झालेली असते. ते केवळ सच्चुत रक्षणासाठी उचललेल्या हुत्ता स्वतः घेयत नाहीत. सर्वज्ञाना टांगोमंती 'निर्दोश स्वयंभोग' या कथितित कथेत केव्हापर्यंत कसाराच्या कोडीत कोडले रोखले पाणी जसे साद्वृत्तवाग्यासाठी घडवड घडवड करीत असते, आरुक्ता आरुक्ता असावेत लढक असल्या माणित आढीत पैतातये वाटते केव्हा त्या पाण्याच्या किरीटदूज असे वाटते की, मध्य सागराची झाक वेत आहे आणि या लढकाना तुम काळ्याचा मध्य पातळ विकडे रोखत राहिले त्यासाठी शांती लढकाना घडवड देऊन देऊन त्यांना लढ कळत नाही प्रामाण्य कळत मिळतच. त्याचप्रमाणे परिस्थितीच्या कसारात साद्वृत्तवाग्या असावाच पुढच्या भोवतालची मिळती असत होते. या परिस्थितीचा भेद कळवती पुढे रोखे राहिले असे वाटते प्रतीत होत असते व ते घेंड तोर होऊन पुढे पुढे आणत्यासाठी लढत असतात. जसा एक विद्वान सांगता येवतासांगता आहे की, जितके समजते तय ज्ञान मिळत पुढाची अधिकाधिक ज्ञान येवताशी व अव्यवहारी माणित अत्युपय करणावा मिळतो. परिस्थिती फारशी विचललेली नसली, तर पुढाची अनुपातान्ता चार पांथेच पुढे असोत. पण परिस्थिती जर अविशय विकट असली तर जितक्याच प्रमाणात पुढाचाच स्वयंभू अतिशय व मागी अतिअव्यवहारी आणि विरुद्धा अज्ञाकारी होत जातो. जसा महात्मा गांधीचे मागी आचाराय व्यवहारी वाटत नाहीत त्याचा अर्थच असतो, आरुक्ता समजारी परिस्थिती अतिशय वाईट झालेली आहे.

क्रांतीची स्थूल कल्पना

अशा वेळी अशा आस्थांना बंडखोरांची घेरणा मिळते, त्यावेळी क्रांतीची तसलीच वार कल्पना पुढे मांडणे शक्य होत नाही. या आस्थांना हे काय वाटत असते ते, ते खुद्दच्याने मांडत असतात. आपले विचार तसलीच वार रीतीने लावून दाखविण्याचे किंवा आचरणात बसे आणून दाखवावयाचे याची निश्चित कल्पना त्यांनाही अशा प्रसंगी असत नाही. म्हणून ते जे जे सुचेल असे असे सुचेल तसे तसे ते मांडीत असतात. कोणत्याही क्रांतीच्या दोन अवस्था असतात. एक अवस्था युरोपियन (ध्येयवादी) व दुसरी सार्वत्रिक (बुद्धिवादी) असते. कोणत्याही ध्येयवादी प्रांभी युरोपियनच असतो व नंतर त्याचा सार्वत्रिक स्वरूप प्राप्त होत जाते.

क्रांतीचा जन्म शब्दांत

क्रांतीची सुरुवात प्रथम म्हणता येते. भौतिक परिस्थितीमुळे क्रांती होण्यास मदत होते हे सार, पण ही क्रांती मुख्यतः आध्यात्मिकच असते.

सुरुवाती सुरुवातीस क्रांती ही शब्दांनी व्यक्त होत असते. प्रथम ही साहित्यात शब्दरुपात अवतरत असते व मग आचरणात येऊन तिचे शास्त्र बनत असते.

ही गोष्ट जर आरंभ नीट लक्षात ठेवली, तर केशवमुतांच्या काव्यात बंडखोर कृती का आहे व काही ठिकाणी गूढता व अस्पष्टता का आहे हे सहज आपल्या ध्यानात येईल.

बंडखोरी नव्हे : नवा आधिष्कार !

दुसऱ्या एका छंदीने पाहिले तर केशवमुता-आगरकर हे अगदीच निवृत्त बंडखोर नाहीं. सारांश व भारतीय संस्कृतीच्या एक प्रकारे नव्या स्वरूपात आधिष्कार करत होते. भारतीय संस्कृतीत अर्थात कल्पना यागिरीची आहे व ही अर्थात कल्पना त्यांनी सांताधिकेला त्यांच्या एवढेच. पाश्चात्य संस्कृतीची काय वेगवान पीपीय संस्कृतीला जाग आली व काही काही ठिकाणी तर या उभय संस्कृतींचे एवढे मीलन झाले आहे की, अगदी म्हणजे पाश्चात्य संस्कृतीचे असे पुरस्कार करून दानांमिती कृतीम होऊन झाले. प्राचीन काळी भगवान श्रीकृष्ण, बुद्ध यांची वैदिक संस्कृतीवृत्तच नाहीं नवून विचारप्रवाह पाडले तसेचच फार केशवमुतांसारख्या क्रांतीची व आगरकरांसारख्या विचारवंतांना पुढे सादरिले. या दानांना अशा काव्यांचा प्रारंभ केला, त्यांचा घेरणा पाश्चात्य काव्याच्या योगाने मिळाली एवढेच. आगरकरांच्या विचारात कुठे कुठे पाश्चात्य वेष्टने ती भावना तसे आढळते; पण केशवमुतांच्या काव्यात असे काहीच सापडत नाही. याचा अर्थच असा की, आरंभ जे काय नवे वेत आणत त्याच प्रकारे नावीन्य आहे असे त्यांना वाटत नव्हते एवढेच !

नवी कविता, नवी प्रतीके

नवी कविता अगदी म्हणजे तिची प्रतिकेही नवीन अभावभाव पाहिलेले असे काहीजण म्हणतात. केशवसुतांनी आग्रहपूर्वक आणि स्पष्टतेने नवीनावा स्वीकार केला नव्हता, तरी त्यांच्या काव्यात नवीन प्रतीके आलेली आहेत. प्रतीके आरम विंगितराज्या हातींनी पडून गेलो. उदा. आकाशचूना मोगा या ती येते काहीजण त्याच उदात्त अर्थ काढून समग्रपुत्रांच्या लढायासाठी मोगा लावी अस्तराचे असे म्हणतात. तर दुसरे काहीजण असे सांगता की, स्वर्गात मोगा होती तिच्या अथवात शाळा, ती खऱ्या आदळली व तिच्या आमुखांनी समुद्रात जाऊन भिडली लागले. पर्वंग व शैरक संकटाल आरंभकडील प्रतीकांची कवना अशी आहे की, पर्वंग म्हणजे वायूत व शैरक म्हणजे मोग. पण उद्धू काव्यात जेव्हा म्हणजे परतल्या व पर्वंग म्हणजे आत्मा अशी कवना कवना पर्वंग शिवाय सदा रडो, म्हणजे आत्मा परतल्यात भिडून जोडिमेव होतो असे आहे. 'हृदये वेप' मध्ये सदासुत म्हणतात, 'शैरशिवेवरी पर्वंग ती येते प्राणादुनि देते' या सोडीत केवळपुतांनी दुयव्या अर्थाचे प्रतीक वापरल्याचे स्पष्टच आहे. 'दुर्लभमेव' कवना दुर्लभ-लेखा मुलाकडे पाहून हा पुढे मोठा कवी होईल अशी कवना मुलाचा का मुला नाही म्हणून ते विचारतात. मुंग्यांना पंच कुटुल्यांतून त्या मरतत ही सुनी भावना. पण केवळ-मु विचारतात, मुंग्यांना पंच कुटुल्यांतून त्या आकाशात भगरी कसावळन भाव्यार नाहीत? आज दुर्लभमेवरी व मुंग्यांसारखी वाटगारी पुढे उगा मोठी जागे कसावळन होणार नाहीत ?

दलाळांची लुडबूड नको

आजूबाजूच्या परिस्थितीमुळे व इतर बऱ्या वेळांनी त्यांना वेळोवेळ आत्म अविश्रय विडून गेलेला होता. जुन्या मिळमिळीत लढीवेपनांना लढावट तोडायी असे त्यांना सामने वाटत होते. कविता कशा कवना याचे काव्यशास्त्र टक्कन गेलेले आहे. प्रेम कसे कवि हे कानशास्त्रात नमूद कवना ठेवले आहे. जो त्याला त्यामगाच्या अज्ञानादिकांच्या गरजांसाठी अर्थग्राह्य आहे. उच्चस्त्रीचत्ता भर्माशास्त्राचे ठरवून ठेवलेही. या साध्याच नियमबद्ध शास्त्रांच्या संघटनांनी त्यांना नीड वेळून निराश साह्य वाच्या प्रांतात तरी या लढावात मंचार साह्य वाच्याना नाही म्हणून ते राखले की, 'अशी अस्ता की कविता फिक्क, वशी नुसारी कविता म्हणून' आगळाज मंगणारे जुगळी उगडत तरी कोण ? आणि जुगळी लुडबूड आगळा जाहू तरी का वाचयानी ? जोडार मय्यात जर ही कविता वाचकी तर असे साह्य लागले की, जणू काय केशवसुतांसोबत कोणी तरी लढावळा म्हणून उभा टाकला असे आणि केशवसुत त्यांच्याची सुंभन करीत आहेत. हे प्रश्न विचारतांना ते स्वतःपुत्रांचे पक्षात आहेत असे नाही. तर ते साध्याच कवीचे प्रविनिधी वगून या दलाळांना, मध्यकांना व भटजींना सांगत आहेत की, जुगळी एकदम या प्रांतातून नाली व्हा. कवी आणि कविता हे दोघेजण काय करावयाचे ते पाहून घेतील.

‘कोटि पदमेवाम्भोऽपि केशवर्जम्, शिष्याः खडीकप्ये अन्धा नाडी भवे’ असे केशवमुर्ती म्हणतात. त्या ‘शिष्याः’ची कसली काळजीही नाही. त्या ‘शिष्याः’चे आहे कोटि पादमे हीही, खडीकप्ये ही केशवर्जम् वगैरी आहे. आपल्या ‘गळ’ मळाला मळ आहे ‘खडू’ असा आहे.

मूर्तीचे शिल्पकार

केशवमुर्ती हे मूर्तीचे मूर्तिमत्क नाहीं. ही मूर्ती ‘केशव’नामनेर आम्ही पुन्हा कोठली देऊ म्हणून ते सांगत आहेत. ‘केशव’नेच खडीचा विद्रुन हाकून आम्ही मळाला मळाला, मळाला खडी निर्माण करून. पण ‘केशव’नामने आम्ही मूर्तीचे शिल्पकार नाही. ‘केशव’नामनेच पुन्हा मूर्तीचे पुढे शिल्पकारच आणि पुन्हा मूर्तीचे शिल्पकाराची आवश्यकता पडणार. मग या शिल्पकाराचे मूर्तिमत्क न मूर्तिमत्क पडणं सांगत ‘केशव’नामनेच ‘खडू’ देतो वारिजे. ‘केशव’नामनेच एकदा खंडना म्हणून आम्ही मूर्तीचे देऊ विद्रुन आम्हांचे करून घाली.

‘अमुचा पेला दुःखाचा’

१८९८ साली ‘केशवर्ज’ म्हणून केशवमुर्तीची काही ओळी लिहिल्या आहेत. त्यात खोली मळले आहे की, ‘आम्ही मळले अमुचे खण, उगम का मग पळालार ?’ आपल्या बाबांचा ही दुःखे आज आम्हांचे आहेत, आज आम्हाला म्हणून म्हणून वैयक्तिक दुःखे न उरतेनाम्हांचा विद्रुन नाहीं याचे कारण काय ? त्याचा खोली विचार करून विद्रुन काढला आहे की, आपल्या परिमळाला आम्ही खडीची आवश्यकता नाहीत असे नाही. पाणी आता पुढीलच कोकला आहे. आम्ही हा विद्रुन केशवने म्हणतात की, ‘उगम का मग पळालार ? आम्ही न आणू मळली, मळाले काळे एक दिनी.’

‘अमुचा पेला दुःखाचा’ म्हणून केशवमुर्ती पुढे सांगत आहेत : दुःखी तरी कोण वगैरे ? तर पळाला असे हा मोक्षा वगैरेला हो. आपल्या अनेक वगैरेला म्हणून ते म्हणतात की, ‘अमुचा पेला दुःखाचा । उळि विद्रुनी पळाला ।’ यावेळीपासूनच कोक उडते देऊन देवकी व पंढरातील पंच पाशनां करणारे शीर हाकून अमु म्हणतात, तेव्हा आपल्यापासून आपल्याला आता न आले तरी आपली मातनेम खोली उळि विद्रुन देवकीचे उळिजे आहे. ‘विना ब्रह्मही मळ दिने । अनुभव दे त्या नाव असे ॥ तेव्हाच या ती वगैरे । अमु हा हीड या . कुमारी’ या व पुढील काव्यांतील असे विलेख खण करवपास नकोच.

आम्हाला वगळा ?

‘आम्ही कोण ?’ या कविने ‘आम्हाला वगळा मगधन मळी कोणी वगैरे वगैरे । आम्हाला वगळा वगैरे कधी मोळवणे हे जिने’ असे उत्तर केशवमुर्ती काढले आहेत. त्यात अर्थकार नाही. ‘आम्ही’ म्हणजे ‘केशवमुर्ती’ नव्हेत. ‘आम्ही’ म्हणजे

कुछ, शनिवार, व्यास, वाल्मीकी इत्यादी गौर कवी होंत. त्या गौर कविना वगळल्यावर जीवन्त कवीसोबतच होंगार नाडी काय ? तुकाराम, रघुर्वी, गोकाव, नव्या शिवाई इत्यादी त्यांच्या कविता प्रसिद्धच आहेत.

मिस्टिसिज़म्

आयनागे केवलसुखीनी समाज, धर्म, साहित्य इत्यादी सत्येय क्षेत्रात आधुनिक युग आगमनास प्रथम केल्या आहेत. असा त्यांच्या 'मिथिचिंतन' कडे आल्या बद्दल त्यांनी त्यांचा काळावर योगादर प्रकटित आशेन आरम करावा पाहिजे. म्हणजे ते 'मिथिक' असे आहेत ते अधिक ज्ञानाच्या सीतेने स्वतः होण्यास सज्ज होईल.

कहती क्षमितांना प्रश्न असा आहे की, केशवसुतांचा काव्यज्ञा ज्ञान आहे. खान्दवी आहे हे लक्ष्य आहे. पण त्या सौंदर्य आहे काय ? व गंगेक तर त्यांची क्षमिता अभिरक्षक मानवताना काय दुष्कर आहे ? अनेक सत्य आहे. पण सौंदर्य म्हणजे नवी काव्य अना प्रश्न पुन्हा उभा राहतोच की नाही ? भारतीय काव्यशास्त्राना 'सौंदर्य' हा शब्द आढळत नाही. स्वविनिर्दिष्ट या भाषा शब्दांमधे आढळतो व स्वविनिर्दिष्टा प्रभाव हेतू आनंद हा भावना आहे. मनुसुतांचा मताने ज्ञानाचा योगाचे वेद वाटते, ते ते खांति असे आगम्य म्हणता येईल. एका क्षमिता म्हणजे आहे, 'यथा यथा यथा यथा, तथाम्य मुंदर्य यथा' या वाक्याभावाचा खांति संयत जोगे इत्यादि क्षमिता आहे कसलया सत्य-शान्ताकडे जाणे लागते. केशवसुतांची 'प्रीती ही क्षमिता' म्हणजे आहे प्रीती ही ज्ञान प्रकाशाची अस्मिता. एक सत्यःप्रेमीची व दुसरी इत्यर्थःप्रेमीना. ही दुसरी प्रीती 'सिद्धि-सिद्धि'कडे नेत असते. प्रीती ही एव प्रीतानाची उचळणारी भावना आहे. या भावनेचा दृष्टवताना प्रभाव होतो. आधुनिक यंत्रणे लादली तेव्हा तो ओढवतो, 'ते आणि ही एकच आहे.' आता तेव्हाही स्वतंत्र होण्याची अशी धडपड करतात असतो, तरी त्यांना उचळायला लागलेली असते.

फेशवन्त रडके नाहीत

कैशवमुनिः दुःखं एक आश्रितं अथा आनन्दाय येनो क्री, ते एक खड्गे कसी आश्रितं कारणं सोऽपि आधुन्यतः पठे शिखरं मिश्रितं नाडी, संज्ञानं मिश्रितं नाडी, नोकरि मिश्रितं नाडी. आना कीर्तिं ह्रीं ह्रीं, प्रीतिं ह्रीं ह्रीं असीं यममु। टीकाकार स्वतःपत्नं पत्नं वेत्त। आशि आनं कान्तःपत्नं कैशवमुनिः खड्गे कसी उन्मत्तः। कैशवमुनिः हे अशु माण्डगरे, खड्गरे कसी आश्रितं असे भुवनात्. पय मे कान्तं कैशवमुनिः पेक्षा यथाकान्तात् कान्तं खड्गं पठे. आनन्दाय संज्ञायतं हृदयं जी दुःखे योगी लामनात्, व्यसदृष्टं गहनं दास्यगरे प्रातिविधिक कसी भुवने यथाकान्तात् वेत्त त्वंसी कान्त्यात् यथाकान्तात् दुःखे यथाकान्तात् हृदयं प्रत्ययात् वेत्त अस्मात्. आमुने सोऽपि कान्त्यात् आरमं नष्टकं समसं होनो. कसी यथाकान्तात् आनाआकान्ता, भावना, सुखे, दुःखे

पमकन, कीद दबावी भावनांचि विचल करीत असतो. केशवमुतांच्या काव्यात उभाये, विनोद, कला, भावना यांना काव्ये स्थान नाही. ते समादीत्या कवयतर मागवायाच्ये, कळत पळवताच्ये बदलता. त्यांचे कव्ये फार कळकळ आले. त्यांच्या आयुष्यात दुःख आहे. पण त्या दुःखाने ते समाज होकारे नाहीत. केवळ दुःख ही सारतांच्या घडणाकडे फक्त आग्रहाच्या खुपा आले. पण ते त्या प्रतुनींच्या आडून येऊन नाहीत. कवितां यवतां-प्रत्ये रडणे हे केवळ मुतांच्या काव्याचे स्थित गळ ! ते सुतार तोडे आहोत. एकदा परतार परतूनच्या भाग होतहुन त्या बडान येता तसे परतत जाता असत असता तसेच केशव-मुतांनी दुःखे आवागुळे विचलित आले नाहीत. म्हणूनच, विचलितानुष्ये त्यांची प्रभागे होऊ शकती, नाहीतर फार फार तर ते बदलतात. काळी तडोवने असत. पणतर भक्तांच्या संकटकाळी प्रवृत्त येतो, हे भक्तांचे आचरण खूब आहे. असा सर्वत्र वृ-दळपण तरा केलेच, कवितांचे रीते विभू रिडेय, पण माझकय संकटानगी का आहूत येत नाहीत असे म्हणवतात काय आहे पण ते केवळ मुतांच्या कवितां आग्रहाच्याच नाही. त्यांच्या काव्यात खेपे फार आहे. दुःखे सोपवत की हिंन फार आह. 'सुख आशाच्या विचलित विचलित माझे भटकन राहिले प्रांति नसेचि सदा' यत्त दुर्दैवा नाही. त्यांच्या आज्ञा संकट संकट नव्हतं. पण या अंगत कुमन्या खाताना आयता संकट सांकेत आहोत ! मानतांच्या सात्याच्या याच्या कळता पुर्वीमागदीच का पणतर आहे ? काही मागता संकट होतोच तर काही कायता विचलित होतोच आणि यांचे श्राव मानवत आहे हे आहून अजवळानुठेच ही काव्य केवळ मुतांच्या काव्यात कुमन्या विचलित नाही, ते अंगे म्हणवताच्ये Pace the facts-परिस्थितीचा खोसार कळताचो तपारी केलेची दिवने. दुःखांना पचविण्याची हिंमत प्रतीत होणे आणि मागून तर नगूद केलेची 'आहून नव्हतो अन्वये वार' ही कविता नमूदेली आहे.

मुतांचेमुळा दोन प्रकार आहेत. एक स्वकियत व दुसरे सामाजिक. स्वकियत मुळे मोडून आणि म्हणजे खेपेसद जीवने. 'सर्व ज्ञान अमर्त्य वरा', असे एक उक्तिपदा होऊ शकत आहे. ही त्यांचा अंग अंग आपतो की, सत्य होच ज्ञान आहे. ते ज्ञान आहे. त्याचय ज्ञान म्हणवता. या जीवनाच्याची अनुभूती पचान होय म्हणजेच 'विचलित' काहीचय काय विचलित असताये 'मूढमुल' म्हणवता व मूढमुल म्हणजे न समजेली कोणी अंग म्हणवता. त्यात तडा नाही. 'विचलित' आपतो तो जीवनाच्या मूढमुल केवळपेवत जाऊन राहण्याचा प्रयत्न करतो. केवळमुतांची 'कुंठे काहीही' काव्य कुंठे काव्य हे ज्ञान कळत नाही' अंग म्हणजे आहे. सत्य मूढमुळे मूढ व सुविचलित आहे. असा प्रकारची अवस्था काही का, असाचय सत्य आहेच सत्य दुःख होऊ आपतो हे 'आशाच्या कुंठानुठेच, पणतर पणतर, उद्यम कळत' जीवनाच्या सोपवत व पणकडे आलेच काव्ये. पणकडे न नमूदेली काव्य ज्ञान व पणकडे आहे. विचलित पेक्षा कळत दरीच पिके काळता येतोच. केशवमुतां हे तेथील सारा ज्ञानकरी

जाते नाते, तसे केवीड अंकुश आहली खाला दिवत तो सा इ आख्या वल्लेनेया कोरीने त्यांची एकही कलनाच आगव्याने कवी केडेले आहे.

‘शपूसा’ व ‘हरपले थेय’

केशवमुनी ‘शपूसा’ व ‘हरपले थेय’ या कविता रचूनत आहेत. मानस-शास्त्राच्या ‘हरपले थेय’ ही आहलीची अवस्था व ‘शपूसा’ ही नीमची अवस्था आहे. कारण ‘हरपले थेय’त आख्याची तळमळ असून ‘शपूसा’ कविता निरंत आत्मवेत्तपणे आहे. पण काळजाताने पडणा केशवमुनी ‘शपूसा’ अगोदर लिहिली असून ‘हरपले थेय’ नंतर लिहिली आहे. याचा अर्थ ‘शपूसा’ ही एक नीमचक अनुभूती आहे पण ‘हरपले थेय’ ही केशवमुनीच्या जीवनात निम-अनुभूतच येणारी चकू आहे. शपूसात ‘हरपले थेय ते मारळते’ असे वगेन आहे. ते रडके आहे असे काही कम म्हणतात. ‘मुच मुचो रामे कुचरा’ हे मानी आता असे म्हणले जाते हे आश्चर्यकारक आहे! याने तंदाही आख्या हिंमितीन केडेली आहे. ‘कंठक शरर मोघटनी, प्रकाश मोश, विमर हरपला, काव म्हणार या विपरीत-अपूसां मडे शपूसां’ पण हेडनात विसरल्यानतची हुती कविती आहे आणि ‘हरपले थेय’त विनाश थोर हुडकाशी वाडमगाच्या अवस्थाची कथा आहे. याच्या हकाने ये जाडे, ते त्याच प्रत्यक्षात लागत नाही. आणि प्रत्यक्षात ते साळने त्यात त्याच सततच वाडत नाही.

ईश्वरभक्ती

केशवमुनी हे ईश्वर मानी होते किंवा नाही असा एक प्रश्न येवयाभावात आहे. ते एकदा विंजीर नावले होवे अशी कथा सांगतात. केशवमुन म्हड अर्थात कावेपतरी किंवा नासिक असले तरी ते जीवनाचा मोठ विचार करण्याचे व जीवनाचा अनुभव पाळण्याचे अग्रव्यस्तुळे जांनः तत्त्वज्ञानी कवी म्हणवे लागत. भूमी, पूसा, आगव्या इत्यादी म्हड भक्तिमारी मरणा मानवता नसत, तरी निमगांच्या द्वारा अन्तःकाशी एकद्वर होण्याची त्यांची साधना त्यांच्या काव्यात स्पष्ट दिसून येते.

कवी व तराण यांचे मूर्त भिन्न असले, तरी यांचे थोर एकच असते. व्यास, काशीसी हे तराण नी होते. पण महाकवी तत्त्वज्ञानी अगवा लागतो.

तराण कवीपुढील ध्येय

केशवमुनींता मारी टाकणारा कवी अगार महारक्षा शास नाही हे विचार थोडे जास्त स्पष्ट करून हे विवेचन मंगराव्याने आहे. कारण हे केशवमुनींचे निम अवस्थे तरी आरपले लागत आहे. अमुनेक कविचक्रांत नासकण जवत टिळक, विनाशक, मडकरी, वाडकरी यांचाही समारोह होत. पण या व तींच्या काव्यात एका एका शावेना उरुधे झालेला आगवाव दिवून येईल. टिळक हे कुडमुनींची व म्हजीवनाची चिने रंगणारे

करी माहेत. कित्याक हे आत्म्या प्राप्तीस उन्मत्त इतिहासांचे पोखरे मागेले आहीर आहीर. सधकरी हे पोखरे आहीर गडगुड नागाबाहेर आहीर व बायली हे सुतांस मातास सांगेले आहेत. या जीवनी विवरणात जे जो एकेक तर आढळिला आहे, त्या साक्षात सुतांचे विषय केशवसुतांच्या काळात आहे. केशवसुतांच्या पुढे जवळ महाभारत येथे नाही असे मी म्हणतो, किंवा त्यास येथेच इतरांचे सुवाक्याने मागे दाखवता कवी जवळ आता नाही असे मला म्हणावयाचे नाही. एवढ्यामागे मागेच्या कवींनी हाच प्रचारांनी व्यक्ता एका एका वेळात मागे टाकले आहेत. वसुधास येथेच केवळ साक्ष्याने मागे टाकण्याची महाभारताने विवर्णित आता असे मला वाटते. कुमुदसप्तम, अहोरा, जौरत, ना. म. जैसी कुमारी कवींनी मागे उल्लेखित केली तर प्रागैतिह्यिक म्हणून मी येत आहे, व वसुधासुतांच्या प्रचारांच्या कवींना केशवसुतांच्या काळाचे मागे उल्लेखित काळासमयी आहे. केशवसुत वसुधाची जवळ आहे, वसुधाची साक्षात संस्कृतीने मलाच खर्या नेहनेच आत्म्या उद्दोषांमोड आहे होणे. आज त्याच संस्कृतीने जगात व ज्ञानासक सध्याची रूढ सांगेले आहे. आज संस्कृतीतून भावनांच्याही, साक्षातच्याही मागे आज सध्याचा जगसमय दिवत आहे. जगासहच व मागील ते दोन मते मागील ज्ञान या पांखीनीस जगास केशवसुतांची म्हणून पुढे आहेले आहेत. मागील जगसहच होतो की काय अशी आज मी ही साटव आहे. जगा पेढी मागील जगसहच मिळता देवता-माही जगसमय महाकवी आत्म्यासह हसा आहे व त्या जगसहच कवी निवतून त्याने केशव-सुतांस मागे टाकले असे मलाही वाटत आहे.

आदिमानव गोविंदाग्रज

वस्तुतः गडकरी ही काही मामूली व्यक्ती नसून ही एक उदात्त व्यक्ती होऊन गेली आहे. एकेकाळी त्यांच्या प्रतिभेने महाराष्ट्रामध्ये एक नवीन युग निर्माण केले होते. त्यावेळी लोकांनी त्यांच्या प्रतिभेचे व प्रतिभेचे अनन्यभावाने पूजन केले. ही पूजा इतक्या मर्यादेपर्यंत जाऊन पोहोचली होती की, तिच्यापुढे जागेच अशक्य होणे. आणि म्हणूनच की काय त्यानंतर त्यांचा प्रतिभेचा व प्रतिभेचा अगदी खालच्या पातळीपर्यंत नेऊन पोहोचविण्याचेही प्रयत्न झाले. अशाप्रकारे जगव्हाटीच्या नियमानुसार या व्यक्तीतही एक चक्र पूर्ण झाले आहे असे म्हणता येईल. आता गडकरा आणि त्यांचे साहित्य यांच्या बाबतीत कसल्याही उल्लाहाच्या, आवेशाच्या, जोशाच्या, खुश्या-निवेद्या, दर्शनापाश्चात्तापाबाबतही न खपवता, शांत वातावरणात राहून थंड होक्याने, तटस्थपणे विचार करून घ्यावी वेळ येऊन टेपली आहे. जितक्या निष्पक्षानीयाने आपण महानुभावोंचे अथवा शानेश्वरादि प्राचीन साहित्यिकांचे वाङ्मय तपासलो, त्याचा अभ्यास करतो, नितव्याच निर्विकारपणे आपण आता गडकर्यांच्या साहित्याकडे पाहिले पाहिजे. गडकरी ही एक व्यक्ती या हद्दीने त्यांचे युग संपले आहे, हे पार असले तरी गडकरी-साहित्याचे युग संपले नाही. इतकेच नव्हे, तर ते नुकतेच सुरू झाले आहे आणि जगपर्यंत मराठी भाषा व आपण मराठी भाषिक जिवंत आहोत तोपर्यंत महाराष्ट्र शारदेच्या गोंदगात गडकर्यांचे स्थान अटळ आहे. आणि ह्या हद्दीने विचार केल्यास आरल्यास असे आढळून येईल की, गडकरी हे आजही ह्यात आहेत, नव्हे ते कधीच मरणे शक्य नाही. कारण ते आता उथळ भावनांच्या दलदलीतून निघून उच्चतर अभ्यवनांच्या क्षेत्रात जाऊन पोहोचले आहेत.

उद्दाम प्रतिभा

गडकन्यांची प्रतिभा इतकी उद्दाम, इतकी सामर्थ्याची (Vigorous) होती की, तिच्या अपार त्यांनी एकेकाळी साऱ्या महाराष्ट्राच्या कृषिजिने, खेळजिने आणि प्रसंगी खण्डजिनेही. त्यांच्या या प्रतिभेची नीट कल्पना घेण्यासाठी आपल्याला जीवन आणि साहित्य यांच्या मूलभूत संघर्षांचा विचार केला पाहिजे.

जीवन आणि साहित्य यांच्याकडे पाहण्याची माझी एक मूलभूत व विशिष्ट छद्दी आहे. पण ती काही नवीन नाही. काही नवीन सामर्थ्याचा अभिर्भाव अथवा अहंकाशी माझा ठिकाणी नाही. आख्याकरीत पूर्वीचापणी ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्याच मी वेगळ्या शब्दांत मांडत असतो.

बऱ्यावाईटासह प्रिय

गडकन्यांसोबती अत्यंत आंग या व अत्यंत वाईट अशा सर्व प्रकारच्या हानिकाही मी पिकल्या आहेत. परंतु समुळे माझे मन मुळीच कडपित अथवा दूषित शाले नाही. त्यांच्यातील सर्व बऱ्यावाईटासह ते मला प्रिय आहेत. कारण मी जीवनाशी आहे, आणि जीवन हे बऱ्यावाईट सर्व प्रकारच्या गोष्टींनी भरलेले असावयाचेच असे मी समजतो. आणि म्हणून गडकरी हे दाऊ पीत होते, म्हणून ते निरुद्ध दर्जाचे साहित्यिक समजते पाहिलेत असे गोवे व भोंगळ सिद्धान्त मी मांडीत नाही. जर दाऊने जीवनात प्रवेश केला असे तर दाऊ हे एक सध प्रिय आणि मम जाणव घेताना इत्कार करू शकत नाही. जाणव जग निरा गोडते तरी ती आख्याकरी गोडत नाही, म्हणून दाऊ विमारा हा निरस्करगीवन समजला पाहिजे हे मला मान्य नाही.

बऱ्यावाईट आज जाणव विज्ञा 'नीती' असे म्हणतो, ती एक वास्तव नीती आहे. मी या आप नीतीचा objective morality चा पुरस्कर्ता नाही. मी जीवनाच्या अंतर्गत नीतीचा, सनातन नीतितत्वांचा पुरस्कर्ता आहे. नीती हा सगळा आख्याकरी व आंगीत जीवनाचा खेळ आहे असे मला वाटते. आणि म्हणून जर एखादी व्यक्ती आपल्या अंगांनी जिवंत असेल तर ती बाहेरून कितीही वाईट व निरस्करगीवीर दिसत असली तरी ती मला श्रेष्ठ वाटते. परंतु जर एखादी व्यक्ती अथवा बऱ्यावाईट वास्तवः मूर्ख, भ्रष्ट, आकर्षक, उच्च अथवा उदात्त दिसत असली आणि जर तिच्या जीवनेत तर ती माझ्या मनाला आकर्षित करू शकत नाही.

उद्दामपणबरोबर कारुण्यही

गडकन्यांच्या जीवनात उद्दामपणबरोबरच एक काव्याचीही शक्ति छद्दी पडते. ती माझ्या छद्दीने फार महत्वाची आहे. अर्थात काव्य म्हणजे रडवेण्या नव्हे ही गोष्ट या ठिकाणी स्पष्ट केली पाहिजे. ईशजीत त्याला 'Tragic Sense' असे म्हणतात, ते

आवसासकी उ कावय नीय. जीवनाची अवयवे आणि कुवळेरगा यंत्रित चरन शाकंते रचणे हे पार मानवी न विरुद्ध इतके असते. परंतु जीविक किंवा आत्मिक नियतीशी उद्गम कामगतीचा जोडण संवर्ष आणि त्यावृत्त जन्म पावणारी अवशिष्टार्थ विवक्षिता मोठी करणमोभीर घटना असते.

गडकन्यांमधील आवय काहीही ऐकतेच अथवा वाचतेच नाही असे समजूत कर आवय त्याचे साहित्य अभाविजे, तर त्यानून आवयला गडकन्यांच्या जीवनाची प्रतीती येईल. आवयला एका कवितेत गडकरी असे म्हणतात की, मी कोण आहे हे माझे मजबूत माहीत नाही. परंतु यात आश्चर्य करण्यासारखे काही नाही. कारण आवय खरोखरी कोण आहोत हे बहुता कुणालाच समजत नाही. प्रत्येक मागसाच्या शरीरात एकाच वेळी अनेक आत्मे वास्तव्य करता असतात. त्यांचा आवाकसांत संवर्ष सुरू असतो. जो मनुष्य जोरदार असतो, त्याचे आत्मेही जोरदार असतात आणि म्हणून त्यांचा संवर्षही महाभयंकर असतो.

आदिमानवाची वृत्ती

गडकन्यांचा आत्मा हा अत्यंत उद्गम शक्तीचा होता. इतका की, त्यांना आदिमानवाचीच उरना शोभेल. आदिमानवाची (primitive man) जगाकडे पाहण्याची जी वृत्ती असेल, तीच वृत्ती गडकन्यांची होती. तो आदिमानव पहिल्या सूर्योदय पाहून आनंदातिरेकाने नाचूगमूड लागाय असेल आणि पहिला सूर्यास्त पाहून दुःखाने ठसठसा रडला असेल. उमासारख्या गोड वन्यतीना विवेक स्वर्ण होताच 'अरे, गोड !' म्हणून तो मोठ्याने ओरडाय असेल आणि एतारी कडू वन्यतीना लाग्यात आल्यामुळे त्याने चिडून जाऊन लोंड वेडेभाकडे केले असेल. सांगश, तो आनंद मि दुःख, आवड मि नावड, प्रेम मि प्रेम यांच्या परमोच्च कोटीच्या जाऊन पोहोचला असेल. त्याच्या ठिकाणी विवेक फारच थोडा असेल. कारण विवेक हा मूल उरीम जन्मत आला; पण जीवनाच्या उन्नत करणारा विवेक निगळा आणि अवस्था दुर्बलनेवर आवरण पाहणारा दोंगीपणा निगळा. आजच्या सुमंरकृत म्हणविल्या जाणाऱ्या समाजात जिवंत विवेक थोडा आहे. मात्र विवेकाच्या नावालाही डोंग आणि दुःखेरगा ही उगरेलेही आहेत. अशा दोंगी मानवावेला आदिमानव कितीतरी वर्वींनी जिवंत आणि म्हणूनच नीतिमान म्हणता लागेल.

दिखावटी विवेक नसला तरी जिवंतपणा

सौंदर्याय ठाकुरांनी एके ठिकाणी म्हटले की, We must be vitally savage and mentally civilized. म्हणजे आवय प्रायशक्तीच्या वृत्तीने संवृत्तीपणे राबवत आणि मानसिक शक्तीच्या दृष्टीने सुसंस्कृत असले पाहिजे. परंतु आज आवयला यावंची एकही कुलत नाही. आवय प्रायशक्तीच्या वावरीत दुबळे इतकेच आहेत, पण मनाने अथवा आध्यात्मिक दृष्ट्याही आवय दुबळे वा दोंगी ठरत आहेत. या भिक्कावर

गटकन्यांचे मानसजीवन प्रामाण्य व निष्ठा या आख्यायिका असे आढळून येते. ती, त्यांच्या ठिकाणी वृत्त्या आत्मन्यासास शिवायही निष्क नसते, पण निष्ठापासून मात्र वारिती होत; आणि म्हणून मात्र त्यांच्याबद्दल आदर व निष्ठाळा असतो.

आध्यात्मिक मानसशास्त्रात ज्याला divided personality म्हणतात, तशी गटकन्यांनी आपल्या होती. अंतरीच्या सर्व घटनांचा समन्वय करून घेणे जीवन एकत्रितपणे व प्रामाण्य अवस्थेपासून अविनाशकातीन कळीतमागे राखून अनेक-वृत्त्यांतल्यागळ्या मध्य-युगीन मनांमार्गाने त्यांचे जीवन गळते. आधुनिक काळात तशा प्रकारचे जीवन रीतिरुपाय टाकण्याचे होते.

आत्यंतिक पावित्र्य व पराकोटीची हीनता

गटकन्या हे एकदाय प्रकृतीचे गळते. त्यांचे व्यक्तिगत म्हणजे भिन्न भिन्न वृत्तींचा एक समूह होता- हे एकदा थावात आले, म्हणजे त्यांच्या साहित्यातील किंवाच अत्यंत व अंतर्गत स्वभाव्या मोर्तीचा उलगडा होतो. गटकन्यांनी आपले व्यक्तिगत अगदी अनात्म कोटीतील व अतिरिक्त स्वभावाचे वसाविले आहेत असे म्हणण्याचा प्रसंग आहे. पण हे म्हणजे संपूर्ण बरोबर नाही. कारण गटकन्यांचे निष्क व अत्यंत हे त्यांच्या अंतःकरणगत दशा असून स्वभावे उच्चाशी विकार असावेत. त्यांच्या हृदयामध्ये रक्त आणि असा प्रचुरता त्यांनी अतिरिक्त करून व्यक्तिगतकांचे रूप दिले असले शक्य आहे. आपल्या अंतःकरणगत संजनांप्रमाणेच माना प्रकारचे पाणी लोकांनी घुमणुळ घालून आहेत नाही कळणा गटकन्यांना होती. ते वा सवे वृत्तीकडे तटस्थपणे पाहू शकत होते, निष्का अनात्मकी त्यांच्या ठिकाणी होती आणि म्हणूनच ते आपल्या साहित्यामध्ये आत्यंतिक पावित्र्य आणि पराकोटीची हीनता यांना संस्कार करू शकले. गटकन्यांच्यामध्ये जर शान्ति-यशंप्रमाणे एकामकता असली तर त्यांचे साहित्यही शान्तिप्रमाणे उगम, भव्य शक्ये असले. पण ते सवे नाही म्हणून ते टकातून संजनांचेही कारण नाही. कारण ते आपल्या रोजच्या जीवनाशी संबंध असणारे, नव्हे आपल्या दैनंदिन जीवनाचे प्रतिबिंब नव्हे असे आहे. त्यांच्या साहित्यातील- नाटकांतील-सर्वे पात्रे आपल्याही जीवनाच्या निराश परत आहेत, हे आपण विचरता काय नये. परंतु आपण रोजच्या जीवनात एवढे नाही व्यस आहेत असाही का, यादेंदी निवार कळ्याची मजबूत आपल्याला मिळत नाही आणि म्हणून आपण ही पात्रे अंतर्गत कोटीतील आहेत असे समजतो.

चर्चाई आहे Doctor's Dilemma या नाटकात एक नाटकगी म्हणू कर्तव्यी वाचते होते. त्यात त्याने एक Immoral artist चे पात्र बजावले आहे. शरीर त्या नाटकाच्या प्रस्तावनेत अशी मीमांसा केलेली आहे की, जो नीतिवैयस आपल्या कलेच्या अर्पण करील त्याचेबद्दल जीवनातील इतर व्यवहारांला देण्यायोग्य काही राखतच नाही.

असा काळात चरित्रात विकारी आणि कोरेव शीर्षात असा विरोधाभास (Paradox) निर्मू शकतो. हे नाटक वाचल्यानंतर मला गडकऱ्यांचे जीवन बरेचमे उलगडले.

गडकऱ्यांचे प्रायश्चित्त

आपल्या नीतीच्या व माणुसकीयंभीच्या कल्पनाही व्यक्ताच एकांतिक आहेत. एखाद्याने दुसऱ्याकडून घेतलेले पैसे गडर केले की, आपण त्याला अगदी नाशमकाल काढतो. परंतु दुसऱ्याचे घेतलेले पैसे परत न देता, त्याप्रमाणे मनाला थोडीही मना कटू न देता, मुल्याने सोपा काढण्यातूनही वेरड वृत्ती अंगी असणे हासुद्धा एक जिवंतपणाचाच प्रकार आहे ! गडकऱ्यांच्या ठिकाणी असलेला जिवंतपणा यापेक्षा पुष्कळच उच्च प्रकारचा होता. ज्यांनी गडकऱ्यांना अगदी जवळून पाहिले आहे अशा काही ग्रामाणिक माणसांनी मला गडकऱ्यांच्या कियेक चुका समितल्या आहेत. त्या ऐकल्या म्हणजे असे वाटू लागते की, गडकऱ्यांनी आपल्या साऱ्या चुका आप या साहित्यात निवेदन करून त्यांचे प्रायश्चित्त घेतले आहे. उदाहरणार्थ, असे सांगतात की, एकदा एका मयत इसमाच्या मरणाच्या सामानासाठी म्हणून दिलेले पंधरा रुपये वेळून गडकरी जे पसार झाले ते परत आलेच नाहीत. यामुळे पुन्हा दुसऱ्या माणसाला पैसे देऊन पाठवावे लागले. हे जे दुष्कृत्य त्यांच्या हातून घडले ते त्यांनी आपल्या ' राजसंमयास ' या नाटकात विनीताच्या रूपाने पातले आणि तसे आपल्या मित्रांना बोलवूनही दाखविले. ही गोष्ट आवडाला समजली की त्यांच्या साहित्यातील कियेक घटनाचा समाधानकायक उलगडा होतो.

आत्यंतिक उकटता

गडकरी हे व्यसनी होते म्हणून पुष्कळ लोक नाक मुरडवता. परंतु व्यसन म्हणजे तरी काय ? व्यसन म्हणजे आपल्या अंतःकरणातील नाना वृत्तींपैकी एकाचा वृत्तीच्या अधीन होणे व ते जीवनाशी सुसंगत नसणे यात इतका वाड करण्यासारखे काय आहे ? आपल्यापैकी बहुतेक लोक अशीही नाही व झिंजतही नाही म्हणून व्यसनाच्या वाटेस वक्त नाहीत आणि दम यांना सज्जन समजण्यात येते. परंतु ती सज्जनता चुककामाची होय. अशा प्रकारच्या सज्जनांना स्वर्ग सिद्ध्याची सुट्टीच भौती नसते. याच्या उलट आत्यंतिक दुर्जनांना मात्र चटप्रिशी खचि द्वार उघडे होण्याची शक्यता असते. उदाहरणार्थ, वाऱ्या तेज्याचा वाऱ्याची कमी झाला आणि नाऱ्या वाटमान्याचा संत नामदेव झाला. कारण त्यांच्यामध्ये आत्यंतिक उकटता होती.

आज आमच्या जीवनातून उकटता ही वगून नाहीशी झाली आहे. तर्कशास्त्रामध्ये एका वागमचे उदाहरण देतात. त्या वागमच्या सनोर समान अंतरावर दोन पिढ्द विद्यांना दोन हिरव्यागार मत्ताच्या पेंड्या टांगलेल्या होत्या. त्या पेंड्यांपैकी प्रथम कोणती लावी याचा निश्चय त्या वासराला होईना. ते नुसताच विचार करीत राहिले आणि उवासमारीने मरून गेले. आपली स्थिती त्या वासरासारखी झाली आहे. आपल्यामध्ये जिवंतपणाच

उत्प्रेषण नाही. आणि म्हणून विविधतेचा पांवड्या वरून आपला दुकळीतल्या लक्ष्मिण्याचा प्रदर्शन करतो असतो. आपण सद्धारण (conventional) माणसे आहोत. परंतु गडकरी हे सद्धारण (un-conventional) होते. त्यांच्यामध्ये आदिमानवाचा विवेकबुद्धी व वाचनशील उभारता होतो आणि म्हणून मध्य ते जागा आवडतात, अर्थात ते संपूर्णरूपे आदिमानव बनू शकते नाहीत. कारण आधुनिकतेच्या परंपरागत संस्कारांनी त्यांच्यावर अनेक बंधने लादलेली होती. आणि म्हणून ते विवेकी होते. त्यांच्यातील हा विवेक त्यांच्या नाटकातील काही भागांच्या द्वारे व्यक्त झाला आहे. तेथे त्यांना आपल्या कुठोरा आणि घनाचटी कसाकुसर करानी लागली आहे.

मानवी जीवनाचा सुंदर पैलू

आपण जेव्हा अशी कल्पना करतो की, 'गडकरी आज ज्यात असले तर काय झाले, असे?' तेव्हा आपल्याच निमित्त असे काहीच उत्तर मिळत नाही. कारण आपण असे पदोपदी पडाल आहोत की, १९२० सालापासून जे लोक बुद्धिमानांचे आणि अति-विशेषज्ञांचे कडे पुरस्कर्ते समजले जात होते, त्यातील कि-पक बग आज कडे न राहताची बनलेले आहेत. आणि हे पाहिले म्हणजे असे वाटते की, गडकरी त्यांच्या दिवेगात जाऊ देव बरे झाले. कारण त्यांच्यातील जिवंतपणा व जीवनिशा संवेदनशील कायम टिकतील असली असे कुणी सांगायचे? गडकरींच्या काळचा पणसद हा पुढकडचा भोगड आणि आर्थिक संकटावळक होता. माता तीन पणसद व्यवहारीक सनसता येऊन आदल्या-सनार येऊन उगा पडिली आहे. त्या समस्यांमार्फत भोगडपणा पाहिलेला.

जीवनातील नाना भावनांची लक्ष्य होण्याची शक्ती गडकरींच्यामध्ये निव्वळरुपाने होती. त्यांच्या कानांनी मानवी जीवनाचा एक सुंदर पैलू अस्वभाविकतेने आवा, वाडवा, त्याने आकल्याण स्वभावाने खरे काही दिले. परंतु ते म्हणजे आपण त्यांच्याकडे पडाले, त्यांना सरस-नीरव ठगविण्याचा प्रयत्न आपण करू नये.

ना. ग. जोशी यांची 'जीवनयोगाची भूमिका'

'जीवनयोग' या तत्त्वज्ञानपर गांधीकाव्याचे लेखक श्री. ना. ग. जोशी हे मूळचे लोकणातले. सुनागिरी जिल्ह्यातील दापोली तालुक्यात आज्ञे. म्हणून एक प्रसिद्ध गाव आहे. तेथे आपल्या आबोली ता. ४ ऑक्टोबर १९१२ रोजी त्यांचा जन्म झाला. त्यांचे वडील महाबळी पावगी मीकरीत असल्यामुळे प्रवेश परीक्षेपूर्वीचे त्यांचे सर्व शिक्षण महाड येथे झाले. भावनगरच्या सामळदास कॉलेजात संस्कृत आणि इंग्रजी विषय घेऊन ते बी. ए. झाले. दापोली इंग्रजीत त्यांनी ऑनर्स सुंपाविले. पुढे इंग्रजी मुख्य आणि संस्कृत गीय असले विषय घेऊन त्यांनी तेमूनचे एम. ए. बी एची मिळवली. अखेरचे ते काही वर्षे अहमदाबाद येथील 'भागी विद्यालयात' अभ्यासक म्हणून काम करीत आहेत. त्यांच्या प्रांभीच्या काही रचून कविता 'केसरी'त प्रसिद्ध झाल्या असून 'समाद्री'त काही मुनीते व पत्रव्यवहार प्रसिद्ध झाला आहे. तेथेचि 'योगशिक्षण' आणि 'महाभार-साहित्य-पत्रिका' नामधून कविता, ग्रंथपरीक्षण आणि कित्येक साहित्यविषयक मूल्यवान लेख असले त्यांचे विशेष महत्त्वाचे कामाग प्रसिद्ध झाले आहे. मुंबयतेत रहितपणेतर त्यांनी मुंबयती भाषेचा आणि वाङ्मयाचा अभ्यास केला. तेथील प्रसिद्ध मासिकातून मुंबयती भाषेत ते मधूनमधून लेखाती लिहीत असतात. प्रस्तुत गांधीकाव्याचा रोखट्या विभारा 'महाभार-साहित्य-पत्रिके'च्या जुलै १९४१ च्या अंकात पूर्वीच प्रकटलेला आहे. आज ही कुली समग्र लघाने स्वतंत्रपणे त्याचकाव्या हाती पडत आहे.

'जीवनयोग' हे काव्य दहा वर्षांत निरनिराळ्या अवस्थांतून गेले आहे. या पूर्वी काळात कवीच्या रचनात आणि दिवायत को विकास होत होता तो या काळात वेळोवेळी

પ્રતિનિધિતા સચેત્તા આદરભરી, પ્રેમ આળિ જ્ઞાતૈભ્ય સા સમ્યગ્ મનાન્ત્યા પ્રધાન મહત્ત્વાકાંક્ષા અસત્તા. ચામલે સા કાવ્યાલ્પ પ્રારંભ રમણી-પ્રેમ આળિ રાટ્ટુ જ્ઞાતૈભ્ય સા ચૈતનાન્ત્ય પ્રાથમિક પુરુષાર્થેત્ત શક્તા અત્રે ડે સ્વાસ્થ્યનિષ્ઠ આત્રે. તથાપિ યેથેહી ભગવદ્ગીતા એવમસ્ય અભિ મનસેન્તી અકરતા સા ચોટી આરેતત્ત. તિથિરંગા , તિથિવાની ફાટા , હી ચૈતનાન્ત્યે પુરુષ્ય અકાંક્ષા અસત્ત. સા અકાંક્ષાપ્રેત્ય ચૈતનાત અરંભ્ય વાગ્ધવાન્તી કુલે મહુન વસત. પ્રેમાલ્પા પરમમાત્રી સાથ અરંભ તર તે અનિવારણ સહા કર્મો આળિ અવર્ણ્ય મોહાલિભાગ્યા મોહન્યમુન ચાત્રે વાહુન મંદસામરેત્યા અનત સાથેલા દ્રેશિત કર્મો. સર્વે વાહુત્યા સાથિ યત્ત યુગ્મસદ્ગી વીરસાથે સાહુત્યની દર્શિત્રે આદરતે, ત્યાગિત અશય દાન આત્રે. વસત્યા યુગ્મર દુષ્કર્મ અંતનાત્યા તિવાસ કરુણત્યા સર્વતઃ અસમ્યે આત્રે. વીર-કર્મોભ્ય પ્રેરણા આળિ પ્રો સાહુન ચેત્યાથે કર્મો અવરેતી વરુણારા યુગ્મર દુષ્કર્મ અંતનાત ત્યાગ મારેત્યા આત્રે. મહુન ચૈતનાન્ત્યા પ્રારંભી ચૈતનાત્યા ત્યાહુન દુષ્કર્મરો યુગ્મર ચૈતનાન્તીઠ વીરુત્તી આદ્યત કલ્પન કૃતાર્યે કોતો યુગ્મસાથે અંતનાતીક ડે ત્યાગ મીટ ખ્યાતી અર્થિતે પાત્રિતે. મહુનકે યુગ્મચાન્તી ચૈત્રી વાટખાર નાહી. અત્યા ત્યાથે અદ્યાત્મ મોહ માર્ગીભ્યા-કર્મોટી પ્રવૃત્તી દ્રેશાર નાહી. 'જીવનયોગા'ત યુગ્મસાથે વસતે સમ્યક ચિત્રિતે. અગત્યામુકે તો પરિણામકારક કાલ્યા આત્રે. કર્મોત્યા યુગ્મકૃતે અમિત્યોતે સ્વપ્ન સર્વતઃ સ્વેત્ત કોતે. ચૈતનાત્યા સ્વાતી મોહ અપાદ દુષ્કર્મ અસતો. અન્યેત્ત વિષયતે કારણોતી સા અગત્યાન્ત્ય તિથિત ચિત્રી પ્રવૃત્તી અંતનાત અદ્યત્ત વેતાત દા કર્મો ચૈતનાત્યા વેત નહી. સા અગત્યા અર્થે ચૈતન અનિત્ત સમ્યકવાન્તી તિથા ચૈતનાત ચૈત્રી અર્થિતે. સાથિયામે પ્રો અનિત્ત-તિથા ચમાત્યા પુરુષાર્થવાન્તી અસતે. 'જીવનયોગા'ત ચાળી-ચૈતનાત્યા રાટ્ટુ જ્ઞાતૈભ્યની સર્વેત્ત મોહુન રિષ્યમુકે ચૈતનાતી અસાધુતી પ્રવૃત્તિત કરુણતી કર્મો યત્ત સમ્યકવાન્તી તિથિત સાતી આત્રે.

'સંદેશ', 'મંત્રણા', 'વંદિત્યા' આળિ 'દર્શન' સા ચાર વિનયોન્ત્યા મિહુત દુષ્કર્મોટી. સા ચૈતનાત ચાળી પ્રેમ આળિ રાટ્ટુ-જ્ઞાતૈભ્ય સાથે ત્યોહર મીતન આગતો. યુગ્મર આળિ વીર સા વૈતન રમાન્તી યત્ત અનિત્યની કાલો અમુત તારિત્યક શાસ્ત્રોતી ડે. અર્થે દુષ્કર્મ રમણીય એવદર્શન અમુતે આત્રે. યેથેત્ત કર્મોત્યા ચૈતનાત આત્રે અસતે. આળિ રાટ્ટુ-જ્ઞાતૈભ્ય ત્યાદ્યુત ત્યાર વેતી તરતી. કર્મોત્યાન્તી પ્રેમા રિષ્યારે પ્રેમ કૃતાર્યે શાત્રે અસતે, આળિ રાટ્ટુ-જ્ઞાતૈભ્ય ચૈતન ચેતનાત્યા સમ્યક અગત્યાથે વીર વૃત્તિન્તીટી અગત્યા કાલો અસતી. વસ રાટ્ટુ-જ્ઞાતૈભ્ય અર્થેત્ત અગત્યા અપુરે શાત્રે આત્રે. દાકેત્ત નમ્હે તર રાટ્ટુ-જ્ઞાતૈભ્ય સામ્યકવાદાત આળિ સામ્યકવાદાન્તી સર્વેત્તનાત્ત સમ્યકવાદાત મમ્યક ચિત્રી કાલો આત્રે. સામુકે રાટ્ટુ-પ્રેમાન્ત્યા મેંચાત કલ્પના આળિ રાટ્ટુ-પ્રેમાન્ત્યા મેંચુક વાગ્ધવા વસત અમુકિતેત્તના દાગ્યામ્વદ રાટ્ટુ જ્ઞાતૈભ્ય આત્રેત. 'જીવનયોગા'થે તિથા ડે દુષ્કર્મ ચિત્રિત સા તિથિત આત્રેત. ત્યાંતી પ્રતિષ્ઠા તિથિતે તેંતી આત્રે તિથિત સાંતી વસતી 'વૈતનાત્યા' માત્રે. ત્યાંત્યા પ્રથેતે મેંચા દુષ્કર્મ વસતે કો નહીત પ્રકાશ મિહુતિત્યા ત્યાંતે ત્યાંતી

प्रतिभासी लघुहून गोडी, आणि त्या प्रतिभेने राष्ट्रवादाच्या संकुचित मर्यादेचा भेद करून विचारण्या काळजीगर्भाचे दर्शन येते. विचारण्या या जीवनयोगातच विविध राष्ट्रांचे आणि त्या राष्ट्रांतून विविध जगजगूडीचे कल्याण करवता-ची शक्ती सामान्यतेची आहे. या नय-दर्शनामुळेच या संघटकाच्या संघटनेचा विनाय मिळतो, आणि आधीच समशील असेलच्या या काळाच्या व्यावक जीवनवादाची प्रतिष्ठा लघुवादानुद्धे त्याकाळच्या आणि उदात्ता यांची जोड प्राप्त जाऊ, कृतीच्या विक्रम प्रवेष्ट करवताचा विनाय होतो असे मी पर गटचे त्याचा अर्थ आता विचारांच्या संघटनेच्याती येईल.

श्रीकृष्णाच्या पुढाची सहाय्यसूचीची व्यापक दुनी अमेरिका वर श्रीकृष्णाच्या माध्यमातून प्रसारित करण्यात येत आहे. 'श्रीकृष्णा'ची प्रारंभीची बैठक अद्याप व्यापक सहाय्यसूचीची आहे. केवळ व्यक्तिनिष्ठ अथवा मुलतः मुलींच्या खरे मजबूत आहे. 'विजय' वीरदुनीच्या तद्वत अत्यंतचुट्टे त्याचे अशी कठोर सर्वोपनिष्ठ बाणवळी आहे. 'मांसा' देखील मुलमेवढा दुसऱ्या कनिष्ठी नाही. सर्वोपनिष्ठ काहीही मागीर पाहणे याकडच्या हिमन विजया मेसात आहे. याचे त्या शेवोपनिष्ठ जीवनाच्या प्रारंभासहून कथन गंभीर पद्धत कायमचे आहे. आणि म्हणूनच शेवटी कायनातीत याच्या व्यापक स्वरूप कायमचे. 'श्रीकृष्णा'तील मुख्यतः पुढाची हिताचीच नव्हेत गंभीर आणि उदात्त अशा कथनरसच आहे. कथनरस कायमच म्हणजे 'कळतकळा खणे' अशी सर्वोपनिष्ठ सत्यता आहे. अशीच शेवोपनिष्ठ अत्यंतचुट्टे मळिने म्हणजे श्रीकृष्ण हा अत्यंत एक नारायणच आहे हे सांगण्याची पद्धतच आहे. पण

‘एको रसः कृष्ण एव’

[illegible]

[illegible]

‘वसिष्ठयोग’ में लिखत श्री. या. ग. जोशी है ए. ए. एडिज - श्री आठवा. संवि. स. स. वसिष्ठयोग विनियम अनुसार पत्रिका असा काशी विधान सभा में १३ नवम्. १९५५ मी. १९५५ मी.

कईके मजकरी नकलेंडार होणे. कोडर, गटे बांध्यामारणे पावतप करी, शानेवर-
एकनाथ, चाल-तोरेपेन बांध्यामारणे प्राचीन मराठी करी हे सर्व वैशिष्ट्य होणे.
महासाठाली आपुणेक करीतही मातंगराय उद्योग, 'भगवती' भार देशपणे इत्यादिकांचा
पंडित-करी म्हणता येईल. या पंडित करीच्या पांडितामुळे त्यांच्या काळाचा उग्रेत्या
आत्मकते काढून दिसत नाही. उभट त्यांच्या काळाचा त्यांच्या पांडितामुळे अगिच्या
उत्तर आदर्शे दिवतात. त्यांचे पैशू पंडित उभट जे वे अधिक नवनकार होणे
त्यांच्याचे बुद्धीय पांडितांचे पैशू पंडित असता प्रतिभेचे वेव अधिक फाफो. पांडित्य
अणि करीत या दोन स्वतंत्र शक्ती आहेत, म्हणून त्या नेहमीच एकत्र आडळतील असे
मान नाही. पण त्या पंथ-विरोधी नाहीत. परंपरांना पोषकच आहेत.

‘काव्येषु कामउ-धियो व्यमेव नान्ये तौषु कर्तव्य-धियो व्यमेव नान्ये’

ही कामाध्यायी ही दंतोडी तरतूद पंडित करीत त्याच स्वतः व्यक्त करण्यात आहे.
विज्ञता (Science) ची वड देवीक काळाचा मातक होणे शक्य नाही. कारण
विज्ञताच्या संकेत विचारधर्मीक स्वरूपाच्या अगुल काळाचा संकेत विज्ञताच्या आधुनिक
स्वरूपाची असतो. तर्काचा पुराकार करता येने. पण एकनाथे दर्शन वेण्याचे कार्य भावनेच्या
प्रत्य असणे. म्हणून विज्ञानाचेही कार्य तर्काचे होत आडळतात. ‘जीवनयोगा’ भार
कांडित्य अणि विज्ञान या दोन शक्ती दृष्टीच्या वडलेही आडळतो. पण त्यांचे काळाचे
हीच बुद्धिमान सांगे आहे. उभटमागेक काळिदास, द्रष्टाजीतक विभटन आणि मराठी पंडित
कासरकर या तीन शिव प्रहराच्या करीचा ‘जीवनयोगा’ भार परिणाम सांगेल दिवत येतो.
विभटनच्या Paradise Lost या काव्याच्या काही भागाचा ‘नरनंदन’ या नावाने
त्यांनी केवळ मराठी काव्यामुळे ‘महागद्ग साहित्य पंडित’त प्रविष्ट सांग आहे. काळि-
दासने काव्याचा दुर्ग, विभटनची तरतूदावना आणि मातंगरायांची अकनोवडता या तीनही
मुलांचे काही अंगाने ‘जीवनयोगा’त सीक सांगेले आहे. पांडितामुळे विज्ञता उभट
होते अशी पुष्कळ लोकांची समजूत आहे. खरोखर विज्ञता हा पांडिताचा दीप नसून
कांडित्य साहित्याच्या पांडितामुळे उभट होण्याचा दीप आहे. हा दीप ‘जीवनयोगा’त
आडळत नाही. कविर् दुर्गेच्या भावेक, पण पांडित्य हे त्या दुर्गेच्याचे फाफा नव्हे.
कवीची प्रतिभा विज्ञता अंगाने अवरिक्त असणे विज्ञता अंगाने त्याच्या कृति
दुर्गेच्या उभट. ‘जीवनयोगा’ ही कवीची पहिलीच कृती असल्यामुळे त्यात प्रतिभेची
अवरिक्तता दुर्गेच्याच्या रूपाने पहात्याचा सराडरी तर त्यात विशेष आभावी नाही.
उभट, या काव्यातही उचरोत्तर दुर्गेच्याचे प्रभाव करी होत येते आहे ही आनंदाची
गोष्ट आहे. ‘जीवनयोगा’त प्रीटन, उदात्ता आणि अयोगीय हे भवभूतीने कवित्याच्या
अवरक्त म्हणून सांगितलेले तुम वचनाच वेळचा प्रमाणात आडळतील. अर्थाची कोवना
परत करीने रूपवता दावविधी आहे असाही शिककांचा आक्षेप वेळ दावेक. पण

समयमानस्य धरुन क्षितनी
चराचरी देखुन एकरूपता
न जोषरी आंतरराष्ट्र-जीवनी
सहिष्णुता तोवरि कैधि शांतता ?

.....

समग्र अंगी निष जीवनतल्या
उपाय संयोजन ना जरी करी,
न साधणे त्या नवनिर्मिती कधी
समाजजीवी नरजातिळा तरी !

जगात नांदेल समृद्धि-शांतता
न शांतिचा केवळ भंग गाउनी
न साधिता जीवनिच्या समन्वया
कशी वसावी समतोलता जनी ?

जधी 'अनाउक्त' असंख्य शंकर
सुसिद्ध पंथी विपदाह साहण्या
तधीच हा जीवन योग शक्य हो
करावया ध्येयसमान साधना !

या श्लोकात उद्बोधिलेल्या सामाजिक ध्येयवाद विशेष आश्वासनपर आहे असे मला वाटते. साने गुणवत्तेचे काय अगभर वाचुन ठेविले तर केंद्रवस्तुनांतर मला वाटते इतका निश्चिंत सामाजिक ध्येयवाद शुद्ध साहित्यिकांकडून महागद्दान प्रथमच जाणवत होत आहे. 'जीवनयोगा'चे लेखक हे नव्या पिढीचे ५ विविधी समजचे तर महागद्दाना साहित्यिकोपात यापुढे केंद्रवस्तुनांचा संदेश नवम्बराने निगमिल होत राहिल अशी आशा वाटण्यास हरकत नाही. नवम्बरगद्दाने 'जीवनयोगा'चे या श्लोकात उद्बोधिले जाणवत कसे अशा गोष्टी इच्छा आहे.

अल्डस हक्सले (Aldous Huxley), रोमॉ रोलाँ (Romain Rolland) आणि महात्मा गांधी या विज्ञानवा तात्विक विचारांचा समन्वय म्हणजेच 'जीवनयोगा'तील सामाजिक ध्येयवाद होय. अल्डस हक्सले हा आधुनिक इंग्लंडातील प्रख्यात शांततावादी साहित्यकार आहे. भौतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक शांततांना त्याच्या जवळ एक संत अस्तुत आधुनिक संस्कृतीच्या सर्व अंगांचे त्याच्या प्रत्यक्ष ज्ञान आहे. त्याच्या जीवनात त्याने अनेक विचारे अंगुलपिंडी अर्पित. आपल्या सर्व अनुभवांचे, विचारांचे आणि प्रयोगांचे सार त्याने आपल्या 'Ends and Means' या सुप्रसिद्ध ग्रंथात समृद्ध केले आहे. 'विशाल ध्येयान्या छिडीछाडी साधनांची शुद्धी करावी लागते' हा त्याचा मुख्य

विज्ञान आहे. जीवनाच्या विकासामागी जीवनाविषयी सर्व जगांनी एकमताने केलेले कल्पन सुतराम बदलून आगती राहिले आहे त्याचा विशेष आनंद आहे. कोणत्याही सामाजिक वर्गातील हिला कवी पणजी पाहिले अशी खात्री त्यांनी ठावी आहे. मीकेल बर्गिनेला 'अनात्मक विपश्ये' हाच मत असून आदर्श त्याने स्वीकारला आहे. पण या आदर्शाला सामोरे जाऊन एकरूप पोचणे शक्य नसल्यामुळे जगांमध्ये अनेक-आत्मविषयक प्रश्न स्थिर-प्रश्नांमधे शुद्ध आत्मता-चा प्रयोग करून सोडलेले पाहिलेले, तरच यथाज्ञान यांनी तारीफ आणि जीवनाची भोवडिसेने प्रवासी होऊ शकिल असा त्यांचा विचार-निष्कर्ष आहे.

गेडी गेडी यांचा अधिकार लोकविपुल आहे. टॉल्स्टॉयच्या विचारांवरून मूर्ती। येऊन रोजगार यांच्या पक्षात यांनी अखंड सुयोग्य मान्यतेसाठी भोवड्यांनी आकार प्रत्यक्षीय केला आहे. १९२४ ते १९५८ च्या दशकात युरोपीय महायुद्धात यांनी युद्धाच्या पायाची पुढीलच उंच निवेष्ट केली. त्यामागी आत्म्या अर्थदेहाचा-आत्म्यासाठी त्याग केला. 'युद्धातील गोर संपत्ती' या अर्थानी खोदल्यात छद्म यांनी सुसंगत बीज संपूर्ण त्यांचा गौरव केलेले प्रसिद्ध आहे. गेडीनेच हे गोर साहित्यकार, कवी, तत्त्वज्ञानी आणि साक्षात्कारी (mystic) पुरुष आहेत. अखंड मानव जातीवर यांचे प्रेम अत्यंत-मुळे यांचा सामाजिक अर्थवाद मोठ्या लोकविपुला कधीच मर्यादीत नव्हता. रामकृष्ण, रिकार्डो, महात्मा गांधी, बर्गिने, खोदल्यात यांच्या विचारांचा कोट अन्वय करून त्यांनी त्यांच्यामार्फत पदराले केलेले केले आहे. म. गांधी आणि खोदल्यात यांच्यासाठी त्यांचा प्रत्यक्ष मोठ्यानेच अर्थवाले प्रसिद्ध आहे. जॉ क्रिस्टोफ (Jean Christophe) या भोवड्याही काव्यामुळे त्यांना तारेड पाहिली मिळाले आहे. गेडी-गेडीचा मुख्य विशेष म्हणजे म्हणजे भोवड्याकडून निरास. 'Never divorce action from thought' हा त्यांच्या विचारात मुख्य संदेश आहे. 'I will not rest' या अर्थाने सर्वोच्च संघात त्यांनी आपल्या विचारांचा विकास करून घेतला. जगात संपूर्ण हविदाय निरास केला आहे. यथाज्ञान भोवड्यांच्या मोठ्या नाकालाठी भयानक अर्थवाद आणि हृदयांतलक विचारा हे दोन कसे करून राहिलेले अर्थवादा आणि भव्या भव्या अर्थवादा पुढीलसाठी त्यांचे कवी दिशानूय होवे, असे त्यांनी याच अर्थवादा अन्वय देऊन मार्गिक विचार केले आहे. मानव नेहू पण यापुढे विचारात पाऊ पाहिले अर्थवादासाठी हृदयांतलक कधीच राहिलेले विचार राहिले, जगात त्यांचे विशेष आनंद आहे. त्यांनी अनेक आदर्श मोठ्या श्याहीनेच पालन करून कमीतीनेच वाढविलेले या संस्कृतीलाह विचार संशयिता कदा विचार आणलेले आहे. यांचा म. गांधीचा अर्थवाद कधीच नसलाच पालन आहे. यथाज्ञान-वाढीकरून यांच्यासाठी यथाज्ञान जेव्हा येताना युद्धातील अर्थवाद देऊन हिंसेकरी आचार केला पाहिले, असे विचार त्यांनी याद महायुद्धाच्या पारंगी व्यक्त केले होते.

म. गांधींचे तत्त्वज्ञान आपल्या संशोधन आहे. टॉल्स्टॉय, खोदल्यात इ. महाकावींनी आपल्या प्रतिभावाकने अर्थवादाचे आणि संहितात संहिता आत्मविषयक

पडार म सीसी प्रत्यक्ष राजकारणात आग्रह उभा केला. रोझा पन्नाथ यशीन दक्षिण आफ्रिका आणि हिंदुस्थान या ठिकाणी लोकी सत्याग्रहाचे जे अनेक संग्राम केले त्यातून अहिंसेचे एक नवे कलितं पच निर्माण झाले आहे. मानवजातीच्या संकटनिश्चयासाठी न्याय-न्याय, आकवक-संस्कृत इत्यादी सर्व प्रकारच्या हिंसात्मक युद्धांना संपूर्ण परिणाम केल्या पाहिजे, ही गांधीजींची भक्ताचरा द्वारा सर्व जगातील मानवजातीच्या शिस्तमय आहे. सामान्य जलेश आचरण्याच्या इतिहासात आख्यायिनी अन्वयाधिकृत जगट्याचे शिग्न कोणीच दिष्ट नव्हते. सामान्य जनतेच्या कमीने टिकटिकाणी सशस्त्र क्रांती झाल्या पण सामान्य जनता स्वतंत्र होण्याऐवजी त्या त्या देशासारक्यांचा अन्वयाधिकृत विद्रोह घडो पडो हे दिसते. या इतिहासातून दोष वेळून गांधीजींनी सामान्य जनतेच्या रागाच्या प्रत्यक्षानेच आख्यायिनी अन्वयाधिकृत जगट्याचे तंत्र शिकवले. या तंत्राने भारतीय राजकारणात अहिंसेचे यश मिळविले आहे. भारतीय स्वातंत्र्यासाठी याच तंत्राचा सर्व कारिणीकरक वृत्तीच्या कोकणी स्वीकार केला आहे. आणि सध्या जागतिक महायुद्धाच्या काळात भारतीय याच तंत्राने आख्यायिनी अन्वयाधिकृत विद्रोह घडो पडो हे दिसते. सर्व भारतातही याच तंत्राचा स्वीकार करून जगातील दक्षिण मानवतेला मुक्त करावे अशी गांधीजींची इच्छा आहे.

अल्डर हन्डे, रोनी रोझ आणि महात्मा गांधी यांच्या विचारांना मूल्य 'जीवन-योग' त दोन्ही सूचित केला आहे तो लोकांचेच विचारी आहे. हन्डेच्या समग्र जीवनाचा सुसंगतता हा जीवनाच्या मूलभूत एकतेवर आधारलेला आहे. Rudolph Eucken या प्रख्यात जर्मन तत्त्ववेत्त्याचे 'Man is the meeting-point of various stages of Reality' असे एक प्रसिद्ध वचन आहे. यद्बुद्धे विविध अंश मानव-जीवनात संमिलित झाले आहेत. हा जगतील सर्व जणांचा एकमेव सिद्धांत आहे. जीवनाच्या शोध वेगाराला मानव-जीवनाच्या सर्व विभागांची पडणी केलीच पाहिजे. त्याच एकदेशी वगून चालणार नाही. म्हणून राजकीय स्वतंत्र्य आणि आर्थिक समता, शैक्षणिक विकास आणि आध्यात्मिक संतुलन, भौतिक सुखे आणि आत्मिक गांधी, उपयुक्ततेचे धर्म आणि विध्वंसितत्वा कदा इत्यादी जीवनाच्या विविध मूल्यांचा अनुबंध साधून जीवनयोग निर्मिती पाहिजे. अशा अनुबंध योगातच जीवनाचे सत्य वाच करीत असते. या सत्याचे सगुण स्वरूप म्हणजेच न्याय. याच जीवनाचे हित सांभाळलेले असते.

‘यद्बुद्धितमत्पुनतं तत्सत्यमिति धारणा’

या महाभाषातील सुप्रसिद्ध वचनानही सत्य आणि हित यांचा अभेद वर्णिला आहे. या जीवनयोगाचा शोध वेगे हे मानवी बुद्धीचे प्रधान प्रयत्न आहे. अँड्रिओटेलने प्रतिपादिलेला 'Golden mean', हेगेलचा 'Synthesis' आणि वादग्रथ शंकराचार्यांचा 'सन्तुल्य' या सर्वांचा अर्थ एकच आहे. जीवनसत्य हे जीवनाचे साकड्याने दर्शन

कल्प देणारे कल्पित होय. अखंड सृष्टीकडे या जीवनाच्याच अनुभूतिक परिणामात पुनरुत्पन्न होऊ आहे. यग हे जीवनाचं निव्वळ कुट्टिमच असत नाही. जीवने हे अखंड गतिमान अवस्थातुळे जीवनाचे संपूर्ण योग जीवनाच्या सत्यकाय जीवनाच्या सत्यतेची समस्त स्वरूपे जाणवे. 'Activity is the only road to knowledge' हे बर्नाडो या यांचे शिक्षणविषयक मूल जीवनातील सर्वत्र शब्दात जाणू आहे. 'किंहीत ज्ञान कोही आणि ज्ञानाचे डोर बळून बद्ध बद्धा येतो' ही काही माकण्याने प्रसिद्धादिष्टी ज्ञान-प्रक्रिया जीवनात दुर्लभता साकारत नाही. 'तत्त्वज्ञानाची विधाना अर्थ समजावून सांगितला जाणही ते विश्व बदलणार नाहीत' या मूलभूत तत्त्वज्ञानाची शब्दांचे किंवाचक प्रयोगात स्पष्ट साडे आहे. म्हणून जीवनाचं जगण्यासाठी आवश्यक गेला गेला पांती स. जीवनाच्याच विचाराशी किंहीत साडीनोड कल्प साकारत नाही. प्रवृत्तिता हाच जीवनाच्याकडे जाणार एकमेव मार्ग आहे. पाच ही प्रवृत्ती सत्यतेकडे अथवा पाहिले, केवळ अतिशयित असून साकारत नाही. जीवनातील ही किंवा अथवा प्रवृत्ती जीवनाच्या अंतर्गत सत्यताशी- आध्यात्मिक मूल्यंशी-संपूर्ण अनुभूतक संपूर्ण प्रवृत्ती ही तरतुची जीवनाच्या सत्यत कल्प असेल. त्यासाठी साध्याने यारे युग साधनात अंतर्गत केले पाहिले. जीवनाच्याकडे नेणारी जीवनाच्याच म्हणजेच महात्मा गांधींचा साध्यातक सत्यत होय. आध्यात्मिक विधान जीवनाच्या संपूर्ण योग साध्यातक प्रयोगावर आध्यात्मिक आध्यात्मिक प्रयत्न स. गांधींचा कल्प आहे. याची वैदिक परीती अतिशय महात्मांच्या स्वरुपी अशी मांडी फार दुर्लभ आहे. 'जीवनाची' या वैदिक अतीशय साध्यातकी होईल अशी मांडी असेल आहे. साध्यातकियाच्या सत्यतुद्धावर हे कल्प महात्मांच्या स्वरुपी पद्धत आहे हे ही शुभ समजतो.

मंगेश पाडगावकरांचे ' धारातृत्य '

प्रस्तावना

गेल्या वर्षी पुण्यात महाराष्ट्र साहित्य संमेलनावरचेर कवि-संमेलनही भरले होते. त्या कवि संमेलनात स्वागताध्यक्ष श्री. विठ्ठलराव घाटे यांनी ' जयाचा थोर करी ' अशा गौरव-दर्शक शब्दांनी श्री. मंगेश पाडगावकर यांचा सभेला परिचय करून दिला होता. त्यावेळी ' करी माझ्या वीर युगांचा रे ' ही कविता श्री. पाडगावकरांनी मौल्य तन्मयतेने म्हणून दाखविलेली मी ऐकली होती. त्यापूर्वी कवींचा आणि माझा थोडा परिचय झाला असला तरी त्यांच्या काव्याचा परिचय मला कायदा सांगेला नव्हता. या वर्षी भागवतच्या एक बहुतेक कविता मी कवींच्या दुनानेच ऐकल्या, त्या मला आवडल्या आणि म्हणूनच या संग्रहाच्या प्रकाशनाच्या निमित्ताने मी याच दिवशी याचे मी आनंदाने सोबिले आहे.

' निज मांडनात ये ' ही या संग्रहात शेवटी ठारलेली काव्यछंदया सर्वांवांणीची (१९-४-२६) आहे. आणि प्रकाशनाच्या सुमारा (२२-६-१०) ही काव्यछंदया खोलीत अधिकृतची आहे. म्हणजे गेल्याच वर्षीतील स्टुट कवितांचा हा संग्रह आहे. कवि-प्रतिभेला तळमळतातच पहिल्या बहर येतो. हा साहित्याच्या इतिहासातल्या अनुभव ' भागवत ' च्या निमित्तानेही यथार्थ ठरलेला दिसतो. श्री. पाडगावकर यांच्या कवितेत प्रतिभेच्या विस्तारावरूनच ' जैवा प्रकाशही अजडवतो हे निरीक्षण आहे. ' धारातृत्यात ' ' निजमांडनात ये ' यांसारख्या बर्याच आहेत. प्रेयसीच्या प्रेयसाग आणि मानवतेच्या जीवन-धाराही आहेत. ' कविता आज निगळी ' या कवितेत कवीने आपला निगळेपणा स्पष्ट

केवळ आहे. आपली कविता मानरोसात घेवूनच मने उदरी वेळून आपली अस्पृश्यते सांगी पोषित केले आहे. मगता, दुष्प्रियता आणि शांती यांची प्रस्थापना करणाऱ्याची ती निष्ठाही आहे. मनाचे आत्मन कोमळपण तडितेप्रमाणे ती जाणून घ्याय्यार आहे. मनांना गीतच आणि जीवन विविध रीतत घेऊन आहे. विमोक्षणासाठी ती पुढेकार आहे. या कविने पाठी जीवताना नव्या रीतत विविध केली पाहिजे, हे कविता दुसऱ्या प्रकाशनेतून सांगितले आहे. नव्या माननासाठी नव्या रीत विविधताशिरात नवी विमोक्षणा वेळार नाही, अशी कवीची भक्ता आहे. या अर्थाने 'हे मगता ये' असे नव्या माननाच्या कविने आवाहन आहे. 'विमोक्ष', 'आधु', 'जीवन ! जीव !', 'अज्ञान, अज्ञान !', इ. कवितांतून आत्मन्या जगातील शिरात आणि कुरता यांनी घट झालेल्या माननी जीवनाचे विविध केलेले आडळणे सगळ्या माननाच्या 'नव्या रीतत' असे प्रस्थापना आण आहे, अजारी उभारले जीवन कवीच्या हृदयत आहे. आत्मन्या दर्शनात 'उभारणे सत्य' मिळून रेषातचे या युगाचे आडळान आहे असेही कवी मानतो. आत्मन्या करत युजना रीत आहे आणि उभार जगाच्या मानन आहे, आत्मन्या शांतीचे उदराने जाडोन, अशी नव-कवीची प्रतिभा आहे. केवळपुढांसावून कुतुबानांतरात अर्धवीतन मगदी काव्यत माननातून नवी नवी मूळ पोषित केलेल्या आडळणे, आपन आपनीया पांडुरंगकरांच्या कवितांत परिणामकारक आविष्कार झालेला आहे.

माननातून कविीकारक अणवत तसे त्याचा आचार माननातून अनेक तरत आत्मन नव्या जगाची निर्मिती करत येईल. माननातूनच सगळा पैसात उदराने पावना काव्यतून उदर आणि विमोक्ष हे होत. 'धातुसूत्र्य' या मधु विमोक्षाने जी गीताने उभारले अणवते तसे विमोक्षार रीतत कविता नाही. परंतु 'मिळी कुराव' या कुरावनात कविने उदराचे वि आत्मन कले आहे ते युगही साहित्यात अजर उभारलासने आहे. आपुनत सांगी मांतीच्या कराने माननातून काव्यकारक आविष्कार करत येत पाहिजे. त्याचे जीवन हात त्यांचा वैदेश आहे. 'या वैदेशाचे मानन करतारी 'आचार जीवन हे आचार जमी' ही कविता आपली पावविमिष्ट टप्प्यातून आहे. 'कर्मताने विमोक्षणी' ही कुरावनी कविता म्हणजे विश्वयोगाचे स्फूर्तिप्रद शोधन होय.

वेदात्मन आणि वेदकीरितक कविता, या मगतात पावनातून आहेत. दर्शना-सावून मी अतर्कित तसे नव रूपाने त्यातून घटत झाले आहेत. 'मगताचे विमोक्ष मान त्यात केले केलेले रीतत नाही. 'प्रसावनातून मगता' या कवितातून मानविमोक्षार उदरन नावातून आहे, असे नव्या कविने. 'विमोक्ष' या कवितातून वेदातून या विमोक्षे उदरन सावनातून उदरन उभारले, दुर्धन नविमोक्षार हात अणवत मुने सांगे, असे सांगितले आहे. सावता हे अशी वेदातून प्रारंभिक स्वप्न अणवते तसे वेदातून रीततून त्यांच्या विमोक्षकरीत होऊ शकते आणि सावतेतून वेद ही जीवविमोक्षणाची युगाने सावताही मानता येते.

ધગવતી ઉપેરિ તૂ પતતી કુછાવે
સચિ, તૂ ગાયત્રિમંથ પ્રાણાનુિ ગાવે

હી કરી તે આજાર્ય પ્રેયસીસાનુ અપેસા આરે. સચિમાંનૂત કરીને પ્રકાશાનુ ચાલિને આરે. એવાન મુખી આણિ તિરકાત આગવતતી ઉચ્ચ સર્ગીને આવમાય આગવાયે, હી કરીની અપેસા પ્રેયસે આજાર્યનુત સ્વચ્ચ સ્વચ્ચ કામગીરી આરે.

જાનસા આણિ પ્રેય સંચકનોગીત 'શરણ' 'તે' વિશેષતણે આગવતમાય વિગરત વિગર વિગરિતગીત હોય. આ સંગતીત વિગરિતગીત મળા પારવ આકર્ષક વાટચી. વચીત આણિ શબ્દ સા દોન કરૂંતી ડગાલિક સંચકાત કેલેલી વચીત પુષ્કલ આગવતત પમ 'શરણ' 'તે' સંચી મેટ મારતી દોન નાહી. હીત આણિ વચી સા 'શરણ' કરીને મન અહુન મેલેલે દિસતે. આ કરૂંત્યા વચીત સહુ વાચેલત આગવત મેલો. 'મહારાજ શરણ', 'જાગતી નીચ મે', 'જાન મે અવાન મનઠ મુસા' સા કરીતીત આજાર્યની કોવડીક કિતી વાચાગવતમાય આરે વિગરિત 'આય વાટચાર', 'અતિ', 'જીવંત' સા કરીતગીત આજાર્યની અગ વચીત વચીત કરવાય રતી આરે. આય આણિ વચી સા દોન મહાનૂતતી મન સંચર મુસા સા મહાન વાટચાર, હી દેવકી મુસા મગટી સાહિત્ય આજાર્ય વેશિતમુક મદેન વિચલત મગટી. તથાપિ સંચકા-મુસાની કરીને મેર પ્રેય આરે મેનૂ વચાર. પ્રકાશ પૂજન હી કરીની મળ પ્રજીત આરે. પ્રકાશાનુ પૂજેના ધ્યાન આગવાનુકે નિર્માણ આગ-પરામર કરીને મહાપાત હોત નાહી. આજાર્ય અવગત આગવતમાયની એટ નીચે આગવતી દિસતે. 'કીક તૂ હીજા મે મે', 'આણિ ઉચીકા મન મન કરૂં મે' સા કરીતનૂત ની વાટ આગવાય રીતીને વ્યક્ત દાટી આરે.

આ સંગતીત 'સી વાટ' હી કરીત સા હીને અજાનિતમાયની આરે. સંચક વાટ જાણેલે મારે વિચ અસીત મુસાવકી મુસા નિય મહારજા અવરે. વિગરમાયી સ્વચ્ચ-રાગિની મેલે કામગીરીનૂત મોડરેલે તેમ આગવાનૂત અવરે કરીત નિય કા મુસા મેનાર નાહીત ? મેલે ની મળત કડતલ કરીને અસીત મુસા મન મેલેલ. મહાવચીત કામ પમ આજાર્ય વિચની ગીતવાન આ વાગવાન વાટચી આરે. તેવેન કરીતેની મારે પૂજીતી કુચાર આરે. ગીતવા અવરે મેન મુસાવકી રતે તેવેન ઉચીકા મેન મેલેલ.

કોળ તિથે આવુર માસ્વાસાવ

વેજન કસલે અનુમ વેમવ ?

હંદ કોટલે, શબ્દ કોટલે, વંચતી વાટ સમ્પત

હે જીતી સ્વચ્ચ સાંગત આરે નાહી તમે તો અજાનની વચીત વાટ મહારજા મહારજા વાહી વિગરનુત અવરેલે કામગીરી નાહી. ગીતવાનીત મહારજા વચીત આગવાનુત સ્વચ્ચ-માનસી વિગરમાય અસીત વાહીતે અમે નાહી. મેલે અવિચલત મુસા અવરેલે મહારજા વાહીતે આણિ વિગરિતમાયી કામ સાધતે તેવે મિતનૂતન મુસા અવરે. આ અનુસૂતીને

नवकवीचा अस्त

मृत्यूची करणाधिमुखता

जेव्हा चार-पाच महिन्यांचा महाराष्ट्रासिद्ध कितेक प्रसंगत व्यक्तींचा काळाची साहज पडल्यामुळे महाराष्ट्रीय जीवांचे पार मोठे नुकसान झाले आहे. त्यापैकी श्री. अल्ह भटेंकर यांच्या आकस्मिक मृत्यूने सध्या महाराष्ट्राच्या हाती अ मोठ्या मोठी असे मजगते लागले. भटेंकरांच्या प्रवेशा आगळ प्रविष्टेना अर्थात सगोदर किंवा सारसभे रत्नांचा सत्वर दिवू लागले होते. त्यांच्या सानाविध साध्यांनी विशेष परिणामी साध्याने विभू लागल्यामुळे त्यांच्याबद्दल मोठ्या आशा आणि अपेक्षा महाराष्ट्रास निर्माण झाल्या होत्या. अशा वेळी मृत्यूने त्या सर्व आशा-आपेक्षांच्या मधे केल्यामुळे महाराष्ट्रास मग किनाड आणि तिच्या व्हाणे घात आशी नाही. माझा त्यांचा परिचय काही वर्षे सख्त चालून होता आणि अधिकते तर त्यांचा स्नेहाने मग्न हो आले होते. नाचले त्यांच्या मृत्यूने माझ्या मनाचा फागव हुका झाले आहे. मृत्यू तो कर्मणाधिमुक्ता अशा वेळी आत्मकथेरीन सख्त नाही.

श्री. भटेंकरांचे श्रेष्ठ धारिण

आजारी जगणेकडच्या अत्यंतनेवाडी पुढास जेव्हा महाराष्ट्र साध्या समेकात भगले होते त्या वेळी एक कथामेंदवारी पडले हे ने. श्री भटेंकरांना त्या समेकासि वेळी भी प्रथमच गीट पाहिले. त्यांचे भाग्य ही त्याच वेळी प्रथम ऐकतवारा मिळाले आणि योगयोगाने त्यांचेवळी आगळी एहनेककडे ओडले गेले. त्या समेकास भटेंकरांच्या सगोदर त्यांच्या काव्यावर अवलंबनायक रीत्या करण्यात आली. ती अवलंबना सांतवमाने ने

[illegible]

महाराष्ट्रात सर्वत्र मॅटॅकर्सच्या फावत्यांना विचार करायलाच प्रयत्न केलाचही नाही. त्यामुळे, या सतीता परिणाम म्हणून शेवट सध्याचे मॅटॅकर्सच्या कायमप्रकाशावर आणले गेले. मॅटॅकर्सवर अजिजीर्याकाने आणून ठेवून एमिड केवळकरून काढले गेले. प्रकाशक क्रांत्यातून भागवणारी न पडता देह भयान मोहातून आले. पण श्री. मॅटॅकर्सनी पैसांनी आपल्याशीच वाटला काढला. मुद्देसारे या दिव्यातून ते पणसरीसंगाने पार पाडले म्हणूनच बनवले. नातीवर त्यांना भरून जीवनातून उडून जाण्याचा प्रयोग आणून होता. या प्रयोगाचे पण काही मॅटॅकर्सनी मॅटॅकर्सच्या आगळे गाळ देण्याचा निर्णय घेतला होता. श्री. मॅटॅकर्सच्या पुणेकरून श्री देवीच त्यांच्या आगळे गाळ देण्याचे काहीच पडे होते. मॅटॅकर्सच्या पेडी गाडी घडल्याचीच गाळ घेतला आली. त्या प्रयोगाच्या निमित्ताने श्री. मॅटॅकर्सच्या आगळे गाळ उडून आला. त्यांच्या अजिजीर्यातूनच अजिज उडून देह गाळ पडल्यातून मिळाले. त्याची तलाविष्टा, त्याचा निर्णयना आग प्रयोगी सर्वोत्तम अजिजीर्या पडल्याची विना या विष्ट मुर्गावर श्री अजिजीर्या मुष्ट होऊन गेले. 'अजिजीर्या घरेने आरिष्ट' अशी काव्यातूनच उडल्यातून अजिजीर्या घरेने आले. हे पण आरिष्ट, श्री अजिजीर्या घरेने अजिजीर्या श्री. मॅटॅकर्सच्या जीवनात भरून राहिल्या होता.

અવદેલના થાંવલી

श्री. भट्टेश्वरजी जीराव महाशयाजीक ओहकाच फायरी काडीत नाहीं. आपण खासचें
कामकास अन्वयान करपाचें मेळत तार आपला टीकाकारनाचें काव्याची काव्याची
भाषी. कणूकें भट्टेश्वरजींचें नांव. कल्याण अस्सलना सवायसु हीच. त्याचें आपणाकडे
सहजता होतोदेवीक नीट कीतें सवतुन देवकी नाडतो. त्याची जायतीच जतनात. टीका
मांडू असे. पण भट्टेश्वरजींचाचो देवतापत्तर ही पारवाची सादरच. आपला आपणांचा
अन्वयान करतात नाडती चडू असाच. आपला ओहकाचो सवती आपणाकताची अधिक
सु. काव्ये आपण खासचें फायरीचो अस्सलना करपा. 'सहज'चोच भट्टेश्वरजींचा सव
सरेवर फायरी देवताचें फायरी आपणाचोच जेव्हे आपण इतनाचें फायरी आपण. महाराष्ट्र
काव्याकताचें अस्सलनाच होतोच सवतुन देवकी ही आपणाची अस्सलनाच अस्सलनाच
सवती आपणाची आपणाची फायरी आपण सवती आपण.

महाराष्ट्राचा पहिला वैज्ञानिक कवी

गेल्या वर्षी ऑगस्ट महिन्याच्या अखेरीस मी काही कामांनिमित्त दिल्लीस गेले होते. तेथे येव्हाच श्री. मर्डेकरांना भेटण्याचा प्रयत्न मी केला. पण त्यांच्या कामाच्या राईमुळे भेट होईलसे दिसत नाही. तथापी मी तेथून परत निघण्याच्या दिवशी मध्यासाळी तूट घडवून करून मर्डेकर मला भेटण्यासाठी आले. त्यामधील तासवरील आगळी दोनतीन्ही मनुष्यमोक्षार्थीयांसाठी त्यांच्या साहित्य-विज्ञानांमधील भरपूर ज्ञानाची कधी. मर्डेकरांनीही त्यांच्या मंडळाचे सर्व निवेदन एकत्र करणारे पुस्तक प्रसिद्ध झाले असल्यामुळे मर्डेकरांच्या उगळ टीकाकारांनी फार गौरव झालेला आहे. आता तुमची अवहेलनावर बाबत टीका करून फक्त जिकिरा करणार नाही. अभ्यास, चिंतन यांच्या साहाय्याने मर्डेकरांचे मंडळ आता रामदास यांचे लागेल आणि मग मतभेद दाखवून लागेल. वैज्ञानिक विधानांमधे नेहमी अन्यायच. श्री. मर्डेकरांची मने मान्य होणे न होणे याचा मज्जर नाही. त्यांची मने अन्याय करणाऱ्या मध्ये देखील कोणासाठी त्यांची निद्रता, त्यांचा तुलनात्मक अभ्यास, त्यांच्या दुरीची गूढता, त्यांचे मराठी भाषेतील प्रयत्न, साहित्य आणि कला यांच्याविषयीची त्यांची श्रेष्ठ संवेदना आणि भक्ती, मौलिक व काटेकोर विचार कणाची त्यांची पावला इत्यादी प्रकाशने त्यांचे असामान्य गुण नाकारता येणार नाहीत. वैद्व्य आणि पांडित्य यांचा दृष्टका मंडोळर संगम आधुनिक काळात अन्यत्र पाहावयास मिळणार नाही. महाराष्ट्रातला पहिला वैज्ञानिक कवी असेच मर्डेकरांचे वर्णन करावे लागेल.

पाखण्डी सन्त

श्री. मर्डेकरांच्या लेखनावर अद्वैतीयांना, अहंकारीयांना आणि आंगठ्यांना आरोप सौंदर्याची टीकाकारांकडून वारंवार केला जात असतो. नमुन्यात मर्डेकरांनी सौंदर्याच्या शब्द-जरात गुंण पडलेल्या कल्पनांसाठी लोकांना बाबत जीवनाच्या कठोर दर्शनाने आपण करणाऱ्या प्रयत्न केला आहे. मर्डेकरांच्यावर रामदासांच्या परिधान होता असे म्हणतात. याबद्दल माझे त्यांचे कवी बोलणे होऊ शकले नाही. तथापी त्यांच्या कविता वाचून असतांना मला अनेक वेळा रामदासांच्या काव्यश्रुतींनी आठवण झालेली आहे ही गोष्ट तारी. रामदास आपल्या मंगल रचनेचा संसारत आनंद मानणाऱ्या लोकांचा आगोजग मीन उदाहरण करतात. आजच्या यांत्रिक युगात मान्य मानकरी जी बुद्धिचा चालणी आहे, तिचे वर्णन करतांना मर्डेकरांनी अलाच रामदासी उदाहरण व्यक्त केलेला आढळतो. आजच्या समाजात जी मानाप्रकारांनी योगी व योगी निमोग झाली आहेत त्यांचे स्वल्प उघडे करून दाखवताना मर्डेकर हे तुमच्यासाठी कळकळ दाखवतात असे वाटते. महाराष्ट्रातील सन्त वाज्जराचा परिचय अनेकदा कोणाही जाणव वाचकाच्या मर्डेकरांनी ही वैशिष्ट्ये सहज ओळखता येतील.

मर्डेकर लंड आगोने ईश्वर मानगारे नव्हते. 'आमय पाखांडी आंजोत' असे त्यांनी मला दिल्लीच्या वैद्वीत नम्रनेने सांगितले होते. तथापी त्यांचे जीवन भोगवादावर अधिष्ठित

सांगते मज्जेने. सत्य-संशोधनासाठी निराश्रित कुडीने प्रयोगनिष्ठ शोध करणारा त्यांच्या प्रयोगांवरून समजावून देताना आहे. जीवनाचे मूल्य विश्र्वामागे ठेवून माही, त्यासाठी मोगाळीची साधना करायची लागले. त्या साधनेत मानवमैत्री हीच मोठी साधना करणे, असा त्यांचा विश्वास होता. सत्य आणि शिव यांच्यातून येणारे सगळे सत्य त्यांच्याशी आविर्भूत होते. सौंदर्य हेही एक जीवनाचे साध्य होऊ शकते असे त्यांचे मत होते. सत्य, शिव आणि सौंदर्य यांचे आगमनी एका परमात्म्यात मिळून मानव येईल, हे बीज त्यांच्या अंतःकरणामध्ये होते. पण त्यांची स्वतःची कुली कां काय पाहू शकली होती. एखाद्या स्वकीकर्त्याने माझे समाधान होण्यासारखे असाव्यामुळे मंडेकपांठी मार्ग नाही असे वाकडे. त्यांच्या मृत्युने माझी अविश्वास जागी साजराचे मज्जा माजवू लागले. यासाठी ही मरणांजली त्यांच्या मृत्युनिमित्त या आदराचे समर्पण करित आहे.

रसगंगाधराचे 'प्रसाद'

प्रा. गं. वि. कुच्छर्मा यांच्या कवितांचा हा दुसरा संग्रह. 'जाग' या त्यांच्या पहिल्या कवितेचा साव्यसंग्रहानंतर येवढा काळ १२ जानेवारी 'प्रसाद' हा नव्या कवितांचा संग्रह रसिकांपुढे येत आहे. कवी गिरीश, भाऊसाहेब काळेकर, प्रा. गो. के. भट. इत्यादी शौर काव्यरसिकांनी त्यांचे यावेळी सागत केले आहेत. 'कवीच्या विनम्रशील मनाची ओळख' कवितांमधून होई हा त्यांचा मुळाव्या अभिप्राय दिसतो. भाऊसाहेब काळेकरांनी खटव्यावनाचे 'विनम्रशीलता उदात्तेशी' संलग्न करून, 'जाग' मधील कवितांचा उदात्ताचा स्वामी सांगून आहे. कविरत्नेपेक्षा जीवाळा हा प्रा. कुच्छर्मा यांच्या कवितांचा विशेष आहे, हेही भाऊसाहेबांनी नमूद करून ठेविले आहे. एका तसत्या काव्यस्त्री ओळखानंतर प्रकाशाने येणारा 'प्रसारा' मधील कवितांमध्ये कविमताचे हेच विशेष उभार आणि संलग्न झालेले आढळते. 'जाग' मधील अनेकत्या कवितां मध्ये 'अकलाकला !' ही कविता प्रमुख संग्रहात प्रारंभी पुन्हा येऊनही आहे. सातकनाली कविता विनम्र-रसिकाने समजून अनेक गट्टेदेखे खट पोते. कवीचे कव्य त्याच्या जीवनातील अनुभूतींशी तादात्म्य गावून सादरे आहे हे खट समजते. कवीची ऐक्य अधिकाधिक गिर जोत जाऊनही दिसते. खोसोवून त्यामधील प्रत्यक्षा कळू लागते. ही प्रत्यक्षाची या संग्रहाचे प्रमुख वैशिष्ट्य मानावे लागेल.

या संग्रहात अनुसारात्मक कविता मोठ्या प्रमाणात आढळतात. १४४ पद्यांची ८२ पाने अनुसारांनी आहेत. २१ अनेकांनी एक एक कविता आढळते. भगवान स्वयं यांनी

एक आर्यांनी आहे. आणि सुनारे २५ रहुट करित आहेत. या सर्व रचनेत अस्वाभाविक एक आरंभ गूर ओपवलेले आढळते. काव्याच्या अभिव्यक्तीपेक्षा या आध्यात्मिक सूत्राचा थोडा विचार या ठिकाणी करावासा वाटतो.

जीव, जगम् आणि ईश्वर हे आध्यात्मिक त्रितयाचे समानांतर त्रितय आहेत. भारतीय परंपरेत येदज्ञानासून आरंभी आत्मज्ञान समाप्तही भारतीय शिक्षांनी यांचा समाज प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष आहे. जीव, जगम् आणि ईश्वर यांचे परस्पर संबंध शोधण्यात आणि त्यांचे किरण करण्यात भारताचे पुण्यांनी आत्म्या सांग पुण्यांचे सांगून ठेवला आहे. ईश्वर, अद्वैत, विशिष्टाद्वैत इत्यादी तत्त्वज्ञानाचे संश्रय आणि ज्ञान, कर्म, भक्ती आणि योग इत्यादी साधनांचे समुदाय यांचा जन्म सामाजीक शास्त्रात आहे. अस्वाभाव हा केवळ भौतिक विज्ञानाच्या विषय मानलेला नाही. तो एक साक्षात् अनुभूतीचा योग आहे. आणि त्या अनुभूतीतून योग निर्माण होतो अशी भारतीयांनी एक निष्ठा आहे. या निष्ठेकडे सर्वांतच योग्यता असते आहे. आत्म्या भौतिक साधनाकडे दुर्लक्ष करून देण्याचे. तसेच अस्वाभाव प्राचीन इतिहासात भौतिक साधनाचाही पुष्कळ विचार झालेला आहे आणि आधुनिक काळात तर यत्नात भारतीय पौर विनूंनी भौतिक आणि आध्यात्मिक यांचा समतोल कपात आरंभी सुटी आणि अन्धी वाटलेली आहे. आत्मज्ञानातून समाज कपातीत सर्व विचारांनापुढे हीच समस्या उभी ठाकतेही आढळते. याकडे अस्वाभावगणना ही केवळ व्यक्तीगत साधना न म्हणता ती सामुदायिक साधना सांगे पाहिजे हा विचार स्थिर होऊ नये आहे. योगी भारतीयांचा 'पूर्णतेत' या या विचाराचा यांचेले सामाजीक रूप देण्यात आलेले आहे. सुनारे रसगंगाधर साकूर यांच्या विमल वाटिकात विज्ञान आणि आत्मज्ञान यांचा समान आदर्शाने उद्गोष केलेला सापडतो.

आधुनिक विज्ञानाकडे जगातील सार्वत्रिक मान्यमानूढात एकच आगळे आहे. ईश्वर, काळ यांची पेशवे प्रत्यक्ष व्यक्तीगतातच नष्ट झाली आहेत. त्याकडे मानसना साधनाची प्रथम साधना मानवजातीचा विचार करूनच येऊनच पाहिजे. विज्ञानसुद्धा मानवाचे मन असा संकुचित राहिले तर ते पक्षीयरी दुःख निर्माण करील. उदाहरणार्थ जगातील म्हणजे आहे- 'यो वै भूता तत् सुखम्, न अन्ये सुखम् अस्ति।' भूता म्हणजे अंतर्गत, जे अंतर्गत आहे तेच तारे सुख आहे असात सुख नसते, आत्मज्ञान फळात हा विज्ञान परंपरी लागू पडतो. कोणताही प्रश्न द्या. तो सार्वत्रिक मानव समाजाचा आहे असे समजून यापेक्षा तरत त्याची सोदायूक होईल. अशाताने जर आत्मज्ञान व्यक्तीचा, कुटुंबाचा या समाजशास्त्रा समुदायाचा विचार होत राहिल तर तो दुःखात्मक कारण होईल हे आत्मज्ञानाचा समजले पाहिजे. आणि निष्पत्त्या सारा व्यक्तीत व्यक्तीत आणिवेवेच साधनात पाहिजे. सारे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय प्रश्न मानवजातीचा विचार करूनच येऊनच येतील. याचा अर्थ अस्वाभावाना रसिकार करूनच विज्ञानाचा व्यक्तीत परंपरी होईल. ही जगाची प्रत्येक व्यक्तीमध्ये निर्माण करणे हे अस्वाभावाने कार्य आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या विचारा

अनंताकडे जाण्याची प्रेरणा तुम्हात रुपात असतेच. शिक्षणाने आणि चिंतनाने ती जागृत करिता येते. विज्ञानयुगातील शिक्षणात ज्ञानाच्या प्रवेश शाळाशिवाय मनुष्याचे चित्त व्यापक बनणार नाही. लहानचमामुनच पृथ्वीवरच्या सर्व वास्तूंना व्यापक वृत्तीने जगण्याचे शिक्षण दिले गेले पाहिजे. मागसाच्या कोगव्याही चित्तवृत्तीत व्यापकतेचा प्रवेश झाला म्हणजे ती नेहमीच कल्याणकारी बनते. इंद्रियांच्या कोंडीत चित्तवृत्ती अडकून पडण्याचा धोका असतो. इंद्रिये मारणे हा त्यावरचा उपाय नव्हे. इंद्रियामधून बाहेर पडून बाह्य विश्वाच्या अनंततेचे दर्शन घेण्याची इंद्रियांना सवय लावली पाहिजे. नितगंचि प्रेम ज्या प्रमाणात वाढत जाईल त्या प्रमाणात इंद्रियांच्या शक्ती व्यापक होत जातात, दुःखाच्या दुःख निवारण्याची वृत्ती अशीच वाढविता येते. यामधून चित्ताच्या मैत्री, कल्याण या शक्ती विकसित होत जातात, दुःखाच्या आनंदात आनंद येण्याच्या वृत्तीला योगदानाने सुद्धिता हे नाव दिले आहे. आपणाला बाह्य जगाकडून जेव्हा दुःख होईल, तेव्हा द्विधा अथवा द्वेष या विनाशक वृत्तींच्या आहारी न जाता चित्त शांत आणि स्थिर राखण्याला ज्या पैर्श्याची अपेक्षा असते त्याला योगशास्त्राने उपेक्षा असे नाव दिले आहे. मैत्री, कल्याण, सुद्धिता आणि उपेक्षा या वृत्ती कोपासण्याचे काम लहान वयातच मुलांना शिकविले पाहिजे. मृष्टीवर विजय मिळवून आरव्या अन्नचक्राशी गरजा भागविण्याचे कौशल्य मिळवून असतानाच त्याच नितगंचि प्रेम करण्याची शक्ती वाढत गेली पाहिजे, हे नवे शिक्षण होय. या शिक्षणात विज्ञान आणि आत्मज्ञान या दोहोंचाही समावेश साधला जाईल. या शिक्षणाने तयार झालेल्या नवा मानव या पृथ्वीवरच आनंदाचा नवा स्वर्ग निर्माण करील. सन्निधाना आणि कर्तव्य ही नवीन जीवनशैली सापुडे उकटनेने प्रकट झाली पाहिजे. माझी स्वतःची साहित्याकडे पाहण्याची हीच दृष्टी आहे.

या माझ्या डोलेने प्रा. कुलकर्णी यांच्या काव्याकडे वाढिल्यात मध्य बरेच सततमान आडळते; प्रा. कुलकर्णी यांनी आपली जीवन-साधना शक्य तितकी व्यापक आणि अनाग्रही राखण्याचे प्रयत्न केलेले दिसतात. कोट्यांही एका विशिष्ट समुदायाला त्यांनी आपणाला जबाबून ठेविलेले दिसत नाही. उदाहरणार्थ, त्यांच्या 'जग' या कवितेत 'सारी' मुल्लुःभे अंगावर कोडळत असतानाही आरले चित्त त्या सुबदुःखात अधिक गुंतविले नाही तर-

शेवटी सत्य उरते

क्षम क्षमात भिजतो, विरतो

गोड गोड मिठी देतो

त्याची मिठी पकडायची नसते

शेवटी सारेच विसरायचे असते

सर्वे क्षणिकम् । सर्वे सुतम् ।

असा विचार आला आहे. हा विचार त्यांच्या स्वतःच्या अनुभूतीशी जोडलेला असला पाहिजे; कारण यात वर्गिलेली क्रिया अनुभवशिक्षाच सुचणार नाही. हा अनुभव फार

मीमांसा म्हणता येईल. 'दुःख' नावाच्या कविनेही त्यांनी, "दुःख म्हणूनच सावली-सारखे असते. ते मागसाळा पकडी करणे, त्याच्या भावून काढणे, कोळ दरीत नेऊन पावली बघवणीत फाळणे दाखविणे, हे सर्व खरे. पण हे सर्व तटस्थतेने पाहू शकणाराच—

...आणि अचानक घर नेते
निळ्या डांगराच्या शिल्लरावर
दिव्य मंदिराच्या महादाराशी
स्वतः अटवय घून. "

असे उद्गार काढिते आहेत. 'घर' या कविने 'घर हे मीमांसे साक्षर आहे' असे नमूद केले आहे. पण हे बाहेरचे दगडांमातीचे घर नव्हे. कारण—

घरात गंगा, यमुना, सागर
घरात अंधार, घरात गिरिवर

असे अंतःकरणानेच्या खऱ्या अर्थाने रसून गेले आहे. अशा अर्थाने कविता वाचताच आठवण येते. कवी हा 'नव्या प्रकाशाचा नवा पार्श्व' तोच दख्खितो. तसे होण्याची धडपड कवीच्या विचारात असणे चाललेली दिसते. आजच्या समाजात घराघरात अंधकळा येत असलेली दिसली तरी 'आजचा अंधार ही उघाऱ्या प्रकाशाची पहाट आहे' अशी धडा कवीने व्यक्त केलेली आहे.

अनुवाद — कवितांमध्ये कवीर व रसिकताय यांच्या कवितांचे काही अनुवाद आहेत. रसिकताय कवितांची विराट सोय म्हणता येईल. पण पण कवीर गरागरा नाही. कवीगत अनुभूतीची पदवी आहे. आणि सामान्य कविकांशी तेही उतरलेली आहे. त्या कवीगते धर्मोत साधे असते तर बरे होते असते. पण अनुवाद विनयाभावही 'ही-तेनी मुक्तिमुक्ते' हा विनय असणे सुंदर आहे. मराठी साहित्यात बीड धर्मातीस साधनमागे कोटेल आठवले नाही इतकेच काय पण गुर गीत गुहाच्या विभूतिनत्वाच्या मराठीच्या प्राचन साहित्यात उल्लेखी आठवले नाही. जेव्हा कोट उल्लेख येतो तेव्हा अपठल्या केलेली आठवले. आधुनिक साहित्यातही गुड गीत विनया. अगदी अलीकडे मोठा बदल होत आहे असे दिसते. यामुळेही प्रा. कुलकर्णी यांना बहुत धन्यवाद दिले पाहिजेत. सामान्यतः संस्कृत पंजात वैदिक धर्माचे अभिज्ञानी असता. त्यांना अतिशय पंथाविषयी अनादर नाही. अलीकडे धर्मांत कोवडीनारकांच्या प्रवचनामुळे बीड आणि जैन साधनाच्या अभ्यास सुरू झाले आहे व त्या पंथाचे ज्ञान नव्या मुक्तिमागे पसरत आहे. यामुळे बीड आणि जैन साहित्याकडे पाहण्याची लक्षी निवळत जातली आहे. महामा गायत्रीचा सदैवधर्म-धनमावनेच्या कवनेचा प्रभावही वाढत आहे. अशा परिस्थितीत प्रा. कुलकर्णी यांना अधिपक्षिक साधनेबरोबरच बीड पंथातील ध्यान-साधनेचा गीत कसता वाढण्या हे ठीकच साधे. तेही हा बीड धर्मातील शिवा पंथाचा साधु आहे. 'ननु-अभिद-मुमु

हा त्याचा गूढ नामनेच आहे. 'नमः अवरिभिताय बुद्धाय' हे त्याचे संस्कृत स्वरूप. तो 'सोऽहम्' या वैदिक मंत्राशी जुळणारा आहे. सोऽहम् या मंत्राच्या जवळीक सधक आपल्या जीवाभ्याचे पञ्चमाशी एकरूप साधनाचा प्रयत्न करतो. त्याचप्रमाणे रोखी आपल्या जीवाभ्याचे बुद्धाशी एकरूपच साधनाचा प्रयत्न करित आहे. सैमीने आपल्या या मुक्ति-सूत्रात आरंभी सर्व साधना स्वष्ट केली आहे. ती वाचकांनी काळजीपूर्वक वाचावी. त्याविषयी येथे अधिक विस्तार करण्याची गरज नाही.

नव्या युगाच्या निर्मितीला नवा मानव पाहिजे आहे. त्यासाठी बुद्ध्या युगातल्या दोन भ्रमांतून बाहेर पडायचे लागेल. विज्ञानाची परिणती अणुशक्तिनिर्माणात झाली आहे. त्यामुळे युद्धावर आधारलेली सारी राजकारणे गतार्थ झाली आहेत. आत्मज्ञानाने सर्व रुढ धर्म विरुद्ध केले आहेत. गांधीजींनी आणलेल्या सत्याग्रहाचा नवा विचार विमोचाजींनी स्वातंत्र्योत्तर काळात अधिक परिणत केला आहे. त्यांनी 'जयजगत्' हा नवा उद्गोष घुमविला आणि विज्ञान व आत्मज्ञान यांचे सहकार्य पुकारले. या नव्या युगाच्या निर्मितीची स्वप्ने बाळगणारे कृष्णनृणांसारखे जीवाचे नवविचारक जगाभर पुढे आले पाहिजेत. नववाङ्मयाच्या जन्मापूर्वी जन्म देणाऱ्या मतेला असल्या प्रसववेदनांतून जाणे लागते. सध्या चाडू अवस्थेच्या विमोचनकाळात या प्रसववेदनांनी विन्हे आडळत आहेत. यानुनच नव्या विश्वाचा जन्म होणार आहे. 'प्रसाद'कार यांनी एक अत्य पाईक ठरले तरी पुरे.

प्रा. कुलकर्णी यांच्या जीवनवाचनेत गुरुकल्पनेला विशेष स्थान दिलेले. 'कोणताही मानव सद्गुरु होण्याच्या लायकीचा अवत नाही' हा जीवनसिद्धांत त्यांच्याही लक्षात आला असेल. गुरु आणि शिष्य यांचे ऐक्य जेथे होते तीच अनुभूतीची चरम अवस्था आहे. त्याचा फक्त ज्याचा त्यालाच अनुभव वेता येतो. तेथे मीन हेच व्याख्यान ठरते. 'अहम् सोऽहम्' ही देखील मावळतात. विश्व आणि विश्वेश्वर एकरूप होतात. 'सा काष्ठासा परा गतिः ।

भाग ४ था

व्यक्तिविशेष

३५. शिवरामपंतांच्या संगतीत
३६. एक आदर्श जीवन— नाना काणे
३७. डॉ. जगन्नाथ शंकरशेट
३८. विद्वद्रत्न के. ल. दत्तरी
३९. कै. ज्यं. सी. जर्फ अण्णासाहेब कारखानीस
४०. विश्वस्तभाबनेचे प्रतीक — प्रभाकरपंत कोरगावकर
४१. शंकरराव देव

‘पुण्याहसूचन’, ‘टिळकें तमस आणि भेऊकडेसोचा घग’, ‘कानहूरची विचार’, ‘हस्तप्री स्वातंत्र्य’ यांचे सर्वप्रकाशने लेख अद्यापि आढळतात. शिवरामांचे महाकाव्य फारसे येत नसल्यामुळे त्यांच्या दर्शनाचा अथवा त्यांचे व्याख्यान ऐकण्याचा योग क्वचित आढळतो. श्री टिळक संस्थेस होत असल्या दुर्लभासाठी पण्डितजी वेळे असल्या त्यांच्या जर्नलिस्टांच्या दिवशी शिवरामांपासंचे व्याख्यान घ्यावे. यावेळी शिवरामांच्यांना श्री प्रथम पदविले. ‘राष्ट्रीय स्वातंत्र्यसत्त्वा आझ आपले जातिभेद येत असतील तर अस्वतंत्र्याप्रधानी’ ‘हस्त सा आणि: परिचयता.’ असे आरंभ म्हणून संपिडे, असे त्या व्याख्यानाना त्यांनी प्रसारविले होते. लोकमान्यांचा पुढे व्याख्यान श्री सा. शिवरामांच्यांना ‘मराठ’ यापत्रिकातून पत्रिका अंतर्गत मिळत, त्यातून टिळकांच्या मुद्रांमुळे लिहिण्याचा त्यांचाच दुर्दैव प्रयोग आला !

टिडकोंची पुणर्विधी ही अखंडकारिणेची जाल्ली ठरली. शिमापत्रांची कलामाहि अखंडकारिणेचो स्वीकार आणि पंचर केला. त्यामिमेन त्यांची भावने मुखेली एकामेकास मिळाली. त्यावेळी शाळेंतून पदमे काढची जाल तीरी. त्या पदकारा एक जवळी शाळेच हिंदी आणि त्याचो मोठाच एक सुमेरीय आनी दोन शिमापत्रांची निवे काढलेली होती. या पदकारा उक्तेच कसल 'हिंदी शिमापत्रा हात मोडून ती त्याचच गळयत अखंडास देवपाचे पसोसल्ले जाल सुमेरकर नेमने कर्मात आसले,' अशा प्रकारची डरोनपूर्ण टीका शिमापत्रांची आख्या भावनात केली. जाली रोड स्टेशनवर एका पावरी गृहस्थाने, 'अखंडकारिणेची चळवळ चालली आडे निव्वारदूध आपणात काय जाले ?' असे विचारले अगता, त्यांची जागी निव्वरी सुमने उबार दिलेले अशा एकामेकास मिळाले.

१९२१ च्या लढाळ्यात महाड येथे मित्रा परिषदेचे अधिवेशन होते, त्यावेळी त्यांनी एकदोन व्याख्यानं येथे त्यांनी त्यांनी एक व्याख्यान म्हणजे 'हिंदुस्थान आणि रशिया यांचा कार्गो देवी संघर्ष दिसतो,' असे मत त्यांनी व्यक्त केले. साराख्या पुढची अधि-
काऱ्यांचा मूल करणारे अनाकिस्ट मानिस्तरक व हिंदुस्थानातील अस्वाचार्या मुलक, आईसा
व शरीरान यांचा उद्देश करणारा फाउंट मॉन्गॉय आणि सध्या मह व त्यांनी यांचा उद्देश
सांगणारे महात्मा गांधी, या दोनही विषयांतील कोसंब्या राजकारणावरमाणे आजन्मी रशि-
यातील कम्युनिस्ट सत्तावादाची आणि हिंदुस्थानातील तत्काल समाजसत्तावादी पक्ष यांचेच लढी
दिसून येणारे त्याच बाबिटे म्हणजे शिरानयंतर्गी प्रतियोगिष्टेले मत पडण्यासारखे आहे.

[illegible]

समजलीकडे घडू लागली होती. सताशेपाच्या वेळी शिवसामंतांनी फार कळकळीने उद्गार काढले : “ ‘आरळे सत्य जोडून वेगारी वाळते कोडे आहेत’ अशा वाक्याच्या निष्कर्ष झालेल्या मार्गावस्थेने तुम्हा शिवकांनी आज अवघड्या झाली आहे ! ” असे हट्टवादा येवून टाकणारे ते शब्द होते.

पुण्यास आल्यानंतर शिवसामंतांनी आणखी काही भाषणे मी ऐकली. सधमन करीतानाच वेळाने शिवसामंतकायमीस शालेले त्यांचे भाषण काळांनी आडपण करून देणारे होते असे सांगतात. दुर्दैवाने मी त्यावेळी पुण्यात नव्हतो. पुढे मी परधुमनाबाद सौमनाथ ‘शाकुंतलातील गीर्दीसंगडे’ याच त्यांनी दिलेले व्याख्यान हात मी कधीही निसरल्या नाही. वक्तृत्व आणि विचार यांचा अत्यंत उच्च स्तर व्याख्यानात शालेला पाहण्यास मिळाला. रवीद्रनाथ ठाकूर आणि जगू अमर्निंद मोस यांचे काव्यशायरीसुद्धा ऐकून अत्यंत वेळ संपवले जातात. शिवसामंतांचे हे भाषण रसिकतेच्या दृष्टीने त्या वेळांच्या मोर्खीने शाले. व्याख्यानाच्या मातमरुत पुष्कळ लोकांनी शाकुंतलातील मुंगमगसेस देवाकडून मिळालेली अशी भोजनसद आणि उपासक केल्या होती. वक्तृ काव्यशायरीत दुष्काळ हा कोणी रंगेल वृत्तीचा उल्लू पुष्कळ नमुनं राबधर्मे पाळण्यास एक श्रीधाराच सजवीं आहे. सधमनसोबत त्यांचा गृहस्थधर्मे रीतिशिरोधार्य भाषणात दुष्काळ हा पूर्ण स्वर होणार याकडे ती लक्ष्मी अमृताही दुःख योगीत आहे. अशा परीक्षेच्या दुष्काळाचे जीवन कलापूर्णतेने रंगविण्यास काव्यशायरी आरळे सगळे प्रतिभाकारच वेचले आहे. मुंगमगसेस कळवण आणि शिवसामंता परीक्षासंग शाकुंतला काविक महत्त्वाचे स्थान देण्यास शालेले आहे. अशी स्थिति विनात्मकरी परमार्थ करून त्या कवि शाकुंतलातील गीर्दींनी संगडे कोकरी यांचे त्यांनी अत्यंत मनोहर भाषा विनय केले. हे व्याख्यान अडीच तासांपेक्षा जास्तले होते आणि शाकुंतल रंगभरती नेकपुष्प शालेला दिवस होता। त्यावेळचे अर्थव्यवस्था, या. कळवणशायरी केले याचा दुष्काळाचे सारेच पक्ष न्यायकारणांनी त्यांनी एका क्षणेच व्याख्यानात काव्यशायरीत दुष्काळासंग भवभूतीच्या सगळे काविक महत्त्व आहे असे प्रतिपादन केले. श्री. स. वि. कळकर हे वेळोवेळा व्याख्यानात आपणत होते. ‘शाकुंतल दिलेला पुण्याचीच महत्त्वपूर्ण कल्पना काव्यशायरीत केवू आहे, असे शिवसामंतांनी संगीतले अर्थव्यवस्था ते अत्यंत अर्थव्यवस्था विचार आहे’, असे त्यांनी म्हणले. शाकुंतलाच्या सगळ्या विचार सगळ्या आणि शाकुंतलाच्या सगळ्या विचार सगळ्या शाकुंतलाची भूमीचा शिवसामंतांनी संगीतव्यवस्था सगळ्याचा हात असे सगळी सारते. काव्यशायरी हाच काव्यशायरी केवू आहे हे शिवसामंतांनीही स्पष्ट केले होते. काव्यशायरी एकाच दिवस अर्थव्यवस्था सगळी हे सारे अर्थव्यवस्था सगळी जीवनसंग अर्थव्यवस्था सगळी सगळे आरळे सगळे कळवणशायरी सगळी संगडे आहे. शिवसामंतांनी शाकुंतलाच्या दुष्काळाच्या भूमीकडे असे केल्या सगळी सगळी संगीत होते.

शिवसामंतताच्या वक्तृत्वाचा प्रश्न काही अवस्थेत होता. व्याख्यानाच्या वेळी ते गड उभे राहून, त्यांची मूर्ती सधमन व देवकी होती आणि त्यांचा अत्यंत मधुर व अर्थ-

[illegible][illegible][illegible]

शिवसामर्थन हे पोट कसेसायक होणे. ही त्यांची कला त्यांच्या सर्वां बीजनात भरून राहिलेली होती. परी त्यांचे सामर्थ्य अगदी सोपेसाधे असे. परंतु त्यांच्या प्रत्येक कुडीत कलायुक्त दिव्यतेचे. परी चार मंडळी जेसायनाची अकमील तर ते केळीची पाते तसार करताना नीट मोठ्या कायतीत आणि काळजीपूर्वक पुष्कळ रचून ठेवतील. गोवळ आणि गडगड त्यांना मानवत नसे. एकेक काम सोपेसोपे, पण कुसळीने करण्याची त्यांची रीत असे. मयुरमंडळात एकाचा आर्वेची चारीक चर्चा जादू साजी की, कंडाहून कयातरी असे कवच टाकण्याकडे श्री. 'मुहुंदगय' मिरमकर यांची कवचित प्रवृत्ती होई. अशावेळी शिवसामर्थन म्हणत, 'जरा यांचा, आम्हाला नाहीच अर्थ लागला तर माा कण कुसळ्या स्वाधीन!' गोड शब्दांचे आणि लहानशा कुडीने मागण्याचे मन विहून केश्याची त्यांची विचक्षण हातोटी होती. एकदा मी महाकाहून पुण्यास आलो अमला सडक' त्यांची भेट घेतली. आपले 'स्वराज्य' पण आणि स्वयंभवा ही त्यांनी ललावेगळी केळी होती. मला पाहिल्यावर अभिवाचने जमेल्या पुस्तकाचेही शीटरीमरी पुढाचे महाकाह्या वाचलायत्याची देवागी म्हणून त्यांनी माझ्या स्वाधीन केळी व 'अहंताकार' नावाचे एक काव्य त्यांनी विचारविद्रोह केले होते त्याची एक आवीळ घेत मला 'भेट' म्हणून दिली. मी कवीची आले तरी माझी चौकशी करून माझ्याशी ते स्नेहभावने जोळत. सातत्याने त्यांचा सभ्यता विरोध बोलला नव्हता. तथापी एकदा बोलू लागले म्हणजे ते विपुलने बोलत, त्यांच्या वक्तृत्वाचे सर्व गुण त्यांच्या खात्री गंभायगावरी पाहायला मिळत.

स्वामिता आणि सरस्वती या त्यांच्या कलेच्या दोन अभिजात्या देवता होत्या. पार-
तंत्र्याचे शक्य त्यांच्या हृदयात कोण पुसलेले होते. स्वतंत्रतेची त्यांना प्रिंत लज्जात होती. परिस्थितीच्या प्रसि हृदयेकडे त्यांना प्रतिकूल केल्यामुळे ते आरला काळ सरस्वतीच्या मीन वाचलीत. 'मयुरमंडळा धमलने 'क्षेत्रेभर मंडळ' काढणे आणि त्यात क्षेत्रेभरतीची चर्चा करवी, अशी त्यांनी एकदोन वेळा आज्ञांचे सूचना केली. आरमलने पुढे 'क्षेत्रेभर-
मंडळ' विचारलेही होते. विळक महागात्र विवापीडाने 'वैदिक क्षेत्रेभर मंडळ' काढल्या-
नंतर ते त्यांच्याही बैठकीला येत. मेळ बोलला ना बोलला तरी विचारात त्यांचा विचार जादू असे. अंतःसाधनेचे त्यांचे साधनविजन बुरे होई. अभ्यवदाने नवीन गरीन विजय ते हाती घेत होते.

आर्तरीन कवीपिठा प्राचीन कवींचर त्यांचे अधिक पैसा असे आणि मगही कवचित मंडून कवींचर त्यांचे अधिक पैसा होता. मंडून कवींची काळिदासावर त्यांची विद्रोह मन्त्री होती. काळिदासाच्या 'माहुंनय' मन्त्री त्यांना आपल्या आमुखात अनेक प्रकारचे लेख लिहलेले आले. 'काळिदासाने न लिहिले, मावळ' हा त्यांचा विजय म्हणजे शाहुंनयानी मुंदर पुण्यात लयी आले. काळिदासाविरत देण्याला अवि लिहिलेला त्यांना कवीन केंद्राळा होत नसे. अगदी जेवटच्या कळजाने त्यांनी आरला नातकाल 'माहुंनय' लिहिलेले आणि त्यावेळी 'चित्रमयमार्', 'कोतमिजय' रुपांनी नाचिलेले त्यांचेही लेख लिहिले. शाहुंनयावर केलेल्या त्यांच्या अपाविम भाषणाचा वर उल्लेख आलाय आहे.

[illegible][illegible][illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible][illegible]

सिद्धांतों और व्यवहारों के प्रति एक ही दृष्टि, जो

[illegible][illegible]

[illegible]

આવશ્યક સંસ્કરણોનાથી સંબંધી મેળોડિઓ એક નિર્ધારિત, પણ સ્થિતિસ્થ અર્થે સમુદાયના અંગરૂઢ મેળોથી પણ અલગ વિચારવા જે સંબંધી અર્થે.

विमानविमानांनी वृत्ती जाणवू शकतात. यासाठी या विमानांचे गती विमानांनी वाढी होतं. या विमानांच्या जाण्यासाठी गती वाढीची गरज आहे. या विमानांच्या जाण्यासाठी विमानांच्या गती वाढीची गरज आहे. या विमानांच्या जाण्यासाठी विमानांच्या गती वाढीची गरज आहे.

[illegible]

મહાત્મા તોંના મેઘુલાભાદી કાચરેનેવાળા ચાલતીના સમીપ મહાગાથે ટરવિને. મુઝાકા જિન્દગાનીય વરિભિયાદી અમરીય ચરણ મેલી હોતી. ઉપવાસને સમયમહાની ચાલતકે જાતભિયાની માલસા રિપૂ લામલી. આયિ કામે-સાક્ષીની સાની મુઝાભાવના કામગા મી મારી મેઘાકે વાગવી કેલી. તથાપિ ઢાંડીના મેઘાનંદના મુકરીમદુ મોંપી જીના ચમકરને પકડકે નાતી તાર ત્યાંના ફાંટેતુમાર ત્યાંના આવાવના પ્રાંતલ અપ્પાની પચાનવી મિલકે અસે રિપૂત આલે. મી પરત આલો.

મહાગાથાને મુખ્ય કેંદ્ર, વિભિયાકે ત્યે સારે. તુરેરે કેંદ્ર મુઝાભાવ પેમ પેમે કરમલા આલે. મી. રામભાદ્ર મેઘાકીય મોંપી અતંત હસાકાને કાર્યાની મુગલાત કેલી. મદ મદીય કાચેકોં મોંપીકીકહૂત પરત મિલકિયાની નટવર મી. પેમ દુવાની મહાગાદીના પુઝાભાંની ચાલતીનીય હોતી. વિલા તથા મેઘકા મી. કામે, સાક્ષીની, અનંતમાર કમલોક, કુમારી મેઘાકી પેમગા ઇકે દિરાસી અનામક મેઘકા રામકા સામી. જા. કામે માના શિવિમિયાની કરમલા આલે. ચાંપેલી મી ત્યાંપેરોવર પેમમે શિવિયાત કામ કરોત હોમે. નાનાંના જરા મહાત્મા મોંપી તથા રિપૂત આલ. મહાત્મા મોંપીના સમાપક નાચવનાનીય અનંત મેઘ-સ્વાના નામ મુઝાકે વામેઅમગેલ અથેટ જલકા. મેઘકા મનેહીય મુઝાકે સચામકાલ રામકીય સાલેવા સાલેવા આલે અપ્પા સમાપકીય જા મેઘ કમલોકે રિપૂત આલ. નાના મેઘકુરે સમાપકી હોમે. ત્યાંની જાવેન્વાની તલકલક જિવકી તીમ હોતી વિવેચા અરિવેચામે ત્યાંમે પેમ મદ હોમે. જાવના ચાલિવાત મલા અરિવાતુનીના અનુમત આલ. મેઘ આમિ પેમ હીન ત્યાંના ફાંટે પેમને હોતી. મેઘાભાદી જાવેન્વાત કરમલાત જાના અતંત આપક જાટલ અમે. અરિવેચા વાગોને જાન અવના જાવના મેઘકા હેમકુરેજા વાત હોજાનીય રામલા કરાત આકીય, અસે જાના જાટલ અમે. મેઘકાકામે જાવના મેઘકાકાની મિઠામે પેમગા મિલકક મેઘકાકીય ચાલ કરમલાની જાક લોકતા જા. હેમકામ પેમ જાંમે મહાત્મા મેઘકાકા મે પેમગા આલે. જા જાવુતિ મેઘકીય શિવમસીક મેઘકાકીય જાંમે કરમલાના જાંકા વિવાર લીતા. નાનાજાકલ મેઘ મિલવવાપેરોવર જાંમેને નાનાની અમર રિપે, “ મેઘકાકાની, જાંમેને વામ અવવના જાવના આલેલ અમે. મહાત્મા, જાવના હુમકાક લા કારકીય જા અમી આકીય અમે જાવના કામ પાકીને તી લીજા કર. આખી આવના મેઘકાકાને નાહી. ” જા. રિપે જાંકા અમેજાકલવાત આલે. મહાત્મા પેમગા શિવિયાત હી મુર પચાર કેલ. પેમગા પ્રથમ મહાત્માકે મિલવુતિના કામે અવવની હોમે. જાવકીની ન કામે મેઘકા ‘ મુરતિ રામર મહામય ’ જા મેઘકા મહાત્મા મી અવવર હુમકા મિલકત મેઘકા જા, રામકીય જાવની હુમકા નાહીકી હોજકા મેઘકા હેમકા મિલકે મેઘકાકા કરમલાકાકી આમ અવવને અમી મારી મલા અનુમી આલો. અરિવાતુનીના જા મહાત્મા મહાત્મા આનુમત કરમલા વારમામ કલક મેઘ આલે. નાના કામ જાંકા જાંમે કાકી મેઘ જાવવાસ મી આનંદાને તયાર આલે.

પેમગા મલ પ્રથમ જિના જાહી તથા રામી ‘ મેઘકાકા ’ મેઘકાકે મેઘકાકાને નાના જાવના મેઘકા આલે. ત્યાંની પ્રેમકીય ફાંટેલ અકલક હોતી જી, મહાત્મા મેઘકાકાકી અવવ

[illegible][illegible]

मन्त्रा अनेक विधाका हुन्थे, विधाअनुसार मन्त्रा अनेक विधाका भन्ने मतका
समर्थ होला। कुनै ठूलो विधिमा एकदशविधका मन्त्रा मात्रै प्रयोग गरिन्थे, यी मन्त्रा
प्रकारका हुन्थे, यी मन्त्राहरूलाई कुरा मन्त्रा भन्थे, यी मन्त्राहरूलाई कुरा मन्त्रा भन्थे।

इसका निष्कर्षण करने वाली विद्युत को क्लोरोली नाम दिया गया है। इस क्लोरोली के पुट करने पर एक प्रकार का गैस निकलता है। इस गैस को तब तक जलाया जाता है जब तक कि वह जलवाष्प में बदल जाय। इस गैस को जलवाष्प में बदलने के लिए एक विशेष यंत्र प्रयोग किया जाता है। इस यंत्र को क्लोरोली नाम दिया गया है।

[illegible]

महामातृव कोषी नाम भोजपुरी मन्त्री आसी जसरी अई कयै लीज न भयम
महामातृव कोषी मंत्री. एह कालावधि ३-४ वर्ष काल करीब अखरी असी कोषी.

कभी भावों से खाली नहीं। विद्वान्, ज्ञानार्थी, त्याग, सुविधा इत्यादि बहुतेक गुण अंगी
अपने प्रविष्टियों के हवन त्याग करी देवी की शिरसी नहीं। आत्म अन्तर्गत सेवा शिरसी
हीन प्राणी इच्छा होती.

[illegible][illegible][illegible]

समुद्र का तलनाम निम्न दिखानेवाला आरेखों-में देखा जायेगा, आसानी से समझ में आयेगा कि जहाँ समुद्र तलाने, यहाँ किट नावों की खूनी घटनाएँ घिरी हुई हैं।
आइये अगले मकान भाग होते हैं।

1934-41

१. आकाश विज्ञानमा प्रयोगी विधि (पृष्ठ १, २६०) संलग्न, वि. वि. बोर्डको
२. माथिले आकाशमा प्रयोग, का. वि. बोर्डको आकाशविज्ञानमा प्रयोगको विवरणमा
नंतर सर्वोदय मार्गमा हुनेछे.

तेज्जा आणि भाता

[illegible]

ऐतिहासिक व्यक्तींचा अभ्यास

[illegible]

महानागाव एके ठिकाणी फार सुंदर विषेवन आहे. येथेच अन्नास करवाय
येदाळा मारतो, वायराचा अन्नास करवाय वायरास मारतो, अशा तात्पर्याची अन्नास
लिहून गेले आहेत.

विधेः सङ्गतादेदः ।

नामयं प्रहरेदिति

द्विहायपुमान्वां

वेदं समुपगृहयेत् ॥ १ ॥

धर्म, व्यवस्था यांना नाना स्थावरा फडेर अनुपासकरांनी होतो. कारण ते अन्वयार्थी व संतुष्टिवादी होते. त्यांचे अस्तित्वात अनेक वस्तूना येथे म्हणायला येईल. ते म्हणजे मानना जीवनाला स्वाध्याया अनुभूतीपूत ते मिळते तो वेद. ते म्हणजे शुद्धात्मा सदैव जीवत उभा- पार नाही. इतिहास आपूण येतात राहिले. पुढील- म्हणजे फर्माणा वाचकांनीपूतही त्या अनुभूतीकडे पाहिले पाहिले. म्हणून जगतात संकल्पित काव अगार उतर कोणी अगार व्यक्ती काव, अन्वय करतांना आरगाव आवाहनाच्या व न आवाहनाच्या दोन्ही ऐतिहासिक घटना विविधाधार्मिक तरासुद्धा पाहिले. फेवळ आमंत्रितनाने याचे सत्य जगतात तोरिअ असे समजू येथे.

[illegible]

પ્રતીક ચલવણી નીં વીજે

[illegible][illegible]

दादागार्हेने पितामह

[illegible]

सुवर्णीय क्रांतीची प्रक्रिया

[illegible]

मराठी पुढे विंगड्या सारक्या वाडण्या. काही घुमणूक राहिले, काही जेदास जेजोरीस राहिले. काही गणसड घुमणूक राहिले आणि या सगळे शक्ती-वैद्य-व्याख्यानेची वाडी घुमणूक एक झाल्या व त्यांनी आपल्या वेळा विंगड्या होऊ लागले. ही सारींशीत काली-प्रमाणे लोकोपभूत राहिली.

त्याच काळात त्यांचे अगदीच. त्यांच्या ही शक्ति बराचचाली घटत गेली. त्यांच्या सगळ्या भोवती आपाप सोडून तेवढी कितीत किती लोकोप-वृत्त ते त्यांचे त्यांच्या लोकोप-वृत्त लोकोप-वृत्त गाडी. वाडी एक घुमणूक-वृत्त आहे. त्याची कोलाकोली लोकोप.

१९४८

विद्वद्रत्न डॉ. के. ल. दफ्तरी

विद्वद्रत्न केशव लक्ष्मण दफ्तरी यांच्या निधनाने महाराष्ट्र एका शोर मारीला अंतर्गत आहे. अडीकडे पाच-सहा महिने त्यांची प्रकृती फार खाली झालेली होती आणि भावण आता या दुनःस्थान उठणार नाही अशी त्यांची स्वतःची खात्री असल्याने ते सांगत असत. ते स्वतः एक श्रेष्ठ चिकित्सक होते आणि स्वतःचे वास्तवीत आपलीच चिकित्सा पद्धती वापरून औषधोपचार स्वतःच ठरवीत असत. यामुळे “आपुले मरण पाहिले म्यां डोळा ” अशी त्यांची अधरशः स्थिती झालेली अडीकडे दिवत होती. दारिद्र्यामुळे पुरेसे पोषण त्यांना मिळू शकत नसे आणि अत्यंत तीव्र वैदिक श्रम केव्हाशिवाय त्यांना केव्हाही बरे वाटत नसे. यामुळे रोबटी त्यांच्या शरीरशक्तीवर परिणाम होऊन त्यांना वेद सोडावा लागला. ज्ञानसाधना आणि मानवसेवा या दोनच गोष्टींचा प्यास त्यांनी आपल्या आयुष्यात नेहमी धरलेला होता. त्या प्यासातच आपले सर्व जीवन त्यांनी घालविले आणि आपला जीवनयोग पूर्ण केला असे म्हणता येईल.

सत्याचा उपासक

श्री. दफ्तरी हे पुं नामपुरात “भाऊजी ” या नावाने प्रसिद्ध होते. ते बी. ए., बी. एल. होऊन वकिलीचा व्यवसाय करू लागले. परंतु त्यांना गणित, शास्त्राच्या आणि संस्कृत विद्येचा लहानपणापासून विशेष नाद होता. साहजे वकिलीपेशा ते आपल्या आवडीच्या अध्ययनाकडेच अधिक लक्ष देत असत. पहाटे २-३ वाजल्याचे सुमारास ते उठत आणि २-४ तास तरी गेज अर्धंत म्हणू विषयांचा तीव्रतेने अभ्यास करीत.

आपली मुख्य जीवनासाठी अशा रीतीने जीवनाचा उपाययोजना करी केल्यावर त्या बरेचसे होते पार लक्ष वेत. आमुळे यांनी हा त्यांचा मुख्य पैसा कधीच साज नाही. आजूबाजूच्या आंगाचा मुख्य प्रमुख विशेष म्हणजे त्यांनी समजिले. समजिले आणि प्राधान्यक्रम या गुणवत्तेत आजूबाजूची बदलणारापणून त्यांनी होती. त्यामुळे देखील त्यांचे बरेचसे मन रूपा शकले नाही. टिळकांच्या होमरूल कीमतीचा बदलही हो. मुळे यांच्यापुढे भाऊजी देखील सामील झाले होते. पुढे गांधीजींच्या अग्रदत्त युगात राष्ट्राच्या आदेशाचे आजूबाजूची आपली बिक्री मोडून दिली. पुढा कधी निजा त्यांनी स्वीकार केला नाही अभ्यवसाया देवात आजूबाजूच्या नव्या नव्या विषयाकडे त्यांच्यापुढे आकर्षित होऊ लागले होते. त्यात विविधगुणवत्ते विविधता बदलीचा अभ्यास करण्याची आवड त्यांच्यात निर्माण झाली. सादर आणि रचित या विषयाचे परस्पर अभ्यासातून त्यांना जेवढेही, आयुर्वेद, होमिओपॅथी इ. पद्धतींचा स्वतःचा अभ्यास करता आला. या आणि इतर महत्त्वाच्या आयुर्विद विविधताबद्दीचा गुणवत्तात्मक अभ्यास करून त्यांनी आपली एक विविधताबद्दी निर्माण केली आणि तीच अर्सेत पुढे या योग्य विविधताबद्दी आहे असा त्यांना अनुभूत झाल्यामुळे त्यांनी त्याच पद्धतीचा स्वतःसाठी कायमचा अंगीकार केला. या उपचार पद्धतीत ते चांगले निष्णात होते. अग्रदत्त युगात बिक्री मोडून दिल्यानंतर उपजीविकेचे उधन म्हणून त्यांनी या विविधताबद्दीचाच आश्रय केला आणि स्वतःच नवले या क्षेत्रातही त्यांनी आपली स्वतःच्याच विविधताचे गुण खरेच कायम ठेवण्यामुळे आर्थिक दृष्ट्या त्यांची स्थिती कधीच बदलण्यासारखी राहू शकली नाही. तथापि त्यांना त्यांनी कधी विषाद मानला नाही. दारिद्र्यातही त्यांचे विश्व भराकरी आहे. दारिद्र्याचे मुख्य परिणाम त्यांच्या कीर्तित जीवनावर झाले पण त्यांनी आरंभ जीवनात कधीच मोडले नाही.

तीन आवडते विषय

आजूबाजूचे प्रमुख कार्य मुख्यतः तीन क्षेत्रांत झालेले दिसून येते. त्यांचा प्रथम आवडता विषय गणित. या विषयाबद्दी त्यांनी जर्मनीतही म्हणजे गणित-बोर्गस या विभागाकडे अधिक लक्ष दिले. संकृत विषयी आवड अभ्यासातून प्राचीन भारतीय गणित व खोलीय या दोन्ही विषयांकडे त्यांचे लक्ष गेले आणि त्यातून भारतीय पंचांगदुरुस्तीचा प्रश्न त्यांचेपुढे उभा राहिला. या क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय स्थित, लोकमान्य टिळक आणि फेडररी पंचांगकर्ते फेडरर या महाराष्ट्रीय खोर संशोधकांनी मोठी कामगिरी करून देण्याची आहे. डॉ. दफ्तरी यांचे या क्षेत्रातील कार्य या खोलीय खोलीचे आहे असे कदाच सर्वमान्य झालेले आहे. डॉ. टिळकांनी पुढे पंचांग तयार करण्याचा निर्णय घेतल्यानंतर त्यासाठी ल.म.नाम "करण ग्रंथ" करण्याचे काम डॉ. दफ्तरी यांचेकडे सोपविले. महाराष्ट्रात दफ्तरींनी प्रसिद्धी होण्याचा या "करण" ग्रंथाचे पार साहाय्य दिले. "करण ग्रंथ" हा एक उधन ग्रंथ आहे. त्या ग्रंथातून गणिताचे ज्ञान अगळे तरी संशोधनाचे संक्षिप्त

दिसल्याचे ते स्थान नव्हे. दफ्तरीचे या विषयावरील वाङ्मय अन्य ठिकाणी प्रकट झाले आहे. श्री. डॉ.कर काळकृष्ण दीक्षित यांनी “ भारतीय व्योमविज्ञानाचा इतिहास ” नावाचा एक श्रेष्ठ संशोधनपर ग्रंथ लिहिलेला आहे. या ग्रंथात दीक्षितांनी न सोडविलेले काही कूट प्रश्न दफ्तरींनी आवली अपूर्ण कल्पकता वापरून सोडवून दाखविले. दीक्षितांच्या इतिहास-ग्रंथाचे दफ्तरींनी केलेले परीक्षण हे त्यांच्या या विषयावरील वाङ्मयाचे प्रदर्शन आहे. हा त्यांचा निष्पन्न स्वतंत्रपणे प्रकाशित झालेला आहे. भारतीय पंचांग संशोधनाच्या क्षेत्रात दफ्तरींचे स्थान एवढे मोठे होते की, भारत सरकारने नेमलेल्या एतद्भविष्यक समितीत त्यांचा स्तंभन समामिष्ट करण्यात आले. डॉ. मेघनाथ सहा हे त्या समितीचे अध्यक्ष होते आणि त्यांच्या मृत्यूनंतर डॉ. दफ्तरींभाही मृत्यू झाला हा एक विचक्षण योगायोग समजला पाहिजे.

गणित व्योमविज्ञाना अथयनाने दफ्तरींनी आगवली एका संशोधनक्षेत्रात प्रवेश केला. भारताच्या प्राचीन इतिहासात मुख्य अडथळा काळनिर्णयाची आहे. वैदिक तत्त्वा-याच्या वाचनीत गणित व्योमविज्ञानाच्या ज्ञानाचा उपयोग करून काळनिर्णय करण्याची एक पद्धती आपल्याकडे दीक्षित, टिळक यांनी संशोधकांनी वापरलेली आहे. दफ्तरींनी या पद्धतीचा उपयोग करून भारतीय युद्धकालनिर्णय ठरविला. हा त्यांचा निष्पन्न प्रथम त्यांनी को. टिळकांना दाखविला होता व त्यावरूनच लोकमान्यांनी करण ग्रंथाचे काम दफ्तरींकडे देण्याचे ठरविले होते. विद्वत्पन्न ही पद्धती टिळकांकडूनच दफ्तरींना लाभलेली आहे. दफ्तरींनी या पद्धतीचा अवलंब करून भारतीय इतिहासातील घटनांचा एक काळक्रम तयार केलेला आहे. या वाचनीतही त्यांनी विविध कूट प्रश्नांचा उलगडा करणारे अनेक निष्पन्न लिहिले आहेत. अनेक ठे नागपूर बुनिव्हर्सिटीकडून त्यांचा या विषयावरील संशोधनाचा वैदिकी संग्रह प्रसिद्ध करण्यात आलेला आहे.

प्रखर बुद्धिवादी

भाऊजींनी दुसरी मोठी कामगिरी धर्मविषयक विचारांची आहे. को. टिळकांनी गीतागोव्यात धर्मयोगशास्त्राची एक नवी छडी प्रकट केल्यानंतर भाऊजींचे लक्ष या विषया-कडे अधिक आकर्षित झाले आणि त्यांनी आपला प्रस्ताव “ धर्मसंस्थ ” हा ग्रंथ तयार केला. महाभारत या ग्रंथाचे धर्मविषयक विचारांत फार मोठी खोली पडवून आगवली आहे. प्राचीन पद्धतीने शिकलेले मनुष्य पंडित धर्मविचारांत ग्रंथप्रमाणाचा एकमेव अथवाच कांयत अमुनात. या पद्धतीचा बुद्धिवादाचा पैठ निघवून जाणाचा धक्का देऊन दफ्तरींनी फार श्रेष्ठ धारिष्ट दाखविले. त्यानूनच पुढे तत्त्वनिष्ठ परिवर्तनवादी पक्षाचा जन्म झाला. श्री. नागयम-शास्त्री मंगटे, म. म. काणे. नानाछाहेर यांपाकर, ज. स. करंदीकर, तर्कतीय लक्षणशास्त्री जोशी, महादेवशास्त्री दिनेकर, कोकेशशास्त्री इ. मंडळींनी महाभारत या पक्षाचे चांगले कार्य केले आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर दफ्तरींनी सेक्युलर स्टेट आणि सोशॅलिझम या तत्त्वांचा पुस्कार केला होता. अनेक सामाजिक प्रश्नांचे त्यांनी बुद्धिवादाचा धरून निवडण

केले आहे. धार्मिक विचारांचा बुद्धिवादाचे अधिष्ठान निर्माण करण्याचा प्रयत्न काय मोलाचा मानला पाहिजे. या दृष्टीने त्यांनी प्राचीन यूनानर आरशी स्वाःनी नही आधे शिष्टिही आहेत. अनेकरपैत त्यांचे चिंतन, मनन आणि लेखन चाद्र होते.

जाजवव्य कर्तव्यबुद्धी-

त्यांनी विद्येी मोठी कामगिरी चिकित्साशास्त्रांीत आहे. त्याही बाबतीत त्यांनी महत्वाचे गंध लिहिले आहेत. सुदैवाने या लिनी शोभांीत त्यांचे संशोधनात्मक सर्वे विचार त्यांनी स्वतः ह्मजीत आणले आहेत. नामार् युनिव्हर्सिटीने त्यांना डॉक्टरेटची पदवी देऊन त्यांचा सन्मान केला. अलीकडे कित्येक वर्षे त आयल्या चिकित्सासद्धीचा प्रसार करण्यासाठी विचारांचे साज्जीत होते. आयल्या माने आयल्या बुद्धेबाचे मान होईल यांनी त्यांनी बुद्धीच विद्या केही नाही. पण असक सुक केलेला विवाक्याचे काय होईल या विचाराबुळे ते अनेकरच्या रिचभांती असक्य होत ह्मकी त्यांनी कर्तव्यबुद्धी जाजवव्य होती.

स्थिरमती ज्ञान

दफ्तरीचे इतर सर्वे जीवन अयंत सविमगाचे होते. सांसारिक आवागही त्यांना बरेच शोभाचे लागले. तथापी त्यांनी आरशी बुद्धी अनेकरपैत खिर टेवशी होती. मरण-समयी त्यांचे वय ७६ वर्षांचे होते. त्याबुळे ते अमरीन अकाही गेले असे म्हणता येकार नाही. महासद्गुला त्यांनी पुष्कळ विद्या देऊन ठेवली आहे. स्वापेसाही त्यांनी जो उदाच जीवनाचा आरशी स्वाःच्या आचरणाने दाखवून दिला तो सध्यांच्या काळात अयंत मोलाचा आहे असे मी खचको. या आदर्शांचे ज्ञान कारणे हे आपले सर्तीचे कर्तव्य आहे.

समग्रून घेतले होते. त्यांची स्वतःची प्रज्ञा चांगली प्रखर होती आणि वाळवणापासून समाजजीवनाचे अवघडे कनडी त्यांनी सूक्ष्मपणे केलेले होते. यामुळे नव्या नव्या वाचकांनी त्यांच्या प्रतिभेला नवे नवे उन्मेष फुटत राहिले. राजगी संभ.पत्रात, वादविवादात त्यांचे हे वाढते सामर्थ्य सदैव प्रत्येकाला येत असे. 'राजाच्या' वेळा नंतर त्यांच्या बौद्धिक जीवनात जे प्रचंड परिवर्तन झाले, त्याचा पुरावा त्यांच्या 'स्वैरिणी' मध्ये पाहावयास लागतो. त्यांच्याजवळ चिकित्सक बुद्धी उत्तम तयार झालेली होती. तथापी, त्यांचा मुख्य भर कलात्मक निर्मितीवर होता. जीवनविषयक विविध प्रश्नांचे त्यांनी नितन चालविले होते; पण ते नितन कलात्मक वाङ्मयात व्यक्त झाले पाहिजे अशी त्यांची दृढ इच्छा होती. भारतीय जीवनात आध्यात्मिक मूल्यांवर अतिरिक्त भर दिला गेल्यामुळे भारतीय तथण मने स्वातंत्र्याने कलानिर्मिती करू शकत नाहीत, असे त्यांचे म्हणणे असे. म्हणून आपले मन मूल्यभक्तीच्या जास्त तून मुक्त करून वेष्टाचा त्यांचा जोराचा प्रयत्न चालविला असे. तारिखक दृष्ट्या त्यांना अध्यात्माची जीवनमूल्ये शैवटपयेंत मान्य होती. तरी देखील मूल्यांची जाणीव स्वतंत्रपणे व स्वाभाविकपणे प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात जन्म पावली पाहिजे, असा त्यांचा रास आग्रह बनला होता. प्रश्नांतून वा निष्कर्षांतून त्यांनी आपले जीवनविषयक अनुभव आणि विचार प्रकट करावे असे मी त्यांना नेहमी सांगत असे. पण विमर्शमय लेखनाची त्यांना महती वाटत नसे. कलात्मक कृतीतूनच जीवनाचे खरे दर्शन परिणामकारक रीतीने पडविता येते असा त्यांचा दृढ विश्वास होता. बौद्धिक वादविवादाने अथवा नैतिक उपदेशाने माणसाची स्वतंत्र विचार करण्याची शक्ती खुरडते असा त्यांचा मुख्य आक्षेप असे. जीवनातील रस जाणून घेण्याशिवाय जीवन प्रफुल्ल होणे शक्य नाही; हा जीवनरस पांडित्याने वा नैतिक आदर्शाने जाणून होण्याऐवजी दडपला जातो असे अण्णासाहेब प्रतिपादीत असत. कलात्मक कृतीचे माध्यम हेच केवळ जीवनरसाला उन्मत्त करण्याला उपयोगी पडते असा त्यांचा विश्वास होता. म्हणून आपले सर्व विचार कलेच्या माध्यमांतून प्रकट करण्याची त्यांची धडपड होती. त्यासाठी रवींद्रनाथ, शॉ, इन्सेन इत्यादींच्या काही उद्बोधक कलाकृतींना त्यांनी मराठीत अनुवाद करण्याचे काम हाती घेतले होते. आपले कलात्मक आविष्करणाचे सामर्थ्य वाढावे या दृष्टीने अभ्यास म्हणून या गोष्टी ते करीत असत. त्यांच्याजवळ अशा कार्याला लागणारी प्रतिभा मर्यादित होती, याचे त्यांना भान होते. तरी देखील तपस्येने गुणोत्कर्ष होऊ शकतो या सिद्धांतावर त्यांचा विश्वास अपस्वामुळे त्यांनी आरंभी तरतवा खतत चाडू ठेवली होती. कलादेदीचा साक्षेपी उग्रासक या दृष्टीने अण्णासाहेबांचे उत्तरचरित्र अतिशय लोभनीय म्हणावे लागेल. सर्वंग लोकप्रियतेचा त्यांना अतिशय तिडकाग होता. कलाक्षेत्रात, विशेषतः नाट्यमंडळात मौलिक कार्य व्हावे अशी त्यांची तीव्र तळमळ असे आणि त्या दृष्टीने कोणी ध्येयदृष्टीचा माणूस त्यांच्याकडे गेला तर ते आनंदाने व उसाहाने त्याचा सर्व प्रकाशने साहाय्य व उत्तेजन देत असत या वृत्तीमुळेच काळे-वर्तमानाच्या 'नाट्यमन्वेतरा'त त्यांनी खूप लक्ष पातले.

अण्णासाहेबांचे खाजगी जीवन अत्यंत शुद्ध होते. निर्व्यसनी, निष्कटुड, करारी

जीवनाचा तो एक उत्तम नमुना होता. त्यांच्या घरी त्यांच्या पत्नी शीर भक्तमुखीच्या व सेवापरायण असल्यामुळे त्यांच्या कीर्तुविक जीवनात सर्दीसु शांती व समाधान नांदत असे. त्यांचे चिरंजीव डॉक्टर आहेत; परंतु डॉक्टरीपेशा त्यांचे लक्ष शनिश्चरितच अधिक आहे. विवाहपायात न गुंतता आध्यात्मिक विकासातच त्यांनी आपले मन रमविलेले आहे. त्यांच्या तीनही कन्या पदवीधर आहेत आणि आपल्या संसार मुलाने जालनीत आहेत. सी. कुसुम, नारगोळकर या आदिनारींच्या कार्यात कित्येक वर्षे गुंतलेल्या आहेत हे महाराष्ट्राला माहीत आहेच. त्या अण्णासाहेबांच्या कन्या आहेत एवढे नमूद केले म्हणजे पुरे. अण्णासाहेबांचा संसार सांगला यदास्वी झालेला, बघही पुष्कट झालेले (८२); यामुळे त्यांच्या मरणाचे दुःख करणे योग्य झणार नाही. त्यांनी देखील मृथू अतिशय समाधानाने व शांतपणाने स्वीकारलेला आम्ही पाहिला. त्यांच्या मरणाने एका शीर पुण्याला महाराष्ट्र अंतरला याचा थोडा विषाद वाटणे स्वाभाविक आहे. 'नवभारता'शी अण्णासाहेबांचा पवित्र संबंध होता. त्यांचे लिखाण 'नवभारता'ला सापुढे मिळू शकणार नाही. त्यांच्या जीवनाचे व विचारांचे स्मरण हीच त्यांना उचित अशी श्रद्धांजली मानली पाहिजे.

होती. छवणी शालू महासभांनी त्यांना कोल्हापुरात व्यापारी पेठ स्थापनाची विनंती केली. रेशमगोरीराव वेंसाव मोदी यांना शालू महासभांनी त्यांना दिल्ली आणि शालू पेठ निर्माण करणाऱ्या काम प्रभाकरांच्या आज्ञांसाठी केले. छवणी शालू महासभांनी महर्षिनाथ वेंसादी अशीच मोदी यांना त्यांना दिल्ली आणि वेंसादी त्यांनी उद्योगधंद्यांची प्रस्थापना केली. आज्ञांच्या दिशेची असलेले असाधारण बुद्धिमत्त प्रभाकरांच्यामध्ये अधिक उद्योगांचे प्रकटकेले आढळते. आज्ञांच्या प्रभाकरांच्या लढावण्यांचे आरम्भ झालाही परले आणि आद्यका सर्व विषये साम्यदार बनले. प्रभाकरांच्या आज्ञांच्या साम्य केवळ हे आहे, परम आरम्भ स्वतःचा बुद्धीने यत्न पार मोदी नवी प्राप्तही. विभागीय होयसुद्धाचने दीक्षित व तोसकांचे या दोन मुख्यीसाठी प्रभाकरांच्या लढावण्या याचैविक केवळी संस्कार मिळाले आणि ती. डिडकली झाला ज्या राष्ट्रसेवा आणि राष्ट्रभुक्तीच्या नव्या भवितव्यी प्रभाकरांच्या मनात अज वेळ आले. आज्ञांच्या त्यांचे हायस्कूल शिक्षणही पूर्ण होऊ दिले नाही. वैदिक होण्यासाठीच त्यांना आपल्या पेंडीस केले. एक प्रकारे व्यासरायचने व्यावहारिक पद्धतीर ने बनले. त्यांना विवाहही लढावण्या साम्य. आणि त्यांना मिळालेही सद्धाचिणी ही अर्थात अनुस्य निताही. अशा रीतीने नव्या प्रभाकरांचे हे एका नव्या युगाचे प्रतिनिधी बनले.

कार्यकर्त्यांची पाठराखणी

म. राज्याच्या संस्थांनी चळवळी देशभर वाळ्या होत्या आणि त्यांचे पद्धतही सांगली-कोल्हापुर या संस्थांनी आगगाही उघड्या होले.

प्रभाकरांच्या संस्थापनेस मना या नव्या प्रभाकरांचा अजय राहणे शक्यच नव्हते. दक्षिणी संस्थान प्रभाकरांच्या संस्थानाच्या प्रभाकरांचे सांगली-कोल्हापुर विभागातील तात्या शिंदे, माधवराव बागड, सदाच्या कुंभार इत्यादी राजकीय कार्यकर्त्यांनी एतकच होत केले. वेवळीच्या लढावण्या प्रभाकरांच्या संस्थानातील अनेक कार्यकर्त्यांनी आर्थिक साहाय्य केले.

पतिपत्नींचे अलीकिक दान

वेवळीच्या लढा प्रभाकरांच्या प्रभाकरांच्या लढा सांगलीच्या विभागात कार्यकर्त्यांचे पळले. पुढे त्यांच्या पतिपत्नींचा प्रभुत्वता त्यांनी आरम्भ पतिपत्नी नावले थी. मोर्षिराव कोरगाकर प्रभाकरांच्या संस्था स्थापन केली. त्यांनाच सर्व दक्षिण महासभांच्या बहुतेक सर्व विभागांना माहीतच आहे. कोरगाकर द्रष्ट निर्माण करतात त्यांना आरम्भ पतिपत्नी संस्थेची कार्यदेशीर विभागाची कल्प आरम्भ वाळ्य की सर्व संस्था, त्यांच्या कार्यकर्त्या न ठेवता द्रष्ट्या सुद्ध केली या काळात त्यांना त्यांच्या पत्नी कल्पिताई यांचे संपूर्ण सहकार्य मिळाले कल्पिताईना संस्थेची कार्यकर्त्या सुद्धा नाही. आयचे पत्नी कीच आगगाही संस्था, अशी त्यांची वाळवण्यातून घेतल्या असल्यामुळे त्यांनी आरम्भ वाळवण्या

आपली संघर्षी देखीत प्रभाकररावांमार्गेच द्रष्टव्या स्वाधीन होती. त्यामुळे प्रभाकरराव आणि लक्ष्मीबाई या दोघांमधील जीवन संपूर्णतया एकत्रच झाले. हा प्रभाकररावांच्या दृष्टिने फार मोठा मान झाला. "विश्वक आणि साधना" या प्रसिद्ध पुस्तकाचे लेखक आणि माणक श्री. केदारनाथजी यांचा-यांचा याच काळात फार निष्ठुर संवेध आला व त्यामुळे फार मोठा निःशाळा व स्नेह निर्माण झाला.

पराक्रमाने संपादन, उदारपणे व्यय

द्रष्टव्या निर्विघ्नतर त्यांनी आपला व्यवसाय साधून ठेवला होता आणि दर वर्षी द्रष्टव्या ते हजारो रुपयांनी भर पाडून होते. गौळान यशो-यांनी तो द्रष्ट १० लाख रुपयांपेक्षा जाडव्या. यष्टा तर ती १५ लाखांपेक्षा जाड्या जाडे. या द्रष्टव्या द्वारा महा-साधनांचा त्यांच्या कारकिर्दीचा जगजार मानधन मिळत राहिले, अशी प्रभाकररावांनी रसाव्या प्रेरणेनेच पोका होती. त्यात त्यांनी राजकीय पक्षधरांचेही वेगळे मानले नाही. पराक्रमाने घेतली मिळाली व उदारपणे तिचा खर्चही निविघ्नच करता हाच एक त्यांचा जीवनाचा आनंद होता. त्यातल्या जीवनात त्यांचा राहणी जगल राहणी, येथली आणि राहायली आहे. त्यांचे आहे पण निर्गुड करणे ते जायते. तेव्हा ते खऱ्या रोम्य तर कि एक तळा विषयाने समिधेच मान आणि व्यावसायिक तर ते जगरी जगली जाडार नेच जगल. त्यांना सुरावाच्या संडाचे देखीत जगल नव्हते जग म्हणता येईल. आणि या यतीतच पराक्रमीही अनेकशेही नाही, हे त्यांचा जगलून पाडगाव्या अनेकांना टाऊक आहे.

अनेकविध दान

श्री. जे. पी. नारिक यांनी मारगेठी येथे श्री. जीता विद्यापीठ मालाच्या मळा विश्वगम्येची उदारणी करणाचे ठरवले. त्याची यांचा जायत प्रभाकररावही होते. मगल-प्रवेशन मध्येही निर्विघ्न प्रभाकररावांच्याच निर्विघ्न साधने जाडे. श्री. काका जायते व साधनाचाही आणि नारगाकर जीवनी यांचा जायत्या कथांचे उदारणी करणाक कोरगाकर द्रष्टव्या जायत जायला. जग कोल्हापूरच्या मालगमलानांनी जायत्या शाही आणि श्री. जाका कोरगाकर व जाका देवीकर यांनी अनेक कार्याकालीना मालगमलानांनी कथांचे शिष्टम दिने व प्रयत्न जे जायत करी मुरु झाले ते कोरगाकर द्रष्टव्याच जाडिच्यामुळे. कोल्हापूर व यांगवी या ठिकाणी हरिजन कथांच्या शिक्षणसंघाची जायत्या जायत्या जायत्या आहेत आणि जायत अनेक विद्यामिनी शिक्षणसंघा हीऊत यांगव्या जीवनात प्रविष्टित जायत्या आहेत. श्री. आनंदराजि पटनाने यांगव्याशिवाी प्रभाकररावांना प्रभाकरराव विषयाने आनंदीय जाडत आहे. जायती निःशुद्र द्रष्टी करणाआही गोपुती उगी कथांचे दखले वेडा प्रभाकरराव त्यांच्या जाडगाव्या आहे राहिले. जगा किती तरी व्यक्तींनी व संस्थांनी नावे देता येतीत की, जेथे प्रभाकररावांचा लोकाळ हाच खरनेच पोकाळ होता.

महत्वाकांक्षारहित कार्य

प्रमाकर्षणांना कोटडीही वीथीक ओढवदान कधी खर्च कस झकडी नाही. मत्कार्य आरव्या मद्रस्तकलेच्या परिपूर्ण वे साथ म मद्रभूत त्यांनी कधी वारले नाही, एवढेच नव्हे तर संपत्तीचे पुढाही त्यांनी स्वतः का कधी चिह्न दिले नाही. या अर्थाने त्यांनी विषय मृती एका वेगळ्या पातळीवरची होती असे म्हटले जाईल. म. गांधींनी प्रथम विषय कळलेची मांडणी केली. अनन्या भारतात श्री. जवनाबाळ धनाज सांन्या नावाचा या संदर्भात उल्लेख केला जातो. श्री. प्रमाकर्षणांचे नाव त्यांच्याच ओळीने फार जमेल. पण प्रमाकर्षणांनी आपले विषयवचन कायमगेली नोंदले होते. विषय मद्रज्याच्या साधनेने ते कार्य करा. विषय मद्रभूत कायम वार पाडताना हिनेवाचक मान ते अनन्या काटेने असत. आरव्या पैमाने नव्हे तर आपले स्वातंत्र्य कीडव्य देखील त्यांनी अनेकम समाजा-पणे केले होते.

मुक्तीचे त्यांच्या पचाल साठ वने पुणे झाली होती. त्यांनी मनाई अस्मानादी लोकांनी निरंतर वेळाने त्या दिवशी त्यांचे अनुचितन केले. प्रमाकर्षण संतोचून गेले. समाजाच्या ह्या प्रमाणे ते महिरले होते त्यांच्याच काळांनी शब्द शून्या अकथितवने पडेल असे वेगाच्या ध्यानीवनीही नव्हते, पण ते आता आवक्यात शरीराने नाहित, त्यांनी वास्त दिलेले उद्-हरण मात्र निरंतर आरव्यावारी मदीक.

शंकरराव देव*

श्री. शंकरराव देव यांचे चरित्र सांगण्याचा मी येथे प्रयत्न करीत नाही. त्यांनी स्वतःच अनेकवेळे आत्मचरित्र लिहावयाचे वेळी असून, आतापर्यंत बरेच भाग लिहून घेतल्या आहे. श्रीमती प्रेमा कटक यांच्या "सकाळी महागाष्ट" या प्रसिद्ध विघाल शंकररावांचे चरित्र व काही यांमधीली पुष्कळ माहिती आलेली आहे. शंकररावांनी "मेरा जीवन-यात्रा-मेरी यात्रा" या आयच्या हिंदी पुस्तकात रत्नाच आरव्या चरित्राची संक्षिप्त माहिती दिलेली आहे. आयच्या 'उद्दिष्टद्वार' या पुस्तकाच्या प्रारंभी आत्मचरित्रावर काही निवेदन केलेले आहे. जिजायू याचकाचा खावडीने या यात्रेपासून शंकररावांच्या जीवन चरित्राची अधिक कल्पना मिळवता येईल. येथे फक्त शंकररावांच्या जीवनाच्या मूळभूत घेरणांचे व त्यांनी दीर्घ आयुष्यात केलेल्या प्रयोगांचे स्वरूप पाहण्याची कल्पना आहे.

वाळरगारापासून शंकररावांच्या मनावर आत्मनिवेदने सारसार उडत आले. आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या काळात आरले शांतिमनोरम तेजाचे अशीही उकट आभाळा खळावा मेळी. १९०७ मध्ये ते शिक्षणासाठी पुण्यास आल्यापासून १९१८ मध्ये मुंबई विद्यापीठाचे पदवीपर होदेंपर्यंत त्यांच्या मनावर अथातान आणि सत्कारण या दीडोन्हाही सावत्याच परिणाम उडत होता. राजा समजोवून रोय यांच्यापासून भारतीय जीवनगत प्रबोधनाचे तसे

* 'भारतीय प्रबोधन (समीक्षण व चिन्तना) शंकरराव देव जीवन' (१९७६) प्रकाशक, समाजप्रबोधन संस्था, सामंथाल समाविष्ट झालेला लेख.

[illegible][illegible]

श्री. ए. शम्भानंदकर शंकररावानी नेवडेबाबू प्रमुख. श्री. आ. अन्नाम. मुळ केळा होता. पण 'गेष्ट कोवट' निमत म. गांधीनी मुळ केळेच्या सभासद चळवळीन देवी सरोजनी मायदेवी सुवर्देच्या नीराडीवर गांधीच्या भुमके विकलेली शंकररावानी पांडीची आणि त्यांचे लक्ष अन्नामायकडे उठाले. कर्नाटक देवरी मेसावरचा देवरांडे याचा परिचय या मुक्तगण झाला आणि मेसावररावानी गांधीचमिक कार्य करण्यासाठी शंकररावानी नेवडेबाबी नेडे, तेवून मेसावररावानीच्या भोरगेने शंकरराव गांधीजीकडे गेले. व गांधीजीनी त्यांना ज्येष्ठप्याल हिमाचलाच्या पायथ्याशी तेथील जमलेली मेसा करवामासाठी पाडली. तेवून शंकररावानीची जीवनाला जे चळवळ लागले तेच ज्येष्ठ-वाटला निमताने आत्मनेत टिकून राहिले आहे.

श्री. शंकरराव देव याच्या मजगतात उरता आणि उरकता अन्नेत मायाम्येने मरून राहिलेली दिवा. त्याचे नल्ल्या आणि आलेख जीवत दारिद्र्यात आणि वडाल गेले. मातापित्याचे मुळ लोकात जावले नाही. तिथेही दुष्काळ आणिशम तीन म्हणूनच त्यांचा टिकून राहता आला. मातापकारचे कौशल मायम्येने हिमाचली लोकात तिथेच राहिलेच असले- पायथ्या मिळाली. चौराव्यात प्रवेश करीताने त्यांचे माते तराव्यातच राहिले होते. तर आणि विवाह हीच जकताची मुख्य गो आताच्याकडे गांधीजी आहेत. आताच्या हा वारसा शंकररावानी पंथेने लोकात आणि त्यांचा शिकार करवताच त्यांच्या भिन्नात पसरता मिळाली. पंथेज्यात असताना टिकलाचे 'गीतामधुस' आणि अरविदिशि गीतकारात भिन्न त्यांच्या मायम्येने आहे. वेदाव्याख्याने व लोकीत आदर्श जीवनाने त्यांच्या मताची पकड वेगळी. दारिद्र्याने देवकी राने आणि वधूचा जीवन काळवेगून आहे. वग ध्येवारी मताळा देवताची सारी होऊ शकत नाही; उलट त्यांचे धर्म पाडते आणि माता प्रकारच्या दुष्काळी मायम्ये करवताची शक्ती त्यांचा प्राप्ता होते. माता प्रकारच्या शौराव्यानेही लवून ज्येष्ठप्याने ध्येवारी मायम्ये मताने पळसर घनते. ज्येष्ठप्याला नेवुनीच प्राप्ता होवारी मिळी शंकररावानी चळवळीच जावली, हे त्यांचे परम भाग्य होते.

देवदेव्याची जीवन अवंग करवताचे अशी अवंग ज्येष्ठप्याने असतानाच आपण देवता गांधी तेवून केला होतो, त्याचे शंकररावानी मताच यथितने आहे. त्यावेळी आताचोला ज्येष्ठप्याने जेन ज्येष्ठप्याने जेन होतो, ज्येष्ठप्याने ज्येष्ठप्याने आहे. आताच्या व माताप्यानेही या मायम्ये जीवताच्या मुख्य देवता असतानादे म. गांधीच्या जीवनाने ज्येष्ठप्याने अनिवार आकर्षणे पाडले ज्येष्ठप्याने ज्येष्ठप्याने नाही. काय गांधीजींच्या ध्येवित- मताचा या होवारी देवताचा उरवार सततच ज्येष्ठप्याने होता. श्री. शंकरराव देव यांना गांधीजींच्या कार्यच कायदा ज्येष्ठप्याने ज्येष्ठप्याने ज्येष्ठप्याने देवी सततच ज्येष्ठप्याने साडे. चौराव्यातील ३-४ वळीने त्यांचे जीवत पुढारी व आताची ज्येष्ठप्याने होतो. हिमाचलाचे अयताना काशी, प्रयाग, गया, हरिदास, हार्दिक ही तीर्थे त्यांनी राहिली. कांगडीचे मुकुलही रानांनी

पाहिजे. त्यामुळे पुण्याला आत्मधार तसेच एक गुंफातून आवस्थाना विचार त्यांच्या मनात बांधला होता. पण महाराष्ट्रातल्या राजकीय परिस्थितीमुळे तो विचार मागे पडला.

गंधीयुगात सुरंगपाथा मुक्त शाळा. त्यामुळे राक्षसीय दौघात काम करीत अस-
पारांनाही वरनेतर सुरंगाला जावे लागत असे शंकराबांनाही अनेक वेळा सुरंगाला जावे
लागले. अस्पृश्यांनाही आणि गंधींच्या अस्पृश्यांच्या सुरंगामध्ये त्यांची संधी मिळत
असे. शंकराबांनी या संधीचा खूप फायदा घेतला. सुरंग ही तपोभूमी तर असावाहीच
पण तेथे विद्याभिरुही निवास होत असत. १९२२-२३ सालात सुळशी सत्याग्रहासाठी
येरवडा जेलमध्ये तीन महिने सक्तमसुणीची शिक्षा भोगीत असता, आपाही एकदिवशीच्या
उपवासाच्या निमिचातून शंकराबांना १७ दिवसांचा उपवास करवा लागला, आणि
कटक्यांची शिक्षाही भोगावी लागली. हे श्रेष्ठ तपस्याचन शाळे. १९२७ सालच्या जाने-
“ स्वराज्य ” या वर्तमानपत्रातील लेखनामुळे येरवडा जेलमध्ये देव आणि इंग्रजीकर यांचा
दोन वर्षे सक्तमसुणीची शिक्षा भोगावयाची होती. हा काळ शंकराबांनी अस्पृश्यांना
साधनेत घालवला. शाळा-कॉलेजात असताना मॅरुल मोहून फ्रेंच भाषे जागृत होते.
येरवड्यात आल्यावर या वेळी शंकराबांनी संस्कृताचा अभ्यास पुन्हा पालव्यातून सुरू
केला. आणि गीतेचा शांकरभाषासह व्याख्यान केला. शानेभरांच्या शानेभरांसाठी मोठे
अभ्यास याच वेळी साधला. शानेभरांमध्ये विषय-विमर्श, विकास-शांती आणि विमर्श
यांची पुरविली आहे, असे त्यांना आढळून आले. शानेभरांनी शंकराबांना आपल्या
जीवनाची टीका दिली आणि त्यांना एक प्रकारे पुनर्जन्म साधला. १९४० च्या विदर्भात
सत्याग्रहात आचार्य हिमये आणि शंकराबा यांना येरवडा जेलमध्ये एकत्र राहण्याचा ठराव
आला. आचार्य हिमयेच्या जवळ उरनिवर्तनील शांकराबांचे अभ्यासिली. या अभ्यासातून
उरनिवर्तनील आत्मविद्या ध्येयदारात अनुभवपासाठी मनाची अलपल आणि ईश्वरी
व्यापार हे कसे असलेत, याचे मार्गदर्शन शंकराबांना लाभले. पाठिपारेंचा शंकराबांना
छद्मपायी कपाडे खुशी करणारे काळजेचे मार्गदर्शन हवे होते. शंकराबांनीच आपल्या कथा
प्रकारची दृष्टी त्यांना आढळली व त्यामुळे त्यांना आध्यात्मिक आवाहन लाभले.

श्री. शंकराबा देव यांच्या जीवनात उपवासासाठी मोठे स्थान आढळते. त्यांच्या
आध्यात्मिक संधी मोठा उपवास उमळी-कांचन येथील निवर्तनीवार आवासान साधला.
हा उपवास ३० दिवसांचा होता. वयाचा ६० वर्षी होऊन मोठी होती. या
उपोषणाचा हेतू नवीन आध्यात्मिक जन्म घेणे हा होता. श्री. वाळकीबाबांचा खर्चा
लाभानामुळे जीवनाचा साधनेत उपकारक असा प्रसाद मिळाला, हा त्यांचा हेतू सकार-
शाळा. या उपवासात आणि उपवास मॅरुलानंतरच्या २-२ महिन्यांत शंकराबांच्या निमित्त
आमहावरून वाळकीबांनी त्यांना प्रसाद समजावून दिली. उरनिवर्तनी, प्रसाद आणि
भगवद्गीता या तीन यांच्या प्रस्थान-परी म्हणतात. जुन्या परंपरेमध्ये या प्रस्थान-परीचा
अभ्यास फार महत्त्वाचा मानलेला असे. शंकराबांनी आपल्या आध्यात्मिक प्रस्थान-परीचे

अध्ययन पूर्ण केले, त्यामुळे त्यांच्या विवाहा विशेष यत्नाधान लागले. मुल्य काळी पाटांगडी करव्याची पद्धत असे. शंकररायांनी गीता, शनिभोगीतील विचटक भाग आणि अनियदे यांचे अनेक पाटांतर केले. त्यासाठी त्यांना सगळी जमीन लागली आहे.

आपल्या परंपरेतील धार्मिक आणि आध्यात्मिक साधनेत संत-सग पुण्यांचे दर्शन, प्रख्यात क्षेत्रातील देवतांचे पूजा आणि भजनधारणेचे विविध प्रकार या गोष्टींना पार मजबूत दिलेले आढळते. शंकररायांनी अत्यंत अनेक या या गोष्टी करण्यांत केलेल्या आहेत. केलगामने दुसऱ्यासक, शिर्डीचे माडेवावा, उवागनीमहागज, गेंदेवावा यांची दर्शने त्यांनी घेऊनी होती. कळकल्यावा जागे गाळे तर वेळू मंडात आऊन ही समकल्प्य परमहंसांच्या मूर्तींचे दर्शन घेतल्याशिवाय ते काही राहिले नाहीत. गेंदेच्या काळी काळी वेळू बसूत, गेंदेवाडेच्या सांग प्रवाडाने होमारा आनंद उरडोमण्याची त्यांनी प्रथा होती. बनारसज जागे झाले तर घास्तायज आऊन कुडाच्या जीतवारींजचे स्मरण करणे हे त्यांच्या कार्यावलीत एक काम असे. योगी जगदीशंचे दर्शन घेवयाची त्यांना पार दिवसांची इच्छा होती, पण तो योग काही असत नाही. पण भक्तान समकल्पणीचे दर्शन घेवयासाठी ते अजयानंद येथे मुदाम गेले होते. आप्यानी निष्कलंसा, निर्भक्ता, निर्विहारा मजतीच्या टाडी शंकररायांना प्रतीत त्याची होती. योगाच्या अजयानंदेही शंकररायांच्या मनाची जोड असे. त्याची कुवड्यानंदांचा माहेरील विचटक या नात्याने १९११ सालीच परिचय झालेला होता, तो पुढे मजबूतच गेला. सत्काराच्या भावामुनीन योगान्वायाही त्याची कुवड्यानंदांचे शंकररायांना आता आले नाही. पण त्याची स्वभावानंद यांच्याकडून त्यांना मागीर्दशन मिळाले होते. त्यामुळे 'सोडने'चा जर व त्यावर विच एकदा करव्याचा अभ्यास त्यांनी काही काळ केलेला आहे.

शंकररायांच्या आध्यात्मिक आयुष्यात पार मोठे परिवर्तन म्हणून मूर्तीच्या निकषणीमुळे म्हणू शकतो. १९२० नंतर शंकररायांना पिडीच्या वास्तव्यात श्री. कुणामूर्ती यांच्या काडीर व त्यामधी चर्चा ऐकव्याचा सुयोग लाभला. त्यांच्या निकषणीमुळे मुमुक्षुताची अवस्था, पाव-पुण्य, भवसाभाव्य, सुक-साभाव्य, स्वर्ग-लोभ या पारंपरिक अभ्यास कथनांतून त्यांच्या चिन्ताची मोडणगूड साठी. पदवर्धन शंभूंच्या कुपेने शंकररायांना कुण्यातीनवट पासगी रीतिने जीवनेतरक प्रकाशी चर्चा करव्याची संसीही मिळाली. या निकट संवसामुळे शंकररायांना म्हणजेही यासाठी परिचय झाला. सुसुक्त महागणूच्या संवेकनामूर्ती म्हणजेही निकट सहासकाची सूक्त त्यांना वाहू लागली होती. म्हणजेही त्यांच्या कवनेने त्यामाही केले होते. पण त्या वेळी ते त योग वेळ शकत नाही.

शंकररायांचा स्वर्गोत्तरावने जागेची उकटता अजयानंद स्वक्याची आढळते. हाता येऊन काहीकाही सवेर अरिग कल्पनाही ते करत होतात, हे त्यांचे लक्षण आहे. त्यांच्या जीवनात असे अनेक प्रयोग वेळोवेळी उभरत राहिले आणि त्या त्या प्रयोगी

बलिदानाची त्यांनी सिद्धता दाखविली. येथेचारी मजगतातले आपल्या सर्व शक्ती, आपल्या येथार किंवा करण्याची इची अर्थोव. मेकररासोमये ही इची खेव जावून राहिलेची आहे. ज्या माणूस अरपयाने कमी वाचून जात नाही. नव्या नव्या प्रयत्नांच्या सोधाने तो सजोने. आणि त्यावेळे त्याच्या कामगतीच्याही बोट पडत नाही. येथेच महासद्गाच्या विविधिता पत्र मेकररासोमये अखेव उकडोने हाती येतच आणि तो यशस्वी करण्यासाठी त्यांनी आपल्या सर्व शक्ती वेचल्या. उकट भुलोइतीची मागणे पुरेची विवेकी नयची सजोने त्यांच्या वीरवृत्तीनेमुळा समाजाने मुकमान होऊ शकते. सुदैवाने मेकर-रासोच्या वीरवृत्तीच आपल्या अर्थोव कमी दिशत नाही. गांधीजींच्या सवायत-सायनेचा त्यांनी इहवासामुल रीकार केलेच अयत्नामुळे त्यांच्या वासेच्या मेळगीच अर्थोवेचे सवच लाभलेले होते. त्यांच्या मार्गदर्शक आयुष्यातील सर्वांग मोठा विकास म्हणजे हिंदुस्थान आणि चीन यांच्यात येथुपात्र निर्माण व्हावा, या सज्जतीने त्यांनी हाती केलेची वि-याचा. मुठगी-सवायतसामुल मेळी-सायनेच त्यांनी अनेक कार्ये आपल्या येथार येथी आणि वीरवृत्तीने ती यशस्वी करण्याची शर्थ घेतली. वीरवृत्तीचा पुण्य सवायत मेळगीच इतमंता घेरया देणारा व चीन जागवणारा होतो. मेकररासोच्या सवकीच वीरवृत्ताची अयत्तच परिणाम पडून आलेच आहे. केळोनेळी त्यांनी अनेक कामगती सज्जती सिद्धिलेले आणि त्यांच्या सद्गात्याने अनेक कार्ये पार पाडली.

मेकररासोच्या अंगी विस्तार कार्ये करण्याची देखील जरीविक शक्ती आहे. त्यांनी आपल्या वीरवृत्तीत विषयक कार्यांच्या अनेक घेरया उजवाळ्या त्या येथ्यांसाठी कार्येकार कार्येकडे विळीले आणि महासद्गातीच सर्व कार्यांची सज्जत करण्याचा सवत प्रयत्न केला. मुठगे राष्ट्रीय संघटन, मुठगे सद्गायत, सज्जत सविक, सायत आश्रम या त्यांनी सवत निर्माण केलेच व सज्जतेच्या येथ्या आहेत. याशिवाय महा-सद्गातीच विषयी कामगार संघटन, सद्गातीच प्रयत्न, अर्थोवे संघटन, उरिजोडार, सवरी सामोपात, वरी शिक्षण, विद्या ती संघटन येथी अनेक प्रकारच्या विषयक कार्यांना सवत पोषण व मार्गदर्शन पुरविले. म. गांधीजी सवायत आयुक्त काय सवकी, सायिगाती, निर्मय आणि शांतिरायण कायिजकाडी वस जवा घेरया दिशत त्या सज्जतेक घेरयांशी समस्य होऊन मेकररासोची महासद्गाती चीन कुचिण्याचा अर्थोव प्रयत्न केला. महा-सद्गात्या इतिहासात हे सवते कार्य कायतचे तगूड होऊन सविक जात मुळीच येथार नाही.

गांधी युवाच्या पारंगी सज्जतून सज्जतीर क्षेत्रा टिळक पत्राने पाकय होते. गांधीजींच्या सज्जतच सुवात येथेच बरेचकायचा यामुकाणे सवतित होला. त्यातील कीचत बरेचकायचक निम सवतेर विनांग शोच आणि ताचासज्जत केळकांच्या पुढारी-पमाणाची गांधीजींच्या पुढारीपणाचा विवेक संपटिउ होऊ लागला. सुदैवाने टिळक पत्रातच फुट पडून शिवण तंत वसंयवे, इत्यादींचे सज्जतकर, सगुकाचा जेथी या पुण्यतील मेळतीनी महासद्गातीच्या पुढारीपणाचा सवायती रीकार केलामुळे तयच विवेका आकासन

मिळाले. फार्मेटकमिटे गेमावरचा देवराष्टी, नामपूरकडील बॅ. अम्बेकर, वीर बागवराव जोशी ह्यांची मेळवणीदेखील गांधीजींच्या फार्मांला व पुढारीपणाचा योगदार पाठिंबा दिव्यामुळे गांधींचे पुढारीरम मजगमधून शिवगणपत्या पुष्कळच साहाय्य झाले. असहकार-सुभाष मजगमधून अनेक डिप्लोमी गटहोश शिक्षणाच्या संस्था उदयास आल्या आणि त्यानीक शिक्षकांनी गांधीजींच्या शिक्षणाची मजगमधूनच सध्या विविध कामे करून दिल्या. या नव्या पिढीतील कार्यकर्त्यांचे संघटन व मार्गदर्शन करणाऱ्या काम संकटग्रस्तांनी केव्हामुळे गांधीसुभाषांलून नव्या मजगमधून पुढारीरम स्वाभाविकच उदयास येऊन आले.

जी. मिळवल्या राजकारणाचा साक्षेवर समजाविले पुढाऱ्यांचा विरोधच असो. १९३० पासून सुरू झालेल्या म. गांधींच्या स्वातंत्र्य-संग्रामातील सामुदायिक लढ्यानी मजगमधूनही बहुतेक समाजवादी आपण झाल्ये आणि देवराष्टी येथील मजगमधूनही लोकशाहीचा विद्रोह या समाजाच्या कोळ्याच्या तिरकी केव्हालाही संघटित करण्याचे काम के. शंकरराव देव, देवराष्टी येथे आणि फाळगुणीस गांधीजींच्या या विद्रोहाचे मिळून सामुदायिक लढ्या मजगमधून निघताना झाले आणि केवळ पत्र पुरीतने गांधींच्या आज्ञे.

म. गांधींनी गटहोश देवराष्टीतील अनुसूचित जातीच्या लोकांना आदेशाच्या-माठी गांधींच्या जनतेच्या समस्येची व सुसंघटित करण्याच्या संकल्प केला. त्यामाठी कृषिजन-मधे व्यापक सेवाकार्य आरंभिले आणि गांधींच्या जनतेच्या कृषीसाठी गांधींच्या मार्गदर्शनाची ओळ देण्याचे उद्योगले आणि कृषिसंघ आपणही अविश्वसनीय यापुढे सेवासाठी कार्यरतच आदेश दिला. शंकररावानी गांधीजींच्या या नव्या आदेशाप्रमाणे मजगमधून केवळू येथे पतिवै साधनीय सेवासाठी कृषिसंघ अविश्वसनीय झालेले. नव्या मजगमधूनच एकी केवळू केवळू ह्या स्वातंत्र्य-संग्रामातील प्रमुख उपाय ठरली. साधारण नव्या सुभाषा केवळ कृषिसंघे कायदेमेळवून प्रवेश केला. गांधींच्या स्वराज्याचा आद्य प्रत्यक्ष उद्योगांमुळे स्वातंत्र्य-संग्रामाठी सक्रीय सकादेखील सक्षमता येऊन लोकांनी कृषिसंघातून नवे योरा पुढाऱ्यांना गांधीं साहू आगदी आणि गांधीजींनीही या कामांचा आचरन संघर्षा दिली. कृषिसंघाचे स्वातंत्र्य-संग्राम मेळवल्या घेवने लोकशाही समाजकारणाची विस्तारणाची फलन होती आणि त्या प्रभावीत नवसंघर्षाचे सार मोठा प्रतियोग मिळवण्यास आगल्या होता.

शंकररावानी मजगमधून समाजवादी विचारांचा फार प्रभावान मागल्या देवराष्टी प्रांतीयिक प्रवेश केला. परंतु त्यात त्यांना फारस संध आले नाही. प्रांतीय स्वराज्याचा प्रयोग सामायिक मजगमधूनही अपुग्या मोठ्या लढ्याला आणि हिंदीय संघेसाठी अमेरिका लढा येथे भाग घडले. या संघर्षात स्वातंत्र्यसंग्रामात मजगमधून आगली नव्या पिढीचे लोक पुढे आले. देवराष्टी भागाच्या फलवली ओळख पाकिस्तान आणि भारत अशी दोन संघर्ष स्वातंत्र्य उदयोपगामी सार्वभौम संघे लढाय आली. शंकरराव देवराष्टी राजकीय आनुवंशिक प्रभुते बरेच वेगवेगळीं झाले. त्या गांधींच्या

संघर्षातूनही महाराष्ट्र-जीवनाला कल्याणकारक स्वरूप देण्यासाठी जाणीवपूर्वीक प्रयत्न केले. त्यातील अत्यंत महत्त्वाचा प्रयोग श्री. गोविंदराव कोरगावकर धर्मादाय संस्थेच्या सेवक-संघाच्या द्वारा केला. कोल्हापूरचे प्रख्यात व्यापारी श्री. प्रभाकरपंत कोरगावकर यांना समाजसेवेला उत्कट व्याप्त होता. त्यांनी संस्थानी प्रवेशेने चाळविलेल्या लढवाला मूल मदत दिली आणि महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्यकर्त्यांना आर्थिक साहाय्य देण्याचे ठरविले. गांधीजींच्या निषयक कार्यक्रमावर त्यांनी नितांत श्रद्धा होती आणि राजकीय पक्षभेदापासून ते पूर्णपणे अलिप्त राहिले होते. त्यांच्या प्रेरणेमुळेच शंकररावांना जीवन-निषयक एक नवा उदात्त प्रयोग करण्याची संधी लाभली आणि तिचा त्यांनी अत्यंत उत्साहाने व श्रद्धेने उपयोग करून घेतला.

सेवक संघाच्या बैठकिल्या महाराष्ट्रातील सर्व विचारप्रणालींच्या प्रमुख प्रतिनिधींना बोलाविले जाई आणि २-३ दिवस एकत्र राहून अत्यंत मोठेवगाने अनेक प्रश्नांची तात्त्विक चर्चा चाले. श्वेयवादी समाजसेवकांना स्वतःच्या चरित्रार्थासाठी आर्थिक विनंचना राहू देणे श्री. प्रभाकरपंत कोरगावकर यांना शूद्र वाटत नव्हते. म्हणून त्यांनी अशा काही कार्यकर्त्यांची आर्थिक व्यवस्था कायमची करण्याचे ठरविले व आपण निमार्ग केलेल्या ट्रस्टमधून तशी योजना केली. श्री. शंकरराव देव यांनी या ट्रस्टचे अध्यक्षत्व स्वीकारून प्रभाकरपंतांच्या योजनांला ता त्वक अधिष्ठान दिले आणि कित्येक वर्षे आरब्धा विचारातील नेतृत्वाचा त्या संस्थेला लाभ दिला.

महाराष्ट्रातील प्रख्यात सन्तुष्ट श्री. केदारनाथजी यांनी सेवक संघाचे प्रमुखत्व भूषविले होते. त्यांच्या मार्गदर्शकत्वासाठी सेवक संघाच्या बैठकी वर्षांतुर्षे चालल्या. प्रभाकरपंत कोरगावकर, शंकरराव देव आणि केदारनाथजी या निघांनी मिळून महाराष्ट्रात समाजजीवनाच्या शुद्धीकरणास पार जोराची चालना दिली. 'समाज प्रबोधन संस्थे'च्या यातूनच उगम साता. प्रा. अ. वि. दाहा, प्रा. ग. प्र. प्रधान, प्रा. वि. के. वेडेकर इत्यादींच्या उत्कट श्वेयवादाच्या धडपडीतून ही संस्था उभी राहिली. प्रा. भा. डॉ. भगरे, प्रा. देवदत्त दामोदकर, वसंतराव पळशीकर यांनीही या संस्थेसाठी मूल हाकती घेऊनली. श्री. शंकरराव देव यांनी या संस्थेचेही अध्यक्षत्व स्वीकारले. अजूनही ते अध्यक्षपदी आहेत. तर्करीत्ये लक्षनगशाची जोशी आणि जे. पी. नाईक यांनी महत्त्वाचे सहकार्य दिले आहे श्री. शंकरराव देव यांनी चालविलेले "नवभारत" मासिकही तर्करीत्ये लक्षनगशाची जोशी यांच्याकडेच सोपविले.

शंकरराव देव यांच्या आयुष्यात क्षिमा-अव-दर्शनाचे पार मोठे आकर्षण वाढण्यापासून नांदिलेले होते. अनेक कारणांमुळे त्यांना आपली ऊर्मी आवरावी लागत असे. मंत्री-सावेच्या महात्मांतोवर त्यांनी हिनाज्यवाचा स्वस्थपणे पुरी केली. जीवनार्थे प्रवेश करण्याचे त्यांचे प्रयत्न पूर्वी यशस्वी झाले नवले तरी विश्ववर्षे संगेडनाच्या निमिच्छाने त्यांना ज्ञानाची

सावा कल्याणचे भाग्य लावले. अन्नीकडे पाहूी वरें त्यांनी आवली सर्व शक्ती सूरान कावोरून केवढेव केयी होयी. विनीवावीचे कार्य त्यांनी पुढे चालविण्याची प्रतिज्ञाच केली आहे.

शंकरराव देवांचे जीवन हा अचंगड भगवतगारा यशान आहे. त्या यशासाठी त्यांनी आत्मता सर्व भक्ती आत्मार्थेन वेचलेल्या आहेत. त्या यशाने त्यांचे जीवन अधिकाधिक शुद्ध आणि निर्मल होत आहे.

the 1990s, the number of people with a mental health problem has increased by 50% (Mental Health Foundation 1999).

There is a growing awareness of the need to address the needs of people with mental health problems, and the importance of the role of the community. The National Health Service (NHS) has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services. The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services.

The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services. The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services. The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services.

The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services. The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services. The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services.

The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services. The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services. The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services.

The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services. The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services. The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services.

The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services. The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services. The NHS has a commitment to the development of community mental health teams, and the Department of Health has a commitment to the development of community mental health services.

सूची

(ग्रंथ आणि विषयनामे अवतरणचिन्नात, क्रम स्वाधी)

‘ अन टू थीस लास्ट ’ ९८-१०१
 ‘ अनासक्तीयोग ’ ९६, २९८
 ‘ अनुभूति आणि शैली ’ १३, १४, ७०
 अमेरिका १९९, २०२
 अय्यंगार मास्ती बॅकटेश ४०
 ‘ अर्थसंमेल ’ २७३
 अरबस्तान ८, ९
 ‘ अरबीभाषा ’ १९९, २००
 ‘ अराज्यवाद ’ १११, १३, १४
 ‘ असहकारयुग ’ ८८, २६८, ७१, ९१
 ‘ असुर्यता ’ ९, ६५, ११६, २९, ६८
 ‘ अहल्याजार ’ २७२
 ‘ अहिंसा मार्ग ’ ११९-२१
 वॉरिस्टॉन्ड १७, २४५, ५०
 आगराकर १०६, १५, ५१, ५१, २२०-२२
 २५, २८, ९५
 ‘ आंतराभारती ’ (प्रांतभारती) ३२-४६
 ‘ आत्मकथा ’ (गांधी) ९४, ९५, ९९
 ‘ आत्मशान ’ ४९, ५०
 ‘ आदिमानववृत्ती ’ २३८, ४१

‘ आधुनिक कविपंचक ’ २३४, ३५
 ‘ आधुनिक नाट्य ’ १७
 ‘ आधुनिक भारत ’ १०२-१०, १५, २४
 ‘ आप्यात्म ’ ९८, ९९, १०२, ८, १६, १७,
 ६०, ६५, ६६, ८३, ८९-९३, ९६,
 २१७, ६१, ३०३
 ‘ आनंदलहरी ’ १८४
 आमटे वावा ३०१
 ‘ आंग पुहल नॉट रेस्ट ’ २४९
 ‘ आर्यसंस्कृती ’ २२५
 ‘ आर्याभारत ’ २२६
 झुन्वाळ महंमद ४८
 इन्सेन १७
 ईश्वरचंद्र विद्यासागर १७९
 ‘ उपनिषदे ’ १५८, ७०, ७१, ७७, २७८,
 ३०६
 ‘ उद्भूतभाषा ’ ४६
 एकनाथ २२४
 ‘ एंडस ऑड मीन्स ’ २४८
 ‘ कॅलीलाइफ ’ १८८

‘कलह साहित्य’ ३८
 कन्कूशिअस ७
 कबीर २६३
 ‘करणग्रंथ’ २९१
 ‘करणरस’ २४४, ४५, ७४
 ‘कर्णकुंतीसंवाद’ ४०
 कर्नाटक ३८
 कर्नाटक आरोम्यधाम २९८, ९९
 ‘कर्मयोगी अध्यात्म’ ११८
 ‘कला-जीवनवाद’ ३, ४, ६९, ८१, १७३,
 १४
 ‘कवित्व आणि पांडित्य’ २४६
 काणे नाना २८०-८४
 कामिला जिब्रान २००
 कारखानीस ज्य. सी. २९४-९७
 कार्लोस ६५, ९८, ९९
 कालिदास १०३, ८२, २६९, ७२, ७४
 काटेल्फर काका १८६, ८८
 ‘काळ’ (पत्र) १५२, २६८, ७८
 काँग्रेस (वृत्तव) ३१, ८७
 काँग्रेस (संस्था) ३२, ८७, ९०, १०७,
 ३०९
 कीथ (प्रो.) २७९
 कुमारव्यास ३९
 ‘कुल’ ग्रंथ ३०, ७८
 ‘कुराण’ ६५
 कुलकर्णी गं. वि. २६०-६४
 कुवल्लभानंद ३०७
 कृष्णमूर्ती जे. २६४, ३०७
 केदारनाथजी ३०१, १०
 केशवसुत १५१, ८९, ९०, २१९-२४,
 ४७, ४८
 केळकर न. चिं. २६९, ७०

कोरगावकर प्रभाकरपंत २९९-३०२,
 ३०८
 ‘कोरगावकर ट्रस्ट’ १३१, ३२, ३००, १,
 १०
 कोल्हापूर संस्थान १२८-३०
 कोसंबी धर्मानंद २१३
 ‘क्रांतिकल्पना व स्वरूप’ २२८
 खलील जिब्रान १३६, १८६-२१८
 खानदेश ७९, ८०, ८६
 खापडें वावासाहेब २७१
 खिल २३, १३५-३८, ८८, २००, ५३
 गटे १३, ४८
 गळकरी (गोविंदामन) २३६-४१
 गांधी महात्मा २३, २५, २९, ३२, ६७,
 ६८, ८६, ९३, ९९, १०७, ८, ११, १२,
 १४, १८-२१, ७२, ८६, २२७, ४८-
 ५१, ८१, ८२, ८८, ९८, ३०४, ५, ८, ९
 ‘गांधीवाद’ ११२, २२, २३५, ५०
 ‘गांधी स्म. निधी’ ९७
 ‘गीता’ ९६, १८३, ९६
 ‘गीतांजली’ १५६-६८, ७१, ८८-९१
 ‘गीताप्रवचने’ ३०
 ‘गीतारस’ १२३, २४, २९८, ३०५
 गुजरात २४२
 ‘गुन्हेगारी’ १९५
 ‘गुलबदन’ २०८
 ‘गोरा’ १७१
 घाटे विठ्ठलराय २५२
 घोष अरविंद १०६-८, २४९, ६१, ३०५,
 ७
 चंपारण्य ३०५
 ‘चरित्रपूजा’ १७९
 चिंचाळकर २७५
 ‘चित्रमयजगत’ २७१, ७२

‘जारा’ २६०
 जाम्भिकर वाळशास्त्री २८८
 जावडेकर आचार्य ९८, १०२-४, ११-
 १५, २३-२६, ३०, ३२, २९५
 ‘जीवनदर्शन’ १८६-९८
 ‘जीवनप्रवाह’ १३२-३३
 ‘जीवनयोग’ २४२-५१
 जेधे-गाढगीळ ३०९
 जोशी ना. ग. २४२-५१
 जोशी र. ग. १९८
 जोशी लक्ष्मणशास्त्री ३१०
 जोशी श्रीपाद १९९, २११, १६
 ‘ज्यै क्रिस्तोफ’ २४९
 टागोर रवीन्द्रनाथ ४, १२-१४, २४, २९,
 ३०, ३२, ३५, ३६, ४४, ४८, ५७,
 ६७-६९, ७७, ८६, १४७, ५६-७६,
 ९२, ९५, २२६, २७, ३८, ३९, ४९,
 ६१
 ‘टागोर साहित्य, कला, विचार’ १७६
 टॉलस्टॉय २३, २९, ७७, ९४, ९९, २४९
 टिळक (लोकमान्य) १०, १०६-८, १५,
 ५१-५४, २२१, ६७, ६८, ९१, ९२,
 ९५, २००, ४, ८
 टिळक महाविद्यालय २७२, ९५
 ‘टेलस फ्रॉम टोकसपिअर’ १४३
 ‘ट्रेजेडी’ १७
 टाकूरसिंग चित्रकार २७४
 ‘डार्कनेस अँड नूत’ १११, १२
 ‘डॉक्टर्स डायलेमा’ २३९, ४०
 ढवण आचार्य २८०
 ‘तत्त्वज्ञान मंडळ’ (अमळनेर) ३०, ५७
 ‘तर्कसंग्रह’ २७३
 तांबे कवी २३५
 तुकाराम २३, २४

‘दंडसंस्था’ २०८, ९
 ‘द प्रॉफिट’ १८६-८८, ९०, ९३
 दफ्तरी फे. ल. २९०-९२
 ‘द मॅडमन’ १८६, ८७
 ‘द रिजिजन ऑफ मॅन’ १७१
 दक्षिण अफ्रिका ९४
 ‘द. संस्थान प्रजापरिषद्’ १२९, ३०
 दादाभाई नौरोजी १०५, २०८
 दाभोळकर देवदत्त ३१०
 ‘दी गार्डन ऑफ द प्रॉफिट’ १८८
 दीक्षित शं. बा. २९१, ९२
 देवगिरीकर १५६
 देव दाकरराव १३०, २८१, ८२, ३०३
 देवेंद्र १६९-७१, ७७-७९
 देशपांडे गंगाधरराव ३०५, ९
 देशाई महादेवभाई १८६
 ‘द्राविड भाषा’ ४५, ४६
 ‘धर्मरहस्य’ २९२
 ‘धर्मसंस्था’ २०९, १०, १२
 धर्माधिकारी भाऊ १३५, ४०
 ‘धारानृत्य’ २५२-५५
 नजमल इस्लाम ३९
 ‘नवसाव्य’ २२७
 ‘नष्टनंदन’ २४६
 नाईक जे. पी. ३०१
 नागपूर विश्वपीठ २९२, ९३
 ‘नागरी लिपी’ ३९, ४०, ४४-४६
 ‘नाट्यमन्वंतर’ २९६
 ‘नाट्यशिक्षण’ १४२, ४३
 नाना फडणीस १५२, ५३
 नारगोलकर कुसुम २९७, ३०१
 निवेदिता भगिनी ७७, ७८
 ‘निसर्ग गांते’ २५४, ५५
 नेहरू जवाहरलाल १२२, २७९

- 'नैय्यायिकांची तर्कभाषा' २७३
 'नैवेद्य' १६२
 'पंचांगसुधारणा' २९१, ९२
 पटवर्धन अप्पा ३०१
 'पत्री' ४७-७२, ८०, ८८, ९०
 'पंथभेद' ३८
 परांजपे शिवरामपंत २६७-७९
 पळशीकर वसंत ३१०
 पाकिस्तान ४१, ४२, ४६
 पांगारकर १०
 पाडगावकर २५२-५५
 पायलेट पॉन्टिअस १३५
 पार लागेरकिस्ट १३४-३९
 'पाश्चात्य संस्कृती' २२५, २८, ३५, ८८
 'पुस्तोभाषा' ४१
 पेशवाई २२३
 'पौर्वात्य संस्कृती' २१२, १३
 प्रधान ग. प्र. ३१०
 'प्रसाद' (कविता) २६०-६४
 'प्रस्थानत्रयी' ३०६
 'प्रादेशिक भाषा' ३७-३९
 वंकीमचंद्र १५७, ६९
 बंगाल ३८, ३९
 बंगालीभाषा ४१, ४४, ४५, १६९, ८५
 'ब्रॅड्फोर्ड आत्मे' १९९-२०५
 बसू राजनारायण १७०
 बहिणाबाई २७३
 बागल माधवराव १२७-३३
 'बायबल' १३५, ३९, ९२
 'बाराब्बास' १३४-४०
 बाळकोबा (भावे) ३०६
 बुद्ध भगवान २२, २१३, ६३
 'बुद्धिवाद' २९२, ९३
 'बृहत्कथा' २७७
 बेडेकर दि. के. ३१०
 'ब्रह्मोसमाज' १६९, ७१
 ब्लेक विलियम १८७, ८९
 'भक्ति' ६१, ६२
 भणगे भा. शं. ३१०
 भवभूती १७, २४४, ४६, ६९
 भागवत अ. के. १७६
 'भारतविधाता' (गीत) १७२
 'भारतीय ज्यो.चा इतिहास' २९२
 भारतीय संस्कृती ४२, ४३, ६७, ९८, १०४,
 ६, ६८, ७४, ८२, २२१, २२, २८
 'भारतीय संस्कृती' ३१, ८१
 'भाषावार प्रांतरचना' ३२, ३३, १३१
 'भाषाशिक्षण' ४३-४५
 'भाषाशुद्धी' २७०
 'भूदान' ३११
 'मनोहरची आकाशवाणी' १४४
 'मयूरमंडळ' २७२
 'मराठी नाट्यकथा' १४१-४४
 मडेंकर वा. सी. २५६-५९
 मधूवाला किशोरलाल १८६, ८८
 'म. सा. पत्रिका' २४२, ४६
 'म. सा. संमेलन' (पुणे) ३३, ३५,
 २५२, ५६
 महंमद पैगंबर ८, ९
 'महाभारत' १७६, ८४, २२६, ५०, ८६
 'महाराष्ट्र ना. मंडळी' २९४-९६
 'मानवतावाद' २५३
 'मानवीसंस्कृती' ४, ५, ७, १०
 'मानसशास्त्र' १२
 मायकेल मधुसूदन ३९, १७०, २२६
 'मार्क्सवाद' २३०, ५१, ९५
 मिल्टन २४६
 'मिस्टिसिझम' २३२, ३३

मुक्तेश्वर ३९
 मुंजे डॉ. २९१
 'मुंबई म. सा. संघ' २१९
 'मुळशी सत्यामह' ३०६
 'मेघनादबध' ३९, २२६
 मोरोपंत ७०, २२४, २६
 'मौनी विद्यापीठ' १३१, ३०१
 'धंग इंडिया' ११९
 'युरोपियन संस्कृती' १०४, ६, ७, १०
 'रत्नाकर' (मासिक) २७४
 रस्किन ९४, ९८-१०१
 रसेल जॉर्ज १८८, ९१
 रसेल ब्रद्री १९४
 'राजकारणशास्त्र' १०२-४
 राजवाडे इतिहासार्चय १०६, २७५
 'राजसंन्यास' २४०
 राधाकृष्णन १९०
 राधाकृष्ण १५१-५५
 रानडे न्यायमूर्ती १०५, ६, २२१, २२
 रामकृष्ण परमहंस २९, ६९, ३०७
 राममोहन राय १०५, ६९, ७९, २२२,
 ३०३, ४
 'रामायणे' ३८, ३९, २२६
 रायचंदभाई ९४
 'राष्ट्रवाद' ३६, ११६, १८, १५१
 'राष्ट्रीय शिक्षण' २६८, ६९
 'रीडर्स डायजेस्ट' १४४
 रोमी रोली ७७, २४९, ५०
 लिमये आचार्य ३०६
 लेबनान २००-२०२
 लेले लक्ष्मणशास्त्री २६९
 'लोकशक्ती' १०२, ११
 'लोकमाध्याविकास' ४१-४३
 'लोकशाही समाजवाद' ३७, १२२, ३०९

'लोकशिक्षण' (मा.) २४२, ७२, ७५
 लोकहितवादी १०५
 'दंगमंग' १७२
 'वास्तववाद' १३
 वॉल्ट विटमन ४७, ४८
 'वॉडरर' १८८
 'विद्यार्थी' (मासिक) ३०, ७३
 विनोबा (भावे) ३०, ११९, २२, २६४,
 ३११
 'विवाहसंस्था' १९४, २०४-७
 विवेकानंद २४९
 'विभ्राम' ७९, ८०
 'विष्णुसहस्रनाम' २७६
 'विश्वभारती' ३५, ३६, ४३, ६७, १५७,
 ७१, ८४
 'विश्वस्तकल्पना' ३०२
 'विहंगम' (साप्ता.) १८६
 'विज्ञानयुग' ९५, ९६, २६१
 'वेदान्त' २७४
 'वैदिक संस्कृती' २२५, २८
 'व्यक्तिस्वातंत्र्य' ५२
 शंकरशेट जगन्नाथ २८५-८९
 शंकराचार्य २५९
 शहा अ. मि. ३१०
 'शाकुंतल' २६९, ७२, ७४
 'शांतिनिकेतन' १५७, ७१
 शाहूमहाराज १२८, ३००
 शास्त्रीजी (जोशी चिं. कृ.) २८१-८४
 शॉ बर्नार्ड १३६, ४१, ४२, २३३, ३९,
 ५१, ८०, ८३
 शेक्सपियर १४४, ७७
 'श्याम' ७९, ८०
 'श्यामची आई' ७३-७६, ८२
 'श्रममूल्य प्रतिष्ठा' १९६, ९७

‘शृंगाररस’ १३, १४, २७४
 संतवाङ्मय (काव्य) ३८, ३९, ५४-५६
 ‘सत्यकथा’ २५७
 ‘सत्य आणि सौंदर्य’ १०, ११
 ‘सत्याग्रही’ (काव्य) ८०
 ‘सत्याग्रही तत्त्वज्ञान’ ६७, ६८, १००,
 १०८, ९, १९, २१, २६४, ८४
 ‘सत्याग्रही महाराष्ट्र’ ३०३
 संध्यासंगीत १५७
 ‘समाजवाद’ ८६, १०८, ९, १८
 ‘सर्वकदा राजसत्ता’ १११-१४
 ‘सर्वधर्मसमभाव’ २६३
 ‘सर्वोदय’ १००
 ‘सलमा’ २११
 ‘स्वदेशी समाज’ १७२
 ‘संस्कृत काव्याचे पंचप्राण’ १४४
 साठे वि. द. १४१-४४
 ‘साधना’ (साप्ता.) ३३

साने गुडजी २८-३४, ७७-९२
 सावरकर वि. दा. १५२
 ‘साहित्य आणि साधुत्व’ १९-२२
 साक्रेटीस १०, २३, २३१
 ‘सुखम रा. ग्रंथमाला’ ९८
 सैची २६३, ६४
 ‘स्ट्रूड’ मासिक १४४
 ‘स्वराज्य’ (साप्ता.) २६८, ७८, ७९
 ‘सोन्यामावती’ ७९, ९०
 हकले २४८, ५१
 ‘हंटर’ (साप्ता.) १२८
 ‘हिंद स्वराज्य’ ९५
 ‘हिरे आणि हिरकण्या’ २१६
 हेगेल २५०
 शानेश्वर १७४, ८२, २३९
 ‘शानेश्वर मंडळ’ २७२, ७३
 ‘शानेश्वरी’ २७२, ७३, ९७, ३०६

